

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР
З ОХОРОНИ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ
ІНСТИТУТ СУСПІЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ПРИДНІПРОВ'Я: історико-краєзнавчі дослідження

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 3

Дніпропетровськ
Видавництво Дніпропетровського
національного університету
2006

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 Укр – ДНІ)
П 75

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. Г. Г. Кривчик
д-р іст. наук, проф. К. А. Марков

*Друкуються за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету
Протоколом № 4 від 21 грудня 2006 р.*

П 75 **Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження:** Зб. наук. пр. /
Ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. — Д.: Вид-во
Дніпропетр. нац. ун-ту, 2006. — 223 с.

ISBN 966-551-159-9

Вміщені дослідження маловідомих питань з історії частини Придніпров'я періоду від XVII до XX ст. Помітне місце у збірнику посідає історія міст і сіл, видатні особистості, духовно-культурні, суспільно-політичні, соціально-економічні процеси в регіоні.

Для викладачів вищих і загальноосвітніх навчальних закладів, наукових працівників, істориків-краєзнавців, аспірантів, студентів, учнів загальноосвітніх шкіл та усіх, хто вивчає історію України та Придніпров'я.

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 Укр – ДНІ)

Збірник видано за фінансового сприяння Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей і Інституту суспільних досліджень

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. С. І. Світленко (відп. ред.), канд. іст. наук, проф. С. Й. Бобилєва, д-р іст. наук, проф. А. Г. Белебрух, канд. іст. наук, доц. Є. І. Бородин, д-р іст. наук, проф. А. І. Голуб (відп. секр.), заслужений працівник культури України Л. М. Голубчик, д-р іст. наук, проф. В. В. Іваненко, д-р іст. наук, проф. І. Ф. Ковальова, канд. іст. наук, доц. О. А. Репан, д-р іст. наук, проф. Г. К. Швидько, д-р іст. наук, проф. В. К. Якунін

© Дніпропетровський національний університет, 2006

© Видавництво Дніпропетровського університету, 2006

І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

УДК 94(477.63) «16–17»

І. С. Стороженко

Дніпропетровський національний університет

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ КІНЦЯ XVI – СЕРЕДИНИ XVII ст.

Автор висвітлює свій досвід із застосування методів системного підходу та системного аналізу, а в їхньому контексті – історико-системного методу для дослідження генезису та еволюції організаційної структури українського козацтва і, зокрема, Запорозької Січі кінця XVI – середини XVII ст. Досвід автора є одним із небагатьох вдалих прикладів застосування ідей системного підходу до історичного феномена.

У статті визначено дослідницьке завдання, а також методологічне забезпечення дослідження, яке складається з двох частин: а) загальні положення; б) дослідницька програма.

Визначення дослідницького завдання

Відомий дослідник Запорозької Січі М. Слабченко в 1927 р. писав: *«Про Запорозжжя взагалі й Січ зокрема понаписувано гори більших і менших книг, статей, заміток. Оpubліковано й чимало різних документів. Але що по суті являло собою Запорозжжя, яка природа його, які стадії розвитку проходило воно, було воно своєрідний унікум, а чи явище, що належало до певного соціального типу, — і досі в повній мірі не висвітлено. Для того, хто вперше береться до студій над Запорозжжям, фактично не розв'язано ані одного питання»* (виділено мною. — І. С.) [15, с. 203]. З того часу минуло близько 80 років, але ситуація з дослідженням Запорозької Січі майже не змінилася. Тому й виникає закономірне питання: з якого боку треба підступитися до вирішення проблеми, окресленої М. Слабченком?

На мою думку, універсальним ключем до розкриття сутності Запорозької Січі може стати дослідження генезису та еволюції її організаційної структури. Цей висновок ґрунтується на законо-

© І. С. Стороженко, 2006

мірностях довколишнього світу. Зокрема, звернемо увагу, по-перше, на те, що сама форма (структура) будь-якого природного об'єкта є джерелом передачі інформації про його сутність [4, с. 17]. По-друге, уся природа, Всесвіт, а також людська практика й мислення мають системний характер [8, с. 5–19], унаслідок чого функція (мета, призначення) будь-якого утворення реалізується через його структуру [5, с. 159–162]. По-третє, інформація про сутність будь-якого об'єкта (утворення) проявляється на функціональному рівні, тобто за умов взаємодії його з навколишнім світом (іншими утвореннями) [11, с. 27–30].

Отже, однією з причин поверховості наших знань про Запорозьку Січ є відсутність повної інформації про генезис та еволюцію її організаційної структури в діалектичній єдності з іншими структурами, що її оточували і з нею взаємодіяли. Бо саме це створює нездоланні труднощі в пізнанні її функціонального змісту, а також у визначенні «стадій її розвитку».

Автор цієї статті і зіткнувся саме з такими труднощами, досліджуючи полководницьку діяльність Б. Хмельницького шляхом аналізу воєнного мистецтва в основних битвах, ним проведених* [18, с. 3–320]. У процесі роботи виникла необхідність порівняти структуру та озброєння армії Б. Хмельницького зі структурою та озброєнням війська Микитинської Запорозької Січі. Виявилося, що таке порівняння зробити неможливо, оскільки відсутня інформація про те, як була побудована ця Січ та її збройні сили перед повстанням Б. Хмельницького. Адже нам відома організаційна структура тільки останньої, Підпільненської (Нової) Запорозької Січі, яка існувала протягом 1734–1775 рр. [14, с. 23–216], і водночас відсутня інформація про те, що собою являла Січ наприкінці XVI ст., яку еволюцію пройшла її структура в першій половині XVII ст. (до її ліквідації в 1638 р. польською армією), коли і з якою структурою вона була після цього поновлена.

Перебуваючи, як і більшість українських істориків, під впливом тієї думки, що Б. Хмельницький під час розбудови своєї держави й армії спирався на традиції Запорозької Січі, автор був переконаний, що полково-сотенний устрій гетьманської української держави — це трансформація організаційних структур Січі. У зв'язку з цим автор, посиляючись на сталість

козацьких традицій, вважав виправданим порівняти армію Б. Хмельницького з військом Запорозької Січі XVIII ст. [18, с. 20–72]. Але ця наукова неточність не давала авторові спокою, і він почав шукати джерела, які б хоч почасти могли пролити світло на проблему, якою ж усе-таки була структура Микитинської Запорозької Січі напередодні української революції середини XVII ст. під керівництвом Б. Хмельницького? Унаслідок цієї пошукової роботи виникло припущення, що перед повстанням Б. Хмельницького Микитинської Запорозької Січі взагалі не існувало, тобто після знищення польською армією в 1638 р. Базавлуцької Запорозької Січі за станом на 1648 р. вона не була відновлена. Зокрема, наукова реконструкція битв, проведених Б. Хмельницьким упродовж 1648–1652 рр., показала, що у складі його армії в ці роки не було жодного формування Запорозької Січі [18, с. 104–282].

Визначальною для автора була думка Я. Дашкевича про вплив полково-сотенного державного устрою України (упровадженого Б. Хмельницьким) на організаційну структуру Запорозької Січі, яку він висловив у 1990 р. в журналі «Пам'ятки України». Дослідник, зокрема, писав: «На землях, підпорядкованих Запорозькій Січі, полковий устрій трансформувалася в паланковий лад (кожну паланку очолював козацький полковник)» [3, с. 6–8]. Ця теза, вивішивши проблему з глухого кута, стала приводом для автора вважати, що Б. Хмельницький здійснив відродження Січі. Аналіз непрямої інформації джерел дав підстави припустити, що Б. Хмельницький у 1652 р. відродив Запорозьку Січ, яка отримала назву Чортомлицької, але немає прямих свідчень про причини цього відродження і про те, яку структуру він для неї обрав.

Очевидно, не буде помилкою вважати, що на організацію Чортомлицької Запорозької Січі, відродженої Б. Хмельницьким, та й на устрій його держави Війська Запорозького вирішальний вплив мали досвід та традиції попередньої Базавлуцької Запорозької Січі кінця XVI — першої половини XVII ст., знищеної, як уже зазначалося, в 1638 р. польською армією. Але організаційна структура цієї Січі нам невідома (еволюція організаційних структур Запорозьких Січей показана на рис. 1), що ускладнює визначення устрою Чортомлицької Запорозької Січі. Щоб вийти з цієї ситуації, необхідно провести дослідження організаційної структури Базавлуцької Запорозької Січі і, застосовуючи метод екстраполяції, визначити основи будови Чортомлицької Запорозької Січі. При цьому, враховуючи, що в царині організації

*За результатами цих досліджень у 1996 р. була видана монографія як книга перша, що висвітлює діяльність Б. Хмельницького з позицій воєнного мистецтва.

українського козацтва першою Запорозькою Січчю була Базавлуцька, визначення її будови треба розпочинати з дослідження генезису та еволюції структури козацтва, що їй передувала (яка нам теж невідома). Отже, щоб виконати обране нами наукове завдання, треба здійснити дослідження за схемою:

а) структура козацтва, що передувала утворенню першої Запорозької Січі;

б) організація Базавлуцької Запорозької Січі кінця XVI — першої половини XVII ст.;

в) устрій Чортотлицької Запорозької Січі, відродженої Б. Хмельницьким за власним проектом у 1652 р.

Загальний аналіз праць з історії українського козацтва свідчить, що дослідники, зокрема М. Грушевський, прагнули визначити, як і коли відбулося зародження та становлення організаційних структур козацтва, а також яким був механізм утворення Запорозької Січі. Через брак джерел із цих питань учений запропонував промислово-уходницьку (господарську) гіпотезу генезису й еволюції козацтва та утворення Запорозької Січі [2, с. 132–141]. Через відсутність інформації про те, що в 1652 р. Б. Хмельницький відродив Чортотлицьку Запорозьку Січ за власним проектом щодо її структури, М. Слабченко на основі

аналізу організаційної структури останньої, Підпільненської (Нової) Запорозької Січі, яка стала спадкоємницею Чортотлицької, запропонував промислово-уходницьку гіпотезу генезису та еволюції січових куренів, а також паланок [15, с. 204–340; 16 с. 411–491]. Нарешті, дослідження з історії козацтва сучасних українських істориків С. Леп'явка та В. Щербака, праці яких спираються на солідну джерельну базу [6, с. 3–286; 7, с. 3–216; 19, с. 3–298], переконують у тому, що прямих відповідей із джерел на питання в контексті обраного наукового завдання ми поки що не отримали. Отже, маємо єдиний шлях: користуючись непрямою інформацією з питань, що нас цікавлять, продовжити традицію М. Грушевського та М. Слабченка, тобто вдатися до висунення наукових гіпотез. Їхня роль «у науці (і в історії зокрема. — І. С.) настільки важлива, що образно можна сказати: вся наукова робота складається з висунення та перевірки гіпотез» [3, с. 54, 55].

Методологічне забезпечення дослідження

а) загальні положення

На думку В. Підгаєцького, джерелознавчу мету наукової праці можна реалізувати, «залучаючи до наукового обігу невідомі раніше джерела й досліджуючи їх уже відомими методами або, навпаки, аналізуючи вже відомі джерела новими, у тому числі й запозиченими з інших наук, методами» (виділено мною. — І. С.) [10, с. 122]. Підґрунтям для останнього є закономірності пізнання історичного явища. Учений, зокрема, зазначає, що у випадку аналізу різними авторами однієї й тієї ж джерельної бази результати знань про одне й те ж історичне явище мають різний рівень достовірності й репрезентативності. При цьому рівень цих знань перебуває у прямій залежності від професійної підготовки історика й результативності тих методів, які він застосовує для дослідження. Іншими словами, будь-яке джерело завжди має невичерпний інформаційний потенціал, яким можна більш ефективно скористатися, застосовуючи нові методи аналізу [10, с. 176]. Про високу результативність такого напрямку досліджень німецький філософ Георг Клаус зазначив (у поданні Р. Абдеева): «Інтерпретація давнього, уже відомого, в новій системі часто є початком нових відкриттів» [1, с. 31].

Оскільки, як уже зазначалося, поки що не знайдено прямих відповідей на питання, включені для вивчення до наукового завдання, автор вирішив скористатися відомими джерелами та працями істориків, у яких є хоч якась дотична інформація з

вищенаведених питань, і застосувати для їхнього розгляду нові методи дослідження. Серед них обрати **системний підхід і системний аналіз** (а в їхньому контексті — **історико-системний метод**) за стратегічний напрямок методології аналізу вищеназваної проблеми.

Коротко зупинимося на характеристиці обраних методів дослідження.

Системний підхід — на сьогодні розглядається або як одна з ранніх форм системного аналізу, або як початкова фаза сучасного системного аналізу, етап первісного якісного вивчення проблеми і постановки завдань [8, с. 360].

Системний аналіз — 1) з практичного боку є системою методів дослідження або проектування складних систем пошуку, планування й реалізації змін, призначених для ліквідації проблеми; 2) з методологічного боку є прикладною діалектикою, оскільки реалізує ідеї матеріалістичної діалектики відповідно до конкретних практичних завдань, особливості яких полягає в необхідності з'ясування причин їхньої складності й усунення цих причин; 3) з методичного боку вирізняється міждисциплінарним характером і залученням до роботи як неформальних, евристичних, експертних методів, так і емпіричних, експериментальних методів, а також по можливості і за необхідності — строгих формальних математичних методів [8, с. 360].

Історико-системний метод — це адаптація системного підходу та системного аналізу до дослідження суспільно-історичних систем. Цей метод дозволяє поглибити історичні дослідження як з погляду цілісного охоплення історичної реальності, що пізнається, так і з позиції розкриття внутрішніх механізмів функціонування й розвитку різного роду суспільно-історичних систем. Основою методу є єдність у суспільно-історичному процесі (і взагалі в об'єктивній реальності) окремого (індивідуального), особливого й загального. Реально й конкретно ця єдність проявляється в суспільно-історичних системах різного рівня. Функціонування й розвиток історичних систем включає і синтезує ті основні складові компоненти, з яких складається суспільно-історична реальність. До цих компонентів належать події (індивідуальні й такі, що не повторюються), а також історичні ситуації і процеси.

Системний характер суспільно-історичного розвитку означає, що всі події, ситуації і процеси цього розвитку не тільки випадково обумовлені і мають причинно-наслідковий зв'язок,

але й функціонально пов'язані між собою. До того ж якою б примітивною не була структура системи, функції її можуть виявитися занадто складними, оскільки визначаються не тільки самою структурою, але й місцем даної системи в складній ієрархії систем.

Історико-системний метод вимагає відповідного підходу до кожної конкретної реальності: проведення структурного і функціонального аналізів цієї реальності, вивчення її не як такої, що складається з окремих властивостей, а як якісно цілісної системи, що має комплекс власних рис, а також визначення місця й ролі її в ієрархії систем. За методикою історико-системного методу для проведення системного аналізу необхідно виділити систему, що досліджується, із органічно єдиної ієрархії систем, зберігаючи ознаки підпорядкованості, належності. Цей складний процес називається **декомпозицією** (виділенням) системи. Під час проведення цієї процедури виявляються системотвірні (системні) ознаки, які мають компоненти системи, що виділяється. Ці ознаки взаємопов'язані між собою і визначають сутність структури даної системи, тобто виражають сутнісну визначеність, цілісність і сталість системи. Після проведення декомпозиції системи історик-дослідник проводить її **структурний аналіз**. Метою аналізу є визначення зв'язків між складниками системи, а також їхніх основних властивостей [13, с. 62]. Результати структурно-системного аналізу дозволяють отримати знання про систему як таку. Ці знання мають **емпіричний** характер, оскільки самі по собі не розкривають сутності природи виявленої структури. Переведення отриманих знань на теоретичний рівень вимагає виявлення функцій даної системи в ієрархії систем, де вона фігурує як підсистема. Це завдання вирішується проведенням **функціонального аналізу**, який розкриває взаємодію системи, що досліджується, з елементами системи вищого рівня. При цьому зазначимо, що тільки поєднання структурного й функціонального аналізів дозволяє пізнати суттєво-змістовну природу системи [5, с. 183–186].

Зупинимося на визначенні деяких дефініцій, що використовуються під час проведення системних досліджень.

Система — це засіб досягнення мети. Основні особливості системи: цілісність, відносна відокремленість від навколишнього середовища, наявність зв'язків із середовищем, наявність частин і зв'язків між ними (структурованість), підпорядкованість усієї організації системи певній меті [8, с. 359]. Існує інше визначення системи, запропоноване І. Ковальченком: **система** — це

цілісна сукупність елементів реальності, взаємодія яких обумовлює виникнення у цієї сукупності нових інтегративних ознак, не притаманних її твірним елементам. Усі системи мають свою будову, структуру і функції [5, с. 160].

Будова системи визначається компонентами, з яких вона складається, тобто взаємозв'язаними між собою її частинами. **Компонентами** системи є підсистеми та елементи. **Підсистема** — така частина системи, яка сама утворена із компонентів, тобто підсистема сама є системою в системі вищого порядку (метасистемою). **Елемент** — це логічно неподільний, елементарний (атомарний) носій змістовних властивостей системи, границя поділу системи в межах притаманної їй даної ознаки [5, с. 160, 161].

Структура системи — внутрішня її організація, яка характеризується способом взаємодії її компонентів і властивих їм ознак. Вона визначає змістовну сутність системи як цілого, у ній виявляються інтегральні особливості системи. Ступінь розвинутої системи, стабільність її функціонування визначаються сталістю її структури. Тому в процесі висхідного розвитку для системи характерна тенденція до зростання збалансованості, до внутрішнього сполучення її компонентів. Різного роду порушення сталості й збалансованості структури негативно відбиваються на її функціонуванні [5, с. 161].

Функція системи — форма, спосіб життєдіяльності самої системи та її компонентів. У функціях системи реалізується її об'єктивна призначеність, проявляється поведінка системи, яка визначається притаманними їй законами. Функції має не тільки система в цілому, а й її компоненти. Функції останніх спрямовані на збереження системи, її удосконалення, розвиток і досягнення єдиного системного результату. Функції системи реалізуються через її структуру [5, с. 159–162]. Система має результативну (інтегральну) функцію, яка є мірою стану сталості системи [4, с. 13] і метою її існування [8, с. 68–70; 9, с. 21].

Декомпозиція — 1) операція поділу цілого на частини зі збереженням ознаки підпорядкованості, належності; 2) такий же повторний або багаторазовий поділ, внаслідок чого з'являються деревоподібні ієрархічні структури [8, с. 354].

Навколишнє середовище — те, що перебуває за межами системи і взаємодіє з нею. Структурованість навколишнього середовища може проявлятися з різним рівнем деталізації: як мінімум — у вигляді входів і виходів системи [8, с. 358]. Для суспільно-історичних систем середовищем є інші системи [5, с. 162].

Структурний і функціональний аналіз. Перший спрямований на розкриття структури систем, другий — на виявлення їх функцій. Таке розмежування правомірне у вузькоспеціальному сенсі. Всебічне ж пізнання будь-якої системи вимагає розгляду її структури і функцій в органічній єдності. Тому адекватним, тобто таким, що досягає мети, методом системних досліджень є структурно-функціональний аналіз, покликаний розкрити будову, структури, функції і розвиток систем. Структурно-функціональний аналіз для своєї завершеності передбачає моделювання систем, що досліджуються [5, с. 165, 166].

Алгоритм — 1) повний опис послідовності дій, виконання яких наприкінці послідовності забезпечує досягнення мети; 2) кінцевий текст, записаний алгоритмічною мовою. Початково суто математичне поняття алгоритму зараз розширене: дозволяється включення до алгоритму і посилання на неформалізовані дії, аби тільки їх адекватно розуміли і виконували люди (наприклад алгоритм винаходу). Алгоритм, що сприймається і виконується автоматом, називають програмою [8, с. 353].

Модель — відображення: цільове; абстрактне або реальне, статичне або динамічне; інгерентне; кінцеве, спрощене, наближене; яке має поряд із безумовно істинним умовно-істинний, припустимо-істинний і хибний зміст; яке реалізується і розвивається в процесі його практичного використання [8, с. 356]. Інше визначення моделі дає Ю. Святець, визнаний фахівець у галузі кліометрики [11, с. 3–248; 12, с. 3–384]: *«Модель — це об'єкт (система), яка виступає в ролі посередника між суб'єктом (дослідником) та досліджуваним ним об'єктом, вивчення якого дає знання про останній. Іншими словами: модель — це система, вивчення якої дозволяє здобути знання про іншу систему»*.

Інгерентність — 1) узгодженість моделі з навколишнім середовищем; належність моделі цьому середовищу; 2) умова, яка необхідна для прояву, реалізації модельних властивостей моделі [8, с. 355].

Конфігуратор — набір різних мов для опису системи, що вивчається, достатній для проведення системного аналізу даної проблеми. Визначається природою проблемісткою і проблеморозв'язуючої систем з метою аналізу [8, с. 356].

Під соціальними системами прийнято розуміти такі системи, елементами яких є ознаки людини або самі люди. Прикладами такої системи можуть бути окрема людина і групи людей, різні за обсягом (сім'я, плем'я, клас, партія, суспільство тощо) [10, с. 78, 79].

Зв'язки і відношення систем (тобто їхня взаємодія) характеризуються складним поєднанням **координації і субординації** їхніх структур і функцій, які породжують різні рівні ієрархії систем.

Координація – горизонтальна, просторова упорядкованість, узгодженість структур і функцій систем. **Субординація** – вертикальна, у часовому вимірі супідрядність структур і функцій систем. Саме цим і визначається наявність структурної і функціональної ієрархії систем. Структурні (просторові) рівні систем відрізняються рівнем **агрегованості** (узагальнення) компонентів систем та узгодженістю їхніх структур. Функціональні (у часовому вимірі) рівні систем характеризуються причинною послідовністю впливу функцій одних систем на інші. В обох випадках структури і функції систем нижчого рівня **детермінуються** (визначаються) структурами і функціями систем вищого рівня. При цьому функції систем вищого рівня визначають структурні і системні властивості всієї ієрархії систем [5, с. 162].

Взаємодія тієї чи іншої сукупності систем або підсистем вищої (ширшої) системи може мати різний характер детермінації (визначення). **Однозначно детермінованими** системами (підсистемами) є такі, в яких рівень взаємозв'язків і взаємодії дозволяє їм повністю визначати одна одну. **Імовірісно-детермінованими** системами (підсистемами) є такі, в яких рівень взаємодії між собою обумовлений лише певною мірою, тобто має ймовірний характер. **Випадково-імовірнісними** системами (підсистемами) є такі, в яких взаємодія між собою не має закономірного характеру, тобто не має властивості повторюватися і бути сталою, на відміну від двох перших видів взаємозв'язків [5, с. 183–185].

Системні дослідження і притаманний їм структурно-функціональний аналіз належать до розряду найскладніших, але високоефективних методів наукового пізнання. Їхня практична реалізація пов'язана з виконанням численних дослідницьких процедур і вимагає застосування багатьох менш загальних наукових методів. У процесі системних досліджень виникають обумовлені протиріччя (які називають парадоксами системного мислення), що вимагають подолання. Головними з них є «**парадокс ієрархічності**» і «**парадокс цілісності**». Парадокс ієрархічності полягає в тому, що адекватно зрозуміти дану систему можна тільки в тому випадку, якщо вона досліджена як підсистема ширшої системи. Але, з іншого боку, щоб зрозуміти дану систему як підсистему ширшої системи, треба знати, що являє собою

дана система як така. Парадокс цілісності полягає в тому, що для адекватного пізнання системи як цілого необхідні знання про елементи, які її утворюють. А щоб ефективно вивчати ці елементи системи, треба знати властивості системи як цілого [5, с. 166].

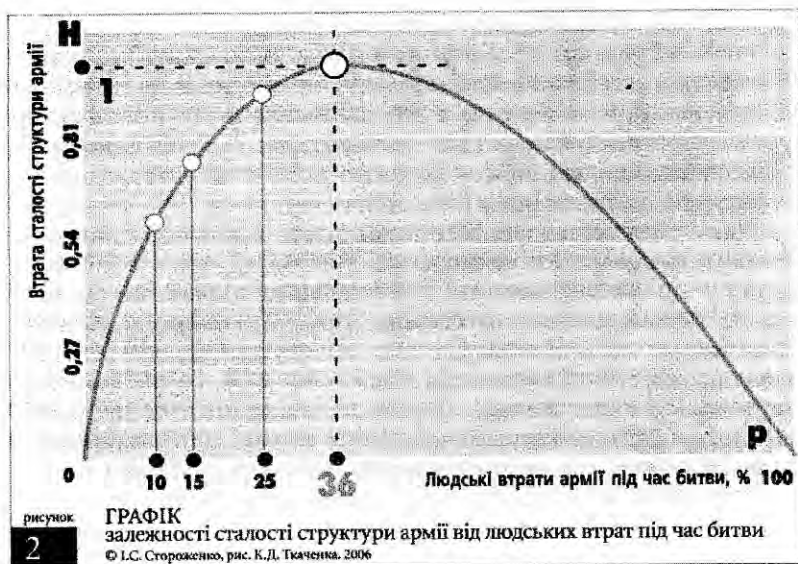
Усі суспільно-історичні системи безперервно **змінюються і розвиваються**. Динамізм систем – їхня органічна і найвагоміша властивість. Змінюються і розвиваються структури систем. Це не суперечить збалансованості і тенденції до зростання сталості систем до певного моменту – до піка їхнього розвитку. Щоб зрозуміти механізм розвитку системи і його динамічну природу, треба звернутися до вихідних елементів системи, що утворюють її змістовну й субстанціональну сутність. Ці елементи є носіями тих властивостей, які і визначають сутність системи і відповідну її структуру. Незважаючи на різноманітність властивостей, притаманних усім об'єктам реальності, провідну роль у їх сукупності відіграють ті з них, які проявляються як **системотвірні**, тобто як такі, що визначають змістовну природу системи. Джерелом розвитку системи є наявність тих протиріч, які мають місце між системою в цілому та її компонентами як частинами цілого [5, с. 163, 164].

Будь-яке нововведення в середині системи викликає сильне перцептивне (світосприймальне) почуття, яке діє на інші компоненти тієї ж системи. Коли це відбувається, система зазвичай зберігається, але вже з іншою структурою, оновленою творенням [4, с. 8]. Якщо ж імовірність руйнування визначального фактора системи перевищує значення, що відповідає 36 % від максимуму, структура гине і відновити її майже неможливо. На зміну цій структурі приходять інша [4, с. 33].

Аналіз низки історичних подій більш ніж за 400-річний період з погляду втрати сталості як цивільних, так і військових структур показав (у поданні португальського вченого Ф. Карвалью Родригеша), що фактором, який визначав цю сталість, був рівень людських утрат від війн, голоду та епідемій [4, с. 14]. За рівнів смертності населення в межах 10–12% населений пункт утрачав риси міста, а в разі смертності, що становила 36% і більше, міста й райони зникали зовсім або вже не відновлювалися з тими ознаками, які до цього мали. Наприклад, Венеція після епідемії чуми 1630–1631 рр. уже ніколи не відродилася як республіка, а перетворилася на об'єкт туризму (яким вона є до сьогодні), і то тільки завдяки тому, що стоїть на перехресті торговельних шляхів [4, с. 49–54].

Протягом століть людина створювала таку структуру, як армія, для захисту й нападу. При цьому передбачалося, що ця система матиме високий рівень сталості. Узагальнений досвід ведення війн за минулі століття, у поданні вже згаданого вченого, показав, що в разі людських утрат у межах 10% від числа воїнів, які беруть участь у бойових діях, армія має проблеми з питань боєздатності, якщо ж втрати становлять 15%, армія втрачає боєздатність, а за людських втрат, що сягають 36%, армія перетворюється на іншу структуру – некерований натовп. На перший погляд, особливо щодо перших цифр, важко повірити в таку дивовижну залежність, тому звернімо увагу на графік сталості структури армії під час битви залежно від людських втрат (рис. 2), який подає Ф. Карвалью Родригеш [4, с. 42, 43], де H – функція сталості системи, а p – основний фактор її сталості.

Користуючись графіком (одна поділка на осі p відповідає 10%, а на осі H – 3%), можна визначити, що в разі людських втрат у межах 10 % руйнування сталості структури армії досягне 0,6 (тобто 60%), у межах 15% – 0,75 (тобто 75%), 25% – 0,92 (тобто 92%), 36% – 1,0 (тобто 100%). Для руйнування армії (та й будь-якої людської структури) зовсім необов'язково, щоб

людські втрати відбувалися з великою інтенсивністю. Достатньо, щоб вони впродовж тривалого часу збільшувалися так, щоб втрата сталості структури непоправно зростала. Цим можна пояснити те, що конфлікти малої інтенсивності можуть перерости в глибокі кризи і навіть призвести до поразки найбільш структурованих армій [4, с. 42–45].

Зазначимо, що існує природна еволюція моделей систем, яка відбувається тоді, коли моделювання здійснюється не окремим індивідом, а колективно, несвідомо, мовби стихійно, природним еволюційним шляхом. Наприклад, було виявлено, що коли питома вага посівних площ під кукурудзу в штаті Айова (США) досягла 36% від його загально можливих посівних площ, почався процес поширення цієї культури у сусідні штати. У деяких європейських містах доставляють молоко замовникам у пляшках, залишаючи їх біля дверей або хвіртки. В одному з районів такого міста було помічено, що синички при звичайся пробивати фольгу кришечок на пляшках і надпивати молоко. Через деякий час (очевидно, коли цьому навчилися 36 % синичок даного району) це вміння синичок розповсюдилося на все місто, а потім і за його межі [4, с. 40; 3, с. 58].

Уже зазначалося, що все живе й неживе в природі і світі передає інформацію про себе за допомогою форми. Кількість інформації, яку містить у собі система, тісно пов'язана з її формою, яку надає їй структура системи. Зокрема, система, що містить у собі велику кількість інформації і тому вимагає для свого описування більш тривалих пояснень, характеризується тим, що її спостерігач необізнаний з нею, оскільки структура, що надає їй форму, якоюсь мірою безладна. Якщо ж, навпаки, структура більш упорядкована, то відносно неї ми менші невіглази, оскільки нам потрібно менше інформації для того, щоб її зрозуміти. Добре організований, упорядкований структурі властива мала кількість інформації. Отже, чим більша кількість інформації про систему, тим більшим є незнання про неї спостерігача і тим безнадійнішою є сама структура, в якій перебуває система. Це свідчить про те, що структура з великою кількістю інформації знаходиться в стадії розпаду, на шляху до заміни її іншою структурою, з меншою кількістю інформації. При цьому зазначимо, що структура, про яку нам нічого невідомо, містить

*«Чорна скринька» – модель, яка описує тільки входи і виходи системи, але не її внутрішню будову [8, с. 357].

максимальну кількість інформації. Така структура називається космічною «чорною діркою», або «чорною скринькою»*. У цих структурах відсутні будь-які показники відносно того, що відбувається всередині. Це наше незнання ототожнюється з максимальною кількістю інформації (а отже, й безладом структур) у названих системах [4, с. 14, 30; 8, с. 70–75].

Стосовно взаємодії структури з кількістю інформації зазначимо, що структура однієї із систем сумісна тільки з тією кількістю інформації, яка їй властива. Якщо кількість інформації значно зменшується або зростає, то система змінюється [2, с. 13]. На думку Ю. Святця, це відбувається за умови, коли система взаємодіє з іншою системою, яка має більшу або меншу кількість інформації. При цьому наростання інформації відбувається до певної межі (36%), перевищення якої спричиняє «хаос», тобто зміну структури системи.

Розглядаючи вищенаведені порушення сталості структури армії (рис. 2), а також природні поширення систем, слід врахувати, що ці закономірності виконуються за певних умов. Зокрема, тільки для моделі воєнних дій (битви), тільки для територій з однаковими кліматичними умовами (поширення кукурудзи) і тільки для цього способу пакування молока (для синичок). За межами цих умов діють інші фактори щодо вказаних систем. Наприклад, армія може перетворитися на натовп у мирний час без людських втрат, якщо вона буде позбавлена матеріального забезпечення або якщо будуть задіяні фактори, спрямовані на розвал військової дисципліни, припинення бойового вишколу і т. ін.

Усі системи, як усе живе й неживе у Всесвіті, перебувають у стані нерівноваги. А всі нерівноважені структури управляються тією кількістю інформації, яка визначається основним фактором їхньої сталості. Можливість стабільності без рівноваги залежить від підтримки тієї кількості інформації, яка визначається основним фактором сталості структури на мінімально можливому рівні [4, с. 26]. Щодо цього Ф. Карвалью Родригеш, застосовуючи математичний апарат, пише: «Якщо розділити і обмежити сумарне значення функції, що визначає ентропію* інформації будь-якої системи, на основні фактори, які відповідають за стан

сталості якої-небудь структури, знаходимо, що *результативна функція має значення, яке є мірою стану сталості структури*» (виділено мною. — І. С.) [4, с. 13].

Установлено, що чим меншою є ймовірність події або чим рідше вона відбувається, тим вагомішим є ефект її сприйняття нами і тим більшою є інформація, яку ми про неї отримуємо. У цьому й полягає перевага нашого сприйняття над почуттями, перевага кількості інформації, якою вимірюється подія, що рідко відбувається. Ця інформація керує нашою поведінкою і вносить великі структурні зміни в систему [4, с. 22, 23].

Підсумовуючи характеристику системних структур за допомогою інформаційних показників, зазначимо, що обране нами наукове завдання для проведення досліджень є проблемою, про модель якої як системи нічого не відомо, а це дає нам право вважати, що її структура зараз перебуває в стані відносного безладу і тому має досить велику кількість інформації, яка не дозволяє її зрозуміти. Наше завдання полягає в тому, щоб створити для проблеми, що досліджується, таку модель, яка б мала максимально впорядковану структуру, а отже, й достатню кількість інформації в собі, яка б дозволяла її адекватно зрозуміти і досягти максимальної зміни ентропії для зменшення невизначеності знань щодо питань, які нас цікавлять [11, с. 34, 35].

(Далі буде)

Бібліографічні посилання

1. Абдеев Р. Ф. Философия информационной цивилизации: Учеб. пособие. — М., 1994.
2. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т. — К., 1995. — Т. 7.
3. Дашкевич Я. Р. Полково-сотенний лад XVII – XVIII століть на Україні — штучна «біла пляма» // Пам'ятки України. — 1990. — № 1.
4. Карвалью Родригеш Ф. Новые технологии, будущее империй и четыре всадника Апокалипсиса / Пер. с португ. В. Якунина. — М., 1996.
5. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. — М., 1987.
6. Леп'яко С. А. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996.
7. Леп'яко С. А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). — Чернігів, 1999.
8. Перегудов Ф. И. Введение в системный анализ: Учеб. пособие для вузов / Ф. И. Перегудов, Ф. П. Тарасенко. — М., 1989.

*Ентропія — кількісна міра зменшення невизначеності знань про певне історичне явище чи процес після одержання повідомлення (інформації) про стан цього явища, процесу [11, с. 34, 35; 17, с. 252].

9. Підгаєцький В. В. Теорія і методологія джерелознавства з історії України ХХ століття. — Дніпропетровськ, 1996.

10. Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття: Навч. посіб. для іст. ф-тів ун-тів. — Дніпропетровськ, 2001.

11. Святець Ю. А. Кліометрика: У 2 ч. — Частина 1. Інформаційні технології та інструменти: Підручник для іст. ф-тів вищ. навч. закл. / Ю. А. Святець, П. К. Доорн. — Дніпропетровськ, 1998.

12. Святець Ю. А. Кліометрика: У 2 ч. — Частина 2. Формально-кількісні та математико-статистичні методи: Підручник для студ-тів іст. спеціал. вищ. навч. закладів. — Дніпропетровськ, 2003.

13. Сидорцов В. Н. Методология исторического исследования (механизм творчества историка). — Минск, 2000.

14. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ, 1994.

15. Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та вкраїнського права. — К., 1927. — Вип. 3.

16. Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою південної України (друга половина XVIII — перша половина XIX ст.). — Запоріжжя, 1999.

17. Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. — К., 1977.

18. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Книга перша: Воєнні дії 1648–1652 рр.: Наукове видання. — Дніпропетровськ, 1996.

19. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. — К., 2000.

Надійшла до редколегії 05.12.06.

II. ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94 (477.63) «1905/1907» + 908 (477.63) «1905/1907»

С.І. Світленко

Дніпропетровський національний університет

КАТЕРИНОСЛАВ У ДЕМОКРАТИЧНІЙ РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 РОКІВ:

1. ПОЧАТКИ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ЗАГРАВИ

Розглянуто основні події суспільного життя Катеринослава періоду початку і наростання демократичної революції у січні — вересні 1905 р. У центрі уваги суспільне протистояння різних революційних та опозиційних сил, робітничого руху і царської влади.

Ще кілька років тому здавалося, що революційна епоха назавжди залишилася в минулому. Проте події в Україні кінця 2004 — початку 2005 рр. спростували такі ілюзії. Дивним чином українська «помаранчева революція» майже збіглася в часі зі сторічним ювілеєм початку російської революції 1905–1907 рр. — першої народної революції ХХ ст., яка залишила помітний слід в історії Наддніпрянської України та Катеринослава зокрема.

Деякі сюжети, що стосувалися історії революційних подій 1905–1907 рр. у Катеринославі, почали досліджувати ще в 1920-х — на початку 1930-х рр. Так, у 1925 р. статтю «Екатеринославский Совет рабочих депутатов и профессиональные союзы» опублікував Г. Новополін [19], а в 1931 р. вийшли у світ дві праці — «Катеринославська рада робітничих депутатів у революції 1905 року» С. Каплуна і «Катеринославська пролетарська і шкільна молодь 1905 року» М. Перельмана [13; 23].

Посилення наукової зацікавленості до згаданої тематики спостерігалося у зв'язку з 50-ю річницею революції 1905–1907 рр. Тоді безпосередньо до теми «Катеринослав у першій російській революції» звернувся і Г. І. Петровський, який у 1955 р. опублікував свої спогади, розглядаючи революційні події крізь більшовицьке бачення історії [22]. Водночас М. Р. Доній у своїх статтях проаналізував такі сюжети, як катеринославська більшовицька організація в революції 1905–1907 рр. та збройне

© С. І. Світленко, 2006

повстання на Катеринославщині у грудні 1905 р. [7; 8]. Безсумнівно, свою роль у висвітленні революційних подій у Катеринославі доби першої російської революції відіграли й узагальнюючі монографії П. Л. Варгатука, Ф. Є. Лося, П. М. Шморгуна та ін. [1; 2; 16; 30]. Значення всіх цих праць радянського історіографічного періоду полягає насамперед у тому, що в них зібрано і проаналізовано великий конкретно-історичний матеріал. У центрі уваги опинилися питання діяльності більшовицької партії, рад робітничих депутатів, революційної активності робітничого класу, молоді. Водночас слід зазначити, що ці події розглядалися на основі теоретико-методологічного мнізму. За цих обставин на узбіччі дослідницького аналізу опинилися численні матеріали, пов'язані з історією інших політичних партій та організацій, зокрема меншовиків, есерів, анархістів, кадетів, октябристів, крайньо правих монархістів та ін. Упродовж десятиліть «не актуальними» вважалися сюжетні лінії, що стосувалися національних рухів, зокрема українського та єврейського. Усе це суттєво збіднювало палітру суспільного життя Катеринослава періоду 1905—1907 рр. Тому висвітлення всього розмаїття суспільно-політичних процесів у Катеринославі згаданого періоду здається науково актуальним і є метою даної статті.

Питання важливе ще й тому, що сучасний аналіз української історіографії виявив суперечливі тенденції стосовно вивчення демократичної революції 1905—1907 рр. в Україні. З одного боку, проблематика історії першої російської революції на українських землях пройшла етап часткового теоретико-методологічного переосмислення, очищення від застарілих догм і стереотипів, особливо щодо політичних аспектів минулого. З іншого боку, спостерігається нічим не виправдана тенденція до згортання аналізу і навіть замовчування революційних подій, які хоча й закінчилися поразкою, але сприяли розвитку загальнодемократичних процесів, формуванню основ громадянського суспільства, розхитували самодержавний режим [26].

«Кривава неділя» 9 січня 1905 р. відкрила якісно нову сторінку в історії Російської імперії — почалася перша демократична революція. Катеринославський комітет РСДРП швидко відгукнувся на драматичні події у Санкт-Петербурзі друкованими листівками «Адрес петербургским рабочим» та «Ко всем рабочим и работницам г. Екатеринослава» від 12 і 16 січня 1905 р., у яких висловився як за економічну (гасла восьмигодинного робочого дня, законодавчої охорони праці), так і за політичну

боротьбу з вимогами припинення російсько-японської війни та встановлення народного правління [9, с. 38—40].

Катеринославські жандарми не стали очікувати подальшого розгортання діяльності соціал-демократів. 14—17 січня 1905 р. в місті пройшли масові арешти, внаслідок яких було затримано учасників п'яти сходок місцевих соціал-демократів і заарештовано 15 їхніх керівників. При цьому найбільшого послаблення зазнали більшовики [24, с. 24—25; 9, с. 41].

Уперші дні демократичної революції катеринославська демократія потерпала не тільки від репресій царського режиму, а й від суперечок між більшовиками та меншовиками. Петербурзькі події викликали справжнє піднесення в робітничому середовищі. За цих умов Катеринославський комітет РСДРП, ще контрольований більшовиками, висловив пропозицію організувати в районах роботу страйкової комісії, яка б збирала дані про настрої робітників, розподіляла ораторські сили та друкувала бюлетені на гектографі. Проте меншовики відкинули цей план й оголосили комітет непрацездатним. Вони запропонували районам обрати страйкову комісію і передати їй усі права комітету, а його членам увійти до її складу. Перебуваючи під меншовицьким впливом, райони висловили недовіру більшовицькому комітету [9, с. 78—80, 98].

За цих украй складних умов члени Катеринославського більшовицького комітету РСДРП пішли на поступки. Під впливом резолюцій районів і тиском меншовиків вони вийшли з комітету, фактично віддавши останнім усю ініціативу [9, с. 98]. Меншовики утворили страйковий комітет, який ухвалив рішення, що сам народ повинен надавати директиви для подальших дій. Оскільки в робітничому середовищі панували економічні вимоги, то й комітет діяв відповідно, направляючи ораторів із суто економічними промовами. Політичні виступи тоді ще не були популярними. Так меншовики свідомо заклали передумови обмеження січневого страйку в Катеринославі економічною спрямованістю [9, с. 80].

Страйк розпочався в місті та його околицях вранці 17 січня 1905 р. У селищі Амур припинили роботу трубозалізопрокатний, машинобудівельний та залізопрокатний заводи. О 2-й годині дня до них приєдналися працівники міських друкарень, зокрема «Вестника Юга», «Приднепровского края», друкарні Яковлева, Сатановського, Бурового, Браїловського, Ротенберга, а також тютюнова фабрика Джигита. Вимоги робітників мали суто економічний характер. Увечері частину страйкарів розсіяли козаки

на вулиці Новій. Наступного ранку 18 січня економічні вимоги підтримали нижньодніпровські заводи — спочатку кінний, згодом естампажний. 19 січня застрайкували Олександрійський завод Брянського товариства та цвяховий завод, колишній Гантке, а також робітники паровозних майстерень. На цей раз ніяких інцидентів з поліцією не відбулось [9, с. 52–53].

Уранці 20 січня 1905 р. на всіх підприємствах вивісили відповіді на вимоги робітників і запрошення приступити до роботи. Однак це не зупинило страйкарів — вони продовжили свою боротьбу. До них приєднався сталеливарний завод (колишній Езау). 21 січня 1905 р. катеринославські, амурські та нижньодніпровські пролетарі не відновили роботу. Більше того, учасниками страйку стали працівники електричного трамваю: по місту рейсувало 6 вагонів замість 30-ти [9, с. 54].

Хоч страйк мав економічну спрямованість, він серйозно стурбував місцеву владу і вже 21 січня 1905 р. в. о. Катеринославського губернатора наполегливо просив командувача Одеського військового округу негайно надіслати сотню козаків, мотивуючи тим, що «становище ускладнюється». 22 січня, коли чисельність страйкарів у Катеринославі та Амур-Нижньодніпровському досягла 20 тис. осіб, в. о. Катеринославського губернатора у зв'язку з малочисельністю місцевого гарнізону (всього 1 тис. багнетів) та для забезпечення від можливих великих вуличних заворушень знову звернувся з проханням до командувача військами Одеського військового округу направити до міста ще одну, а згодом — і третю сотню козаків. Того ж дня на всіх заводах і по місту розклеїли оголошення губернатора, який запрошував відновити роботу в понеділок 24 січня. Але це мало частковий ефект. Тому 23 січня губернатор оголосив, що ті робітники, котрі не з'являться на заводи зранку 26 січня, будуть вважатися такими, що заявили про бажання отримати розрахунок [9, с. 44, 48, 55].

Страх утратити засоби існування змусив катеринославських пролетарів підкоритися. 26 січня 1905 р. на всіх підприємствах роботи відновилися попри те, що на всі загальні вимоги страйкарів (а це восьмигодинний робочий день, участь виборних від робітників під час складання розцінок та розгляду питань про причини звільнення робітників або інші незгоди між підприємцями і працівниками, збільшення заробітної платні, скасування позаурочних робіт, виплату половини заробітку за час хвороби) заводууправління відповіли негативно [9, с. 55].

Таким чином, катеринославська влада припинила мирний

страйковий рух, який розгортався впродовж 17–26 січня 1905 р. Проте значна частина вимог робітників не була задоволена, що створювало підґрунтя для нових протестних акцій. В. о. Катеринославського губернатора доповідав міністру внутрішніх справ 5 лютого 1905 р.: «...робітники дуже збуджені, повсюдно розповсюджують прокламації провокаційного змісту, і, між іншим, циркулює настійлива чутка, особливо в м. Катеринославі, про загальний страйк з демонстраціями, насильством і збройним опором 19 або 20 сього лютого» [9, с. 60].

Невдалий січневий страйк спричинив певні зміни у настроях катеринославських пролетарів і викликав серед них велику недовіру до меншовиків, які керували страйком і страйковим комітетом. Однак наприкінці січня 1905 р. частина соціал-демократичної організації знову перейшла на бік більшовиків, вирішивши офіційно виступити об'єднаною групою [9, с. 51].

Попри ідейні розбіжності катеринославські більшовики та меншовики усвідомлювали необхідність контактів, обговорення наявних проблем і можливих спільних дій. У першій половині лютого 1905 р. в інтелігентних колах соціал-демократії визрів задум організувати односторонній загальний страйк та збройну демонстрацію в Катеринославі. З метою детального вироблення плану цих акцій і з'ясування способів заволодіння зброєю (передбачався напад на магазини зброї), а також для обговорення деяких програмних та організаційних питань було вирішено зібрати представників більшовиків та меншовиків о 12-й годині 11 лютого 1905 р. на вулиці Мостовій у будинку Коріна № 2 у П.К. Боборикіна (квартира № 8).

Начальник охоронного відділення направив на цю адресу поліцейських, які застали велику сходку у складі 33 осіб і затримали таких діячів, як В.М. Маковський, М.С. Лещинський, С. І. Гопнер, С. Д. Вульфсон, Р. Я. Лесман, Є.О. Немчинова, І. Я. Носальський, Г. А. Рабинович, І. Д. Пантелеймонов, Й.Х. Фрідкін, Й. Л. Крон, Г. Г. Муравін, М.І. Тейтельбаум та ін. Того ж дня у 18-ти учасників зібрання було зроблено обшуки. Серед знайдених рукописів виявили відозву, що закликала різні організації об'єднатися, припинити партійні незгоди і дружно взятися за роботу задля здійснення давно очікуваної революції [17, с. 172, 173; 9, с. 64].

Після певного затишшя у середині лютого в Катеринославі розпочалися нові протестні акції. Найпомітнішим серед них був страйк (розпочався 10 лютого і тривав не менше 11 днів) служ-

бовців управління Катерининської залізниці, які висунули свої вимоги через депутатів, обраних на загальних зборах [29, с. 56 – 57].

Провали суто економічних страйків породжували невдоволення катеринославських робітників, спричиняли радикалізацію їхнього світогляду. Виявом цього стала, по-перше, поява в Катеринославі змішаних виступів робітників, у ході яких висувались уже й політичні вимоги. Яскравим прикладом цієї тенденції служать багатократні страйки робітників головних паровозних майстерень із домаганням підвищити заробітну плату, дотримуватися недоторканності робочих делегатів, надавати свободу страйків і слова, зняти вікові та за стажем роботи обмеження для виборців і кандидатів до виборних цехових органів тощо. Страйки тривали від 10 березня до 10 квітня 1905 р. Соціальна напруга наростала, і начальству головних паровозних майстерень нічого не залишалось, як закрити підприємство [29, с. 65].

По-друге, радикалізація світосприйняття катеринославських робітників позначилася на їхньому ставленні до двох течій місцевої соціал-демократії. На початку весни 1905 р. переважно на заводах склалася сильна опозиція меншовицькому комітету РСДРП і більшовики знов утворили «твердокам'яний центр», куди увійшло 7 осіб. Відтак Катеринославський комітет більшості РСДРП відразу ж заявив про свою радикальну позицію. У прокламації «Товарищи солдаты!» від 21 березня 1905 р. містилися гасла повалення царя, самодержавства, утвердження «народного правління» [9, с. 68–71].

Хоч у березні 1905 р. більшовики й відновили зв'язки з робітниками, сподіваючися на поширення своїх ідей, однак у них бракувало кадрів, літератури, друкарського шрифту та контактів з іншими більшовицькими організаціями. До другої половини квітня 1905 р. становище і вплив катеринославських більшовиків суттєво не поліпшилися, що підтвердив квітневий страйк робітників залізничних майстерень. П.А. Лепешинський писав до газети «Вперед» з приводу цих подій: «Ми випустили примітивними засобами 2 прокламації, але належної дії вже справити не могли» [21, с. 616; 15, с. 183–184].

Однак усе це не завадило Катеринославському комітету більшості РСДРП у резолюції від 21 березня 1905 р. вважати себе «єдиним представником катеринославського пролетаріату» на з'їзді партії. Члени більшовицького комітету – С.І. Гопнер, М.С. Лещинський, В.М. Маковський, С.С. Парижер, І.І. Шварц та ін. – висловилися проти листа члена Бюро комітетів більшості

«Юрія» (Л. Б. Каменева), в якому йшлося «про непотрібність і несвоечасність» існування в Катеринославі окремого більшовицького комітету й одностайно заперечили можливість спільної роботи з меншовиками – «опортуністами і дезорганізаторами», визнаючи своє функціонування необхідним і законним [9, с. 71–73, 75].

Проте у березні – на початку квітня 1905 р. меншовики мали помітні переваги. Їхні прихильники обладнали дві друкарні. Одна з них у цілком робочому стані була розташована на вулиці Філософській у будинку № 29, а друга, запасна, – у розібраному вигляді на вулиці Крутогорній у будинку № 6. У цьому ж приміщенні знаходився і центральний склад літератури меншовиків. Щоправда, ці їхні важливі опорні пункти агітаційно-пропагандистської роботи 12 квітня 1905 р. були викриті [17, с. 175; 6, арк. 35, 154]. До того ж у ніч на 27 квітня поліція захопила листування і гектограф меншовиків, за допомогою якого соціал-демократи намагалися налагодити випуск прокламацій [4, арк. 147]. Зазначені арешти значною мірою підірвали сили катеринославських меншовиків, про що секретар місцевого комітету більшості РСДРП констатував у листі до редакції «Вперед»: «...невдоволеність ними (меншовиками. – Авт.) розростається, до того ж невдачі за невдачами відштовхують від них організованих робітників» [21, с. 643].

Про зростання впливу більшовиків у той час свідчили й документи охоранки. Так, начальник Катеринославського охоронного відділення ротмістр Шульц доповідав Департаменту поліції: «Унаслідок проведених арештів комітетських діячів місцевої соціал-демократичної фракції «меншості» й заарештування двох друкарень зі складом літератури за останній час у Катеринославі посилилася група «більшості», що ставила своїм завданням залучення на свій бік робітників, широку пропаганду серед селян, згодом організацію збройного повстання» [17, с. 176; 6, арк. 76].

У середині квітня 1905 р. катеринославські більшовики обладнали підпільну друкарню. Про це більшовик П.М. Лепешинський сповіщав редакцію «Вперед» у листі від 19 квітня 1905 р.: «Тепер стан справ змінився. Меншовики майже всі провалилися. Викрита, здається, і їхня друкарня, а в нас, навпаки, справа пішла на лад. Є вже друкарня, є деяка література... Готуємо першотравневі прокламації» [21, с. 615–616].

За умов весняного наростання революційних подій катеринославські більшовики вирішили повною мірою використати

свято Першотравня. З цією метою напередодні Дня міжнародної солідарності трудящих у будинку І. К. Шевченка, що на Шляхівці, було організовано випуск листівки. У роботі таємної друкарні брало участь шість осіб, серед них Д. Ф. Петровська і Марія Шевченко. Спільними зусиллями в обставині суворой конспірації вдалося за тиждень надрукувати 15 тис. примірників відозви «Первое Мая», написаної В. І. Леніним [17, с. 81–84].

Напередодні Першотравня у місті відбулося кілька сходок з метою вироблення плану збройної демонстрації. Деякі з них були заарештовані, а інші – розігнані. Плани революціонерів удалося розсекретити, і ввечері 30 квітня начальник катеринославської охоранки доповів начальнику губернії про вироблений задум демонстрантів. Відтак влада зосередила в необхідних місцях наряди поліції та загони козаків. Це значно ускладнило умови проведення першотравневої маніфестації. Як тільки вранці 1 травня 1905 р. катеринославські робітники та учнівська молодь почали збиратися на Озерному базарі, вони відразу ж були розсіяні поліцією. Тоді демонстранти попрямували на Іорданську й Соборну площі, зустрівши там ще більші наряди поліції.

За цих обставин маніфестанти вирішили розійтися й о 4-й годині дня раптово та одночасно зібратися на Катерининському проспекті біля Зимового театру і влаштувати там демонстрацію. Проте завдяки агентам про цей план дізналися начальник охоранки та губернатор, унаслідок чого влада вчасно стягнула до Зимового театру посилені наряди поліції. Незважаючи на це, демонстранти вийшли на Катерининський проспект і вигукували: «Геть самодержавство!», «Бий поліцію!» Поліцейські чини на чолі з поліціймейстером Машевським розпочали розганяти маніфестантів, у ході чого керівник революційної акції більшовик Д. Тахчогло зробив 5 пострілів із револьвера в пристава Шишка. Поліція затримала стріляючого та 11 учасників демонстрації. Продовженням цих подій став першотравневий страйк усіх 800 робітників цвяхового заводу Гантке, що відбувся 2 травня 1905 р. [9, с. 106–107; 29, с. 72, 73].

Улітку 1905 р. революційні події в Катеринославі наростали. 5 червня за ініціативою Катеринославського комітету більшості РСДРП і після обговорення по районах було прийнято рішення організувати зібрання всіх свідомих робітників з метою привітати III з'їзд партії і зробити своєрідний огляд революційних сил, з'ясувавши їхню готовність до збройного повстання. На пункти збору з різних частин міста та його околиць прийшло

близько 200 осіб. Подолавши неабиякі труднощі, чимало з них дісталися до селища Надеждіно Катеринославського повіту, де у віддаленому місці успішно відбулися збори за участю 5 ораторів.

Прикметно, що на зібранні, яке тривало з 10–11-ї ранку і до 8-ї години вечора ухвалили дві резолюції, що виявили плюралізм думок. Одна з них вітала рішення з'їзду, який відповідно до організаційного статуту пропонував робітникам-меншовикам «зійтись, залишаючись кожний при своїх переконаннях». Друга резолюція акцентувала увагу на прагненні тодішньої меншовицької «Искры» «закріпити і продовжити згубний розкол партії» і не містила закликів примирення до рядових меншовиків-партійців. Отож усі учасники зібрання висловлювалися за єдність, хоча засоби її досягнення бачили по-різному. Збори продемонстрували бойовий дух робітників, які під червоним прапором обговорювали питання дня, а наприкінці заспівали «Марсельезу» під акомпанемент револьверних пострілів [11, с. 87, 88; 29, с. 81].

Єдність лав соціал-демократії стало дійсно нагальним завданням моменту, адже країна вступала в період активізації різних політичних сил, що мали той чи інший зв'язок із пролетаріатом. Це яскраво виявилось в Катеринославі, де влітку 1905 р., крім більшовиків, діяли такі політичні осередки, як організація меншовиків, комітет Партії соціалістів-революціонерів, партійний комітет Єврейської соціал-демократичної робітничої партії («Поалей-Ціон»). Тоді ж офіційно заявив про своє існування і комітет Бунду [9, с. 86].

Того ж літа спостерігалися прояви громадської активності й ліберальних діячів. Шостого червня 1905 р. у Москві відбувся з'їзд Всеросійського селянського союзу, в якому брав участь відомий катеринославський лікар О. Л. Караваєв [27, с. 286]. Цей діяч дуже цікавився селянським питанням і сміливо вступав у полеміку з цієї проблематики під час вільних дискусій, що часто траплялися серед інтелігенції. Приблизно в той же період відбулися дебати із селянського питання, на які зібралися до ста інтелігентів Катеринослава. З доповіддю про аграрну проблематику та долю селянської революції виступив більшовик М. П. Лепешинський. Його опонентом був О. Л. Караваєв, який засипав запитаннями доповідача, промовляючи: «Нам не потрібні загальні розмірковування на принципові теми... Ні, ви нам конкретно розкажіть, як усе це відбудеться, яка буде конкретна

картина прийдешньої революції». П. М. Лепешинський визнав, що О. Л. Караваєв «своїми запереченнями дав багатий матеріал для відповіді йому» [14, с. 227–228].

Катеринославські більшовики не тільки публічно дискутували з лібералами, а й викривали їх у листівках. Так, у прокламації «Близок час...» (травень 1905 р.) зокрема йшлося: «Вони (ліберали. — Авт.) запевняють нас, що вони — друзі народу. Але не нам вірити цим солодким запевненням. Сьогодні ти, приятель, сват і кум, а завтра ти свої покажеш вовчі зуби, і вовчу я твою повадку знаю — скажем ми їм» [25, с. 136].

У той час громадська політична багатобарвність стала прищавленою й Амурському району, який за умов свого розташування був менш доступним для поліцейського та жандармського розшуку, ніж інші. Тоді на Амурі активно діяли три робочі гуртки (два заводських і залізничний) чисельністю 20–25 осіб у кожному та один центральний, що керував трьома гуртками і всією організаційною роботою в районі. До його учасників належали Пилип та Андрій Татькови, Тарас Гуров, Григорій Киянов та ін. Усі ці осередки характеризувалися соціал-демократичною ідейною спрямованістю. Влітку 1905 р. амурчани в лісі, біля Дніпра, на острові та в інших місцях влаштовували власні засідання і брали участь у сходинах Брянського району, на які збиралися в Шляховському лісі або в чагарнику біля Брянки. Під впливом більшовиків у середині літа на Амурі утворилася бойова дружина. Зв'язок із Брянським районом амурські пролетарі підтримували через Андрія Булігіна та Дмитра Тарнавського, а із заводським районом Чечелівки і загальноміською організацією — через Василя Козочкіна, Сергія Широкова та ін. [28, с. 64, 65].

Крім послідовників соціал-демократичної більшості та меншості на Амурі знаходили прихисток майже всі анархісти з Катеринослава, а також есери-максималісти. Група анархістів мала в Амурському районі певний успіх, вербуючи собі агентів серед робітничої молоді, тому соціал-демократи проводили тут велику боротьбу з анархістами за вплив на пролетаріат. Полеміка між цими двома політичними силами велася на спеціальних дискусійних масовках. З боку анархістів у них брали участь знамениті в той час «дядя Ваня» і «Сося» [28, с. 66].

3 весни 1905 р. ще одним центром діяльності анархістів став Катеринослав, де Ф. Штейнберг створив групу робітників анархістів-комуністів. Цей осередок розпочав активну агіта-

ційну-пропагандистську діяльність, спрямовану на залучення до анархістського руху пролетарських та напівпролетарських мас, а також селянства. Велику увагу катеринославські анархісти-комуністи приділяли вивченню підвалин анархістської доктрини, організації теоретичних диспутів за участю не тільки своїх прихильників, а й представників соціал-демократів і соціалістів-революціонерів. Анархісти видали й розповсюдили в губернії «Маніфест селянам анархістів-общинників», чотири прокламації «До зброї». Поряд з агітаційно-пропагандистською діяльністю катеринославські послідовники анархістського вчення на спеціальних заняттях вивчали вогнепальну зброю та процес виготовлення бомб. Незабаром їхнім головним засобом боротьби стали акти «економічного» та «політичного» терору [20, с. 181].

Поступове наростання страйкового руху наприкінці весни — на початку літа приводило до того, що все більше економічних страйків закінчувалися компромісом між робітниками і власниками підприємств [9, с. 76, 77, 79, 80, 81, 83]. У другій половині червня 1905 р. протестні настрої в середовищі катеринославського пролетаріату набули вже більш політичної спрямованості і революційний рух продовжував наростати. Цьому сприяло й повстання на панцернику «Потьомкін» та виступи робітників Одеси, які сколихнули всю країну. Відгукнувся на них і пролетаріат Катеринослава. Начальник Катеринославського охоронного відділення спішно повідомляв Департамент поліції в телеграмі від 16 червня 1905 р., що «за прикладом Одеси в м. Катеринославі підготовляються днями робітничі заворушення і загальний страйк». Далі відмічалось, що «невеликі поодинокі страйки відбуваються майже щоденно. Настрій робітників піднесений» [9, с. 118].

Виявом певної демократизації обстановки в місті стала робота «біржі», яка стихійно утворилася на самому Катерининському проспекті, де кожна політична сила мала своє місце збору. У визначений час туди для живого спілкування з робітниками приходили працівники партійних осередків [18, с. 120].

18 червня у головних паровозних майстернях відбувся мітинг робітників, на якому лунали пропозиції ораторів підтримати страйк одеських пролетарів і розпочати аналогічний захід 20 червня, повівши боротьбу проти самодержавного режиму за 8-годинний робочий день. Тоді ж відбулося збори робітників катеринославських підприємств, на яких ухвалили рішення про початок у понеділок 20 червня загального політичного страйку

на знак солідарності з пролетаріатом Одеси та моряками-потьомкінцями. Наступного дня застрайкували всі хлібопекарні міста, що змусило в. о. губернатора Катеринославщини організувати випічку хліба під військовою охороною [9, с. 118–119; 29, с. 84].

20 червня 1905 р. очікуваний загальний політичний страйк став фактом. У його авангарді були 3 тис. робітників Брянського заводу, 2 600 — залізничних майстерень і депо, 650 — сталеливарного заводу (колишній Езау), 600 — цвяхового заводу Гантке, 800 — трубопрокатного заводу Шодуар та 150 — з Амур-Нижньодніпровського пічного заводу. Настрій робітників, як зазначав начальник катеринославської охорони, був «вельми збуджений». Страйк помітно розростався, про що того ж дня сповістили Департамент поліції. Чисельність страйкарів у місті досягла 8 тис. осіб [9, с. 119; 142, с. 187; 16, с. 175].

21 червня до страйку приєдналися пролетарі низки підприємств Амур-Нижньодніпровська, зокрема 300 робітників естампажного заводу та 2 тис. робітників лісопилені і машинобудівного заводу «Константин», а також депо, службовці вокзалу, управління Катерининської залізниці та електричного трамваю. 22–23 червня до загального страйку залучилися робітники друкарень [29, с. 84–85].

Характерними прикметами цих червневих днів у Катеринославі стали неодноразові демонстрації та мітинги, які проходили під гаслами «Геть самодержавство!», «Геть війну!», «Бий поліцію», «Хай живе свобода!» і постійно розсіювалися поліцією за допомогою козаків. 21 червня в районі 1-ї Чечелівської вулиці відбулося перше збройне зіткнення робітників-демонстрантів із сотнею 20-го Донського козачого полку, внаслідок чого 4 робітники були поранені, а один — Ш. Баран — помер уночі [9, с. 128; 29, с. 85].

Друге збройне зіткнення демонстрантів з нічними городовими сталося на марші маніфестації числом 200 осіб, які рухалися від Успенської площі й далі по Торговій вулиці до Катерининського проспекту. З натовпу стріляли із револьверів уверх і кидали каміння в поліцейських. Водночас така ж юрба робітників біля самої Успенської церкви підняла червоний прапор і заспівала революційних пісень. Звідусіль чути було антиурядові вигуки. Ще дві групи демонстрантів збиралися на перехрестях Поліцейської та Олександрівської вулиць і розі Троїцької вулиці та Катерининського проспекту, але їх негайно розганяли городові.

Наряди поліції та козаків розсіяли робітників Нижньодніпровських залізничних майстерень, які приїхали у Катеринослав на дачному потязі та прагнули прорватися на Катерининський проспект. Після невдалої спроби вони влаштували великий антиурядовий мітинг на Брянській площі. Останньою акцією цього дня стала ще одна спроба молоді організувати близько 9-ї години вечора демонстрацію на проспекті, але й вона зазнала невдачі. Упродовж 21 червня 1905 р. значно зросла чисельність страйкарів Катеринослава та його околиць, яких до цього вже налічувалося 8 тис. осіб [9, с. 128–129].

Наступного дня протистояння між робітниками і поліцією та військами тривало. У районі Брянської площі під час затримання трьох агітаторів (І. А. Розіної, М. Є. Васкович, Б. Н. Корф) між демонстрантами й козаками зав'язалася стрілянина, жертвою якої став робітник Е.-А. А. Шмейль [9, с. 130].

Уже в ході страйку більшовики Катеринослава актуалізували питання про підготовку до збройного повстання. 22–23 червня 1905 р. вони видали листівку «Ко всем рабочим и работницам», у якій закликали організовано припинити політичний страйк і розпочати підготовку до збройної боротьби [15, с. 198–200]. Наприкінці червня, враховуючи бойовий, піднесений настрій катеринославських пролетарів, місцевий комітет більшості РСДРП випустив друковану відозву «Готовьтесь к вооруженному восстанию!» [9, с. 134–135].

Для утримання контролю над ситуацією в місті царська влада ввела регулярні війська на територію Державного банку, казначейства, залізничної станції «Катеринослав», трамвайного депо, електростанції та водокачки. І лише наприкінці червня — на початку липня 1905 р. останні прояви загального страйку було ліквідовано [29, с. 84].

Проте в липні 1905 р. суспільно-політична ситуація в Катеринославі не поліпшилася. Радикальну позицію займали більшовики, які впродовж 1–8 липня 1905 р. розповсюдили в місті вже згадувану відозву «Готовьтесь к вооруженному восстанию». Прямий заклик до катеринославських робітників готуватися до повстання, збирати гроші на озброєння містився і в листівці організації Заводського району Катеринославського комітету більшості РСДРП, видрукуваній не раніше 15 липня 1905 р. [9, с. 136, 139].

Невдовзі після страйку влада посилила репресії стосовно більшовиків. У ніч на 4 липня 1905 р. поліція здійснила напад

на квартири всіх членів Катеринославського комітету, а також широкого кола активістів. Серед членів комітету були заарештовані Е. Віннеман, А. Воловик, Ф. Гурович, Х. Колчинський, Е. Манох, С. Марголін, С. Чертков, І. Шварц. Удалося запобігти арешту лише С. Гопнер і Є. Земляницькому. Предметом особливих пошуків стала підпільна більшовицька друкарня [17, с. 177, 179; 3, с. 31; 9, с. 137–138; 5, арк. 12].

Неспокійну обстановку в Катеринославі добре відтворила в листі від 23 липня 1905 р. до Д. І. Яворницького в Новомосковськ А. А. Скриленко – український археолог та музейна діячка, запрошена ним із Києва працювати охоронцем Катеринославського музею ім. О. М. Поля: «У нас ежедневно происходит резня и в городе такие ужасы, что мы с Бабенко боимся ходить в музей после обеда, чтобы вечером не попасться какой-нибудь толпе сброда, которые разгуливают повсюду и везде бьют и режут. В такое побоище попали мы с ним 20 июля, отправляясь на заседание в земскую управу, и до сих пор не могу прийти в себя от страха. ... да и ходить по улицам вообще не безопасно, ибо из окон стреляют. Боже, что здесь происходит! Сегодня воскресенье и опять готовится побоище; в газетах предупреждают жителей, чтобы запирались» [10, с. 492 – 493].

Серпень 1905 р. характеризувався подальшим наростанням революційних настроїв серед різних верств населення Катеринослава. Не вщухали мирні економічні страйки булочників, палітурників, скринників, чемоданників, шпалерників та службовців друкарні газети «Вестник Юга», які закінчувалися компромісними угодами з хазяями. 18 серпня застрайкували службовці друкарні губернської земської управи, 22 серпня – прикажчики та заготовники взуття, 23 серпня – робітники парових борошномельних млинів і працівники друкарні Копилова, 24 серпня – робітники Брянського заводу [9, с. 152–153].

Тим часом поряд з пролетаріатом про свою соціальну активність заявляли й представники інших суспільних груп. У серпні 1905 р. в Катеринославі відбулася нарада опозиційної інтелігенції, яка мала зв'язки із селом. Ініціаторами цього заходу були учасники гуртка, утвореного влітку того ж року у складі лікаря О. Караваєва, освітянина й науковця А. Синявського, літератора М. Бикова, редактора «Южной зари» А. Єфимовича, адвоката А. Александрова, вчителя Ю. Малтопара та ін. Осередок уже неодноразово збирався в аудиторії Наукового товариства, в редакції «Южной зари», у помешканнях А. Єфимовича й

А. Синявського (відповідно по вулицях Гімназичній і Польовій) та в інших місцях [12, с. 100].

На нараді виступив делегат від Катеринослава установчого Московського з'їзду «Всероссийского крестьянского союза» О.Л. Караваєв, який пояснив основні вимоги програми нової організації, довів до своїх односторонніх рішень з'їзду стосовно агітації за вибори до Установчих зборів, оголошення амністії учасникам революції та щодо створення на місцях комітетів «Союзу» [12, с. 100; 27, с. 286].

Опозиційне бродіння було притаманне й військам Катеринославського гарнізону. Газета «Пролетарий» писала 3 (16) серпня 1905 р. про те, що офіцери стали боятися солдатів і змирилися з фактами розповсюдження серед підлеглих нелегальних прокламацій. Незабаром те ж більшовицьке видання від 1 (14) вересня 1905 р. повідомило про резонансний інцидент, який стався в армії: «У Катеринославі солдати двох батальйонів піхотного полку заявили колективний протест проти жорстоких зловживань на кухні: замість супу були якісь помії. Весь суп, а це близько 55 відер, був вилитий на підлогу кухні і солдати групами пішли скаржитися до офіцерів». Прикметно, що останні не тільки не покарали невдоволених, а ледь не просили вибачення перед ними [9, с. 145, 155–156].

Поступово у протестні акції втягувалася й студенська молодь. Як відомо, учні Катеринославського вищого гірничого училища ще в середині січня 1905 р. тимчасово припинили заняття, щоб після 1 вересня зібратися на загальні студентські збори для вирішення питання щодо проведення навчального процесу в училищі або відміни його до задоволення їхніх вимог. 27 вересня 1905 р. з дозволу начальства закладу відбулася перша сходка студентів, яка зібрала понад 2 тис. сторонніх осіб, здебільшого революційну молодь. Під час зібрання лунали антиурядові промови. По закінченні зборів, уже о 9 год вечора, молоді люди, виходячи з приміщення з вигуками «Ура!» і «Долой самодержавие!», зробили два револьверних постріли.

28 вересня сходку продовжили тільки студенти училища. Лише о 19-й годині до до навчальної установи наблизився натовп чисельністю близько 3 тис. осіб, прагнучи проникнути всередину. Однак наряд поліції завадив цьому наміру. Тоді у натовпі почали виголошувати антиурядові промови. За наполяганням училищної ради заклад був закритий на невизначений час [9, с. 162–163].

Вересень 1905 р. відзначився деяким затишшям у робітничому русі. Найбільш резонансною акцією соціального протесту став економічний страйк 650 пролетарів сталеливарного заводу (колишній Езау), що тривав від 3 до 27 вересня 1905 р., але закінчився поразкою [29, с. 99]. Давалися взнаки й каральні заходи місцевої адміністрації. Катеринославський кореспондент писав у газеті «Пролетарий» від 27 вересня (10 жовтня) 1905 р.: «Працювати доводиться за умов посиленої охорони. Усі місця виявлені. Два рази вже довелося втікати від козаків; заняття центральних заводських гуртків практично ніяк не можна провести до кінця» [9, с. 160].

За цих умов знов спробували перехопити ініціативу меншовики, які на заводській біржі закликали до політичного страйку робітників заводу Езау. Тоді представник більшовиків вступив з опонентами в полеміку і довів недоцільність починати в той момент політичний страйк [9, с. 160].

Утім певне вереснєве затишшя було відносним. Цього ж місяця 1905 р. в районі Брянки та Кайдак вечорами часто відбувалися сходи робітників та зацікавлених осіб, які влаштовували антиурядові демонстрації. Це настільки стурбувало губернатора, що він 16 вересня звернувся до начальника гарнізону Катеринослава з проханням сприяти цивільній владі у наведенні порядку силами військ, зокрема одного взводу козаків [9, с. 159].

Таким чином, період від січня до вересня 1905 р. характеризувався в суспільному житті Катеринослава зародженням і наростанням подій першої російської революції. Від попереднього, передреволюційного періоду 1901–1904 рр. ця історична доба відрізнялася більшою динамікою дій, масовістю їхніх учасників. Якщо на початку революції, у січні – лютому 1905 р., соціальною активністю відзначався катеринославський пролетаріат та прихильники більшовицької та меншовицької соціал-демократичних течій, то в березні – вересні 1905 р. за умов наростання революційної хвилі, окрім згаданих сил, на арені суспільно-політичної боротьби все помітнішими ставали послідовники есерівської й анархістської доктрин, ліберальні діячі, солдати, студентська та учнівська молодь. Усе це дає підстави вести мову про формування й структурування в місті революційних та опозиційних царизму суспільно-політичних сил, які, за всієї ідейної та організаційної розрізненості, виступали за демократичне оновлення суспільства.

Бібліографічні посилання

1. *Варгатюк П.* Партії великої загін. В. І. Ленін і більшовицькі організації Катеринославщини. – 2-е вид., перероб. і доп. – Д., 1970.
2. *Варгатюк П.* У борні загартована: В. І. Ленін і більшовицькі організації Катеринославщини. – Д., 1990.
3. *Гоннер С. И.* Большевики Екатеринослава 1905 г. Из воспоминаний // *Вопр. истории.* – 1955. – № 3. – С. 24–31.
4. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 11, оп. 1, спр. 466.
5. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313 (мікрофільми), оп. 1, спр. 1145.
6. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 102 (Департамент поліції. Особливий відділ), 1905 р., спр. 5, ч. 6, л. А, т. 2.
7. *Доний М. Р.* Катеринославська більшовицька організація в революції 1905 – 1907 рр. // *До історії більшовицьких організацій на Україні в період першої російської революції (1905–1907 рр.).* – К., 1955. – С. 120–157.
8. *Доний Н. Р.* Вооруженное восстание на Екатеринославщине в декабре 1905 г. // *Вопр. истории.* – 1955. – № 12. – С. 19–32.
9. Катеринославщина в революции 1905–1907 гг.: Докум. и матер. / Ред. кол.: А. Я. Пашенко (отв. ред.) и др. – Д., 1975.
10. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / Упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піщик; Вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; Перед. слово Б. Т. Карапиша. – Д., 1997.
11. *Залежский В. Н.* Воспоминание профессионала // *Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации 1904–1905–1906 гг.* / Под ред. М. Рубача. – Екатеринослав, 1924. – С. 490–493.
12. *Заруба В. М.* Антін Синявський: життя, наукова та громадська діяльність (1866 – 1951): Монографія. – Д., 2003.
13. *Каплун С.* Катеринославська Рада робітничих депутатів у революції 1905 р. – Х., 1931.
14. *Лепешинский П. М.* На повороте. – М., 1955.
15. Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905 – 1907 гг.). – К., 1955.
16. *Лось Ф. Є.* Революція 1905–1907 років на Україні. – К., 1955.
17. Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации 1904–1905–1906 гг. / Под ред. М. Рубача. – Екатеринослав, 1924.

18. Меренков І. І. Воспоминания брянца // Революцией призванные: воспоминания екатеринославских рабочих. 1893–1917 гг. – Д., 1978. – С. 59–62.

19. Новополин Г. Екатеринославский Совет рабочих депутатов и профессиональные союзы // Пути революции. – 1925. – № 3. – С. 64–71.

20. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. – К., 2001.

21. Переписка В. І. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901–1905 гг.): Сб. докум. и матер. – К., 1964.

22. Петровський Г. І. Катеринослав у першій російській революції (спогади) // Комуніст України. – 1955. – № 12. – С. 32–38.

23. Перельман М. Катеринославська пролетарська і шкільна молодь 1905 року. – Х., 1931.

24. Революция 1905–1907 гг. на Украине: Сб. док. и матер. – К., 1955. – Т. II. – Ч. I.

25. Революція 1905–1907 рр. на Україні: Сб. докум. і матер. / Упоряд. І. Премислер і З. Руднев / За ред. та вступ. ст. Ф. Лося. – К., 1949.

26. Світленко С. І. Теоретико-методологічні проблеми вивчення історії демократичної революції 1905–1907 рр. в Україні // Демократична революція 1905–1907 рр. в Україні: актуальні проблеми вивчення. Матер. міжрегіональної наукової конференції (Дніпропетровськ, 24 лютого 2005 р.). – Д., 2005. – С. 4–14.

27. Стасюк М. Крестьянский Союз в 1905 г. // Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации 1904–1905–1906 гг. / Под ред. М. Рубача. – Екатеринослав, 1924. – С. 285–291.

28. Татьков Ф. П. 1905 г. в Заднепровье // Революцией призванные: воспоминания екатеринославских рабочих. 1893–1917 гг. – Д., 1978. – С. 63–68.

29. Хроника революционного движения на Украине (1900–1917): Справочник / Ред. кол.: В. Г. Сарбей (отв. ред.) и др. – К., 1987.

30. Шморгул П. М. Большевицькі організації України в революції 1905–1907 рр. – К., 1975.

Надійшла до редколегії 04.12.06.

УДК 940.5 «1918/1919» (477)

Р. Ю. Васковський

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

ТРИ ЕПОХИ ЗА ОДИН РІК (КАТЕРИНОСЛАВ ЗА ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ СКОРОПАДСЬКОГО, ДИРЕКТОРІЇ УНР І РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ)

У статті проаналізовано суспільно-політичну ситуацію у Катеринославі в розпал Української революції упродовж другої половини 1918 – першої половини 1919 рр. Висвітлено процеси утвердження в регіоні політики прихильників Директорії Української Народної Республіки та становлення радянської влади. Особливу увагу приділено захопленню Катеринослава силами повстанців Н. Махна і М. Григор'єва.

Ознайомлюючись з подіями часів Української революції 1917–1920 рр., ми стикаємося з однією їхньою особливістю – калейдоскопічною зміною режимів та урядів, що в цей період буремної історії намагались утвердитися «всерйоз і надовго» на українських теренах. Не став винятком і Катеринослав, де за три революційні роки політична влада змінювалася півтора десятки разів: Тимчасовий уряд – Центральна рада – більшовики – повернення Центральної ради – Гетьманат Скоропадського – Директорія УНР – Нестор Махно – Директорія УНР – повернення більшовиків – Матвій Григор'єв – більшовики – Добровольча армія генерала Денікіна – Нестор Махно – знову добровольці – знову більшовики...

Розглядаючи події в тогочасному Катеринославі, добу революційних катаклізмів можна чітко поділити на два етапи. Перший із них (березень 1917 р. – листопад 1918 р.) характеризується відносною стабільністю, навіть певною сталістю правлячих кіл губернії. Другий (кінець 1918–1920 рр.) був позначений хаосом і частою зміною політичних режимів у місті.

Зрозуміло, що необхідність відтворення об'єктивної та правдивої історії Катеринослава (на відміну від багато в чому заангажованої у політичних уподобаннях радянської історіографії) спонукає дослідників укотре звертатися до найбільш складних і неоднозначних в оцінках періодів нашої минувшини. Здебільшого катеринославські події були об'єктом уваги як

діаспорних, так і вітчизняних учених. У нагоді їм ставали перший том мемуарів Ісаака Мазепи «Україна в огні й бурі революції, 1917–1921» [15] та збірка документів «Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918–1920 гг.). Документы и материалы» [9] тощо.

Останнім часом проблемам революційного минулого нашого міста присвятили свої статті В. Яценко [23], О. Висоцький [7], О. Михайлюк [5] та інші дніпропетровчани. Щоправда, усі вони характеризували переважно губернську хроніку 1917 – першої половини 1918 рр. і не аналізували другий етап революції на Катеринославщині. Тому метою даної розвідки є висвітлення подій від середини 1918 до середини 1919 рр. – менш дослідженого й водночас більш насиченого карколомними подіями періоду.

Отож унаслідок перевороту 29 квітня 1918 р. в Україні до влади прийшов уряд гетьмана Павла Скоропадського, консервативний курс якого сприяв насамперед відновленню приватної власності на землю та свободи торгівлі. Це виразилось у поверненні поміщикам відібраних земельних володінь, а міській буржуазії – фабрик і заводів. В очах народних мас дії уряду асоціювались із каральними експедиціями, контрибуціями, конфіскаційними акціями поміщиків (котрі намагались повернути собі втрачене за час революційних катаклізмів), знущанням не тільки над здобутками селян і робітників, але й над їхнім життям. Не дивно, що проти гетьманського режиму в Україні одне за одним почали спалахувати селянські повстання та робітничі страйки.

Однак це суттєво не відбилося на погіршенні соціально-економічного становища в країні. Київський присяжний довірений А. Гольденвейзер згадував, що «доба гетьмана дійсно характеризується певним економічним піднесенням... Промислові й торговельні кола, з одного боку, були наближені до можновладців і впливали на них із вигодою для себе; а з іншого – забезпечений збут усіляких товарів у Німеччину й Австрію створював у суто економічному сенсі вельми сприятливу кон'юнктуру для нашого краю» [8, с. 38–39].

Щодо цього не був винятком і Катеринослав. Викладач місцевого університету Г. Ігрен'єв, який прибув сюди з Росії, відмічав, що «після радянського голодування вражала фантастична дешевизна цін на продукти харчування та величезна кількість їх на ринках. Катеринослав був завалений білими булками, молочними продуктами, ковбасами, фруктами і стосовно продовольства вважався найблагоприятнішим пунктом України» [15, с. 234].

Восени 1918 р. внутрішнє становище Української Держави набуває всіх ознак політичної кризи. Несприятлива міжнародна ситуація через очевидну поразку у Першій світовій війні Німеччини й Австро-Угорщини (основної опори Гетьманату П. Скоропадського), відсутність в останнього міцної боєздатної армії каталізували розповсюдження повстанських настроїв серед українського населення. Опозиційні правлячому режимові політичні сили представляв Український національний союз. Саме на таємному засіданні УНС 14 листопада 1918 р. було утворено революційний орган – Директорію, що впродовж місяця на хвилі очоленого нею протигетьманського повстання перебрала владу в державі і відновила Українську Народну Республіку.

На Катеринославщині, за словами члена місцевого комітету Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) І. Мазепи, «гетьманський режим почав розкладатися і падати ще до оголошення повстання Директорією» [15, с. 60]. Наприкінці вересня 1918 р. було створено Катеринославську філію УНС, до якої увійшли представники 9 провідних українських партій та організацій. Її головою обрали відомого громадського діяча, інженера Івана Трубу [17].

Ще до появи відозви Директорії УНР до повстання у Катеринославі на платформі УНС було засновано Український республіканський кіш, який очолив Микола Горобець. У місті йому протистояли кілька противників – гетьманська Державна варта, VIII офіцерський корпус, австрійська залога і робітничі загони Червоної гвардії. Тому на нараді політичних партій, які входили до Катеринославської філії УНС, прийняли рішення відправити в Київ І. Мазепу та І. Трубу для отримання директив із центру, а також, якщо можливо, – збройної допомоги для захоплення влади в губернії.

У столицю делегати прибули 15 листопада 1918 р., тобто вже після ухвали УНС про початок антигетьманського повстання. Тож замість одержання військової допомоги в Катеринослав приїхали старшини М. Савченко і А. Гулий-Гуленко, за участю яких було створено Штаб українського республіканського війська на Катеринославщині (пізніше згадуваний як Штаб республіканських військ Катеринославщини – ШРВК). Його начальником призначили М. Савченка, командувачем республіканськими військами (ішлося про повстанців Директорії УНР) – А. Гулого, його заступником – М. Горобця, а керівником політичного відділу – П. Васильюка. Штаб розташувався в готелі «Асторія» [4, с. 84].

Державна варта Катеринослава зробила спробу перешкодити утворенню республіканських загонів і в ніч з 19 на 20 листопада вирішила розправитися з повсталими. Але козаки ШРВК випередили їх і, з'ясувавши, що військові частини не підтримуватимуть гетьманців, запропонували останнім скласти зброю. «У відповідь на це варта відкрила стрілянину з рушниць і кулеметів. Козацтво не довго змагалось з вартою й примусило її здати зброю» [13], — розповідає листівка Штабу українського республіканського війська на Катеринославщині (тут і далі стилістичні особливості документів збережено. — Р. В.).

Прибічники гетьманського режиму в губернії ще намагалися якось виправити становище та втримати владу у своїх руках. Губернський староста генерал-майор Ф. Черніков 20 листопада видав розпорядження, в якому сповістив населення, що за наказом гетьмана П. Скоропадського він є «головним начальником Катеринославської губернії», тому закликав усіх її мешканців допомагати йому встановлювати лад і порядок [18].

Для оптимізму староста мав певні підстави: на його прохання в середині листопада 1918 р. Рада міністрів Української Держави ухвалила закон про відпуск Катеринославському губернському земству позики в розмірі 3 млн. крб. на потреби охорони громадської безпеки та порядку в межах Катеринославщини [20, арк. 1].

Проте сил у старої влади вже не було — VIII корпус заявив про своє бажання приєднатися до Добровольчої армії генерала А. Денікіна, загони якої формувалися на Дону, натомість австро-німецькі війська дотримували нейтралітет. Тому 27 листопада Ф. Черніков з тривогою повідомляв у Київ: «Частина губернії охоплена повстанським рухом петлюрівських, більшовицьких і анархістських банд: грабунки носять стихійний характер. У Катеринославі вокзал і частина міста, що прилягає до нього, міст на Дніпрі і Амур-Нижньодніпровськ у руках залізничної охорони, яка складається з петлюрівців і червоногвардійців... Більшовики і анархісти виявили діяльність, захопивши Брянський район, Новомосковськ, Олександрівськ, Павлоград, частина Катеринославського повіту в руках повстанців; варта і адміністрація частково арештовані, частково розбіглися» [6, с. 49–50].

Незабаром у Катеринославі до влади мирно прийшли прихильники Української Народної Республіки. І вже 3 грудня 1918 р. відбулося об'єднане засідання міської думи і губернської земської управи. На ньому на посаду помічника катеринославського губернського комісара було обрано П. Яценка,

котрий мав тимчасово виконувати обов'язки комісара губернії. Питання про вибори останнього на засіданні не ставилося. Справа в тому, що згідно з телеграмою голови Директорії В. Винниченка, розісланої по філіях УНС, Директорія повинна була сама «в кожному окремому випадкові призначати й затверджувати всіх губернських та повітових комісарів, зазначивши їхнє політичне кредо, освіту і службовий стаж» [20].

У своєму наказі від 4 грудня Яценко окреслив першочергові заходи нової влади: на території Катеринославської губернії відновлювалися скасовані гетьманським урядом міські та земські самоврядування; усіх старост і заступників старост повітів Катеринославщини з посад звільняли, а їхні розпорядження, видані після 26 листопада 1918 р., вважалися за такі, що втратили чинність; Державна скарбниця та відділення Державного банку повинні були закрити всі кредити губернського й повітових старост — натомість право на розпорядження цими кредитами дістали губернський комісар і голови повітових земських управ; редакторам газет, що виходили в Катеринославській губернії, пропонувалося не друкувати ніяких постанов губернського і повітових старост та гетьманського уряду [10, арк. 1].

А тим часом упродовж усього революційного періоду в Катеринославі активно діяли прибічники більшовизму. З кінця XIX ст. місто стає одним із найбільших промислових центрів Півдня Російської імперії, що обумовило значний рівень концентрації робітників на підприємствах, які у свою чергу створювали благодатний ґрунт для поширення тут радикальних соціалістичних ідей. Утворені в Катеринославі загони Червоної гвардії обрали своїм осередком територію Брянського заводу (з 1922 р. — завод ім. Г.І. Петровського) і, за словами українського соціал-демократа Панаса Феденка, «перешкоджали рухові поїздів на північ від Катеринослава» [19, с. 46]. Першого грудня 1918 р. відбулася загальноміська конференція Комуністичної партії (більшовиків) України, на якій було обрано Катеринославський губернський комітет КП(б)У, а також ухвалено рішення про організацію виборів до Ради робітничих і червоноармійських депутатів Катеринослава як альтернативної влади у місті. У резолюції конференції, зокрема, відзначалося, що «необхідно озброюватися, організовувати Червону Армію і вести нещадну громадянську війну з українською чорною зграєю та представниками Центральної ради (тобто з прибічниками Директорії. — Р. В.)» [9, с. 62].

Для вироблення плану протидії більшовизму представники

політичних партій провели 5 грудня в губернського комісара нараду, на якій (за повідомленням катеринославської газети «Приднепровський край») висловилися за боротьбу із комуністами. Вночі з 5 на 6 грудня воєнізовані загони повинні були роззброїти всі більшовицькі угруповання в Катеринославі, Кайдаках, на Брянському заводі та в Амур-Нижньодніпровську. Був вироблений план спільних дій і віддані бойові накази. Однак увечері того ж дня міський голова запросив до себе командування VIII корпусу та сповістив про те, що петлюрівці відмовилися вилучати зброю в більшовиків і заявили, що в першу чергу питання стоїть про роззброєння VIII корпусу [12, арк. 10].

Що саме спонукало козаків змінити свою позицію, орган Катеринославського комітету УСДРП «Наша справа» пояснює так: «В одному місці не можуть жити дві ворожі військові організації. Повинно було дійти до бою. Тим більше, що на республіканське козацьке військо налягає ще й друга сила — більшовицькі червоногвардійці. Не було б кращої зброї у більшовиків проти республіканського війська, як та, що, мовляв, українські козаки не хочуть роззброїти гетьманських офіцерів» [14]. Тож зранку 6 грудня, після відмови VIII корпусу скласти зброю, розпочався бій. Він тривав цілий день і був припинений після погрози австрійського військового командування обстріляти місто важкою артилерією. Наступного дня VIII корпус пішов з міста, але частина його солдат лишилася та перейшла до республіканських загонів.

12 грудня 1918 р. наказом Директорії УНР комісаром Катеринославської губернії призначено Д. Кондратенка, якому виконувач обов'язків губернського комісара П. Ященко склав свої повноваження. Новопризначений комісар наказав начальникам інституцій усіх відомств губернії доповісти йому про стан доручених їм установ, і в той же час усі колишні представники гетьманської влади повинні були під загрозою карної відповідальності з'явитися для передачі справ [10, арк. 2]. Загалом було обрано й затверджено повітових комісарів Катеринославщини.

Однак налагодити мирну роботу новій владі до кінця року так і не вдалося. Незабаром у Катеринославі стався ще один військовий інцидент. Німецько-австрійська армія згідно з домовленістю між Директорією УНР та вищим німецьким командуванням в Україні мала евакуюватися додому. На цій підставі Штаб республіканських військ Катеринославщини зажадав від іноземних частин скласти зброю. Коли ж ті категорично відмо-

вилися, між загонами республіканців та австрійською залогою сталася сутичка. За кілька годин бій скінчився і, як згадував начальник політичного відділу ШРВК П. Василюк, «ми мали в руках цілу дивізію німців з 18 гарматами, близько 40 кулеметів, кілька панцерних автомобілів, силу набоїв, гранат, револьверів і т. д.» [4, с. 85]. (Цікаво, що республіканці настійливо називають австрійських вояків, розквартированих у Катеринославській губернії, німцями, очевидно, не вбачаючи різниці між ними. Натомість достеменно відомо, що згідно з Військовим погодженням між німецьким і австро-угорським військовим командуванням про поділ України на сфери впливу, укладеним у березні 1918 р. у Катеринославській губернії мали розташовуватися саме австрійські частини [2, с. 88]. Цей факт, до речі, підтверджують і спогади Г. Ігреньова). Після роззброєння іноземних вояків з метою запобігти можливим ексцесам з боку петлюрівців отаман Гулий видав наказ військам Катеринославського коша про те, що «кожний козак, зачепивший німецького солдата, негайно буде відданий військово-польовому суду» [16].

Однак цим моментом вирішили скористатися більшовики і на залізничній станції Запоріжжя напали на обеззброєних вояків-австрійців, кількох із них убили, багатьох поранили та відбрали провіант [16]. ШРВК ухвалив рішення розправитися з більшовиками, і незабаром увесь вантаж було повернуто. У самому Катеринославі 21 грудня (у день першого засідання Ради робітничих і червоноармійських депутатів) республіканський загін під проводом отамана Захара Малолітки захопив будинок, де проходило зібрання, і розігнав його. Після цього козаки розгромили більшовицькі загони на Чечелівці, через два дні — їхній же штаб на фабриці Рудзького (пізніше — завод ім. К.Є. Ворошилова), потім — угруповання комуністів на станції Горяїново, а 25 грудня вигнали більшовиків на лівий берег Дніпра.

Загалом напружену ситуацію боротьби за владу в місті, що безумовно позначилась і на його мешканцях, влучно характеризує повідомлення з Катеринослава 20 грудня 1918 р., у якому, зокрема, зазначається: «...в останні 15 діб ми пережили ряд невеличких битв між добровольцями і петлюрівцями. Добровольці пішли з міста. В місті два дні був стан облоги. Тепер чекаємо, що почнуть битися петлюрівці з більшовиками і махновцями... О п'ятій годині починається стрілянина між охороною і грабіжниками. До цієї стрілянини тут уже настільки звикли, що ніхто навіть уваги не звертає. О четвертій годині вечо-

ра зовнішній вхід у квартирах зачинається, оглядаються, чи у порядку гвинтівки (у нас у квартирі їх 4 штуки), чергові йдуть на охорону на вулицю, інші мешканці, призначивши чергового по будинку (всередині), лягають спати. Це буквально без перебільшень. Ось таке тепер життя у Катеринославі» [6, с. 55].

Тим часом більшовики приймають рішення захопити Катеринослав. Проте своїх сил для здійснення такої широкомасштабної акції в місцевих прибічників комунізму було замало. Відтак вони вирішують звернутися по допомогу до Нестора Махна, чий повстанські частини, обравши своїм центром Гуляйполе Катеринославської губернії, на початку грудня 1918 р. були помітною військовою силою. Хоча в цілому Махно і не стояв на більшовицьких позиціях, проте інтенсивно підтримував гасло відновлення радянської влади. Тож комуністи уклали союз із ним, погодившись на умову визнати Н. Махна головнокомандувачем усіх революційних військ губернії.

26 грудня 1918 р. об'єднані сили повстанців повели наступ на місто. У той день Катеринослав мав отримати вугілля зі станції Нижньодніпровськ. Але замість очікуваного палива у вагонах знаходилися махновці. Захопивши вокзал, вони стали просуватися далі, бомбардуючи Катеринослав артилерійськими снарядами. Як згадував Г. Ігренєв, «п'ять днів із цього моменту без перепочину йшла запекла артилерійська стрілянина. Що довелося пережити за ці неймовірні дні, не піддається опису... У перший же день будинок духовної семінарії, в якому розташовувалися гуманітарні факультети університету, отримав 18 пробоїн, із них 8 навиліт. Два снаряди влучили в гуртожиток семінаристів, на щастя, у цей час були канікули, й було вбито лише кілька осіб. Снаряди розривалися у приватних квартирах; кожен день приносив звістки про нові жертви та руйнування. У повітрі стояв нестерпний гул від стрілянини. Шибки у вікнах деренчали і лопалися. Будинки тряслися так сильно, що падали картини зі стін» [14, с. 237–238].

Увечері 30 грудня місто опинилося в руках повстанців. Того ж дня Катеринославським губернським військово-революційним комітетом був виданий «Бюлетень № 1» [3]. У ньому, зокрема, сповіщалося про відновлення в губернії радянської влади та призначення комісаріату і коменданта Катеринослава, яким став Микола Хавський (цікаво, що М. Хавського один із мешканців міста, З. Арбатов, у своїх спогадах характеризує як «відомого й кілька разів засудженого Окружним судом конокрада» [1, с. 88]).

Уже 28 грудня по Катеринославу прокотилася хвиля мародерства і погромів, з якими його жителі були знайомі й раніше, але тепер вони набули вражаючих розмірів. Причетність своїх вояків до грабунків визнавав і сам Махно, згадуючи, що Озерний базар він повністю конфіскував і використовував як продовольчу базу. Махновці загострили ситуацію ще й тим, що повипускали з міської тюрми всіх ув'язнених, більшість з яких були карними злочинцями. Як пізніше пояснював сам Махно, «ми випустили арештованих, гадаючи, що хлопці наші (тобто революціонери? — Р.В.), але через день змушений був сам трьох розстріляти за грабунки» [6, с. 57–58].

Проте встановити радянську владу силами повстанців батька Махна не вдалося. І 31 грудня 1918 р. на допомогу більшовикам підійшли загін із Верхньодніпровська на чолі з отаманом Саквою і полк Січових стрільців отамана Самокиша з Олександрії, які, за словами П. Василюка, «за півгодини вичистили ціле місто від ворога» [4, с. 86–87]. Відступ із Катеринослава коштував махновцям більш як половини загону — до Гуляйполя повернулося лише 200 вояків. Розповідають, що коли Махна спитали про те, де знаходяться інші, він відрубав: «У Дніпрі». Катеринославський губернський комітет КП(б)У та утворений при ньому повстанський штаб перебралися до Павлограда. Цей район вони утримували під своїм контролем до приходу регулярних повстанських частин Червоної Армії, після чого влилися до її лав.

Отож владу Української Народної Республіки в Катеринославі та його околицях хоч і ненадовго, але було відновлено. Це сприяло активізації суспільно-політичного і культурного життя губернії в січні 1919 р. Щотижня проходили з'їзди та конференції різних політичних партій, наради професійних спілок і товариств; відбулися вибори до Трудового конгресу України, що мав стати, замість Директорії, вищим законодавчим органом республіки; були скликані щорічні загальні міські збори вчителів і товариства «Українське видавництво у Січеславі», відновив роботу катеринославський клуб «Громада» тощо. У цей час у місті активно працював Дмитро Яворницький, про що в газеті «Республіканець» декілька повідомлень — про його виступи на зборах архівної комісії та концерті-лекції для козаків з розповіддю про історію України і Запорозжя, про обрання вченого до складу ради краєзнавчої спілки тощо [20].

Однак адміністративна влада у губернії була організована

вкрай погано, що підтверджують спогади Г. Ігреньова: «В установах, очолюваних петлюрівцями, панував повний безлад. Одна інстанція не підозрювала про існування іншої; кожне відомство зосібна безпосередньо зносилося з Києвом... З установ були вигнані всі службовці, що не володіли українською мовою» [14, с. 236].

До того ж часто постанови республіканської влади просто не виконувалися. Так, наприклад, в обіжнику волосним народним управам і комісарам Катеринославського повіту від 16 січня 1919 р. місцевий повітовий комісар зазначав, що часто волосні управи та сільські старости відмовляються допомагати волосним комісарам під час здійснення ними службових обов'язків [10, арк. 16]. Та за відсутності реальної сили, котра могла б примусити виконувати розпорядження губернської влади, годі було сподіватися зміни становища на краще.

Невдовзі (22 січня 1919 р.) відносно спокійне життя Катеринослава порушила група червоноармійських військ Харківського напрямку під командуванням Павла Дибенка, яка зайняла Новомосковськ і Синельникове й атакувала губернський центр. 24 січня сильний артилерійський вогонь змусив Штаб республіканських військ Катеринославщини залишити Амур-Нижньодніпровськ (тоді — приміське селище), а до вечора 25-го червоноармійці контролювали весь лівий берег Дніпра та всі найближчі до залізничного моста переправи через ріку. Вранці 26 січня розпочався інтенсивний артобстріл міста, і вже о 15 год. Катеринослав захопили більшовицькі загони [9, с. 78–79].

Наступного дня відбулося перше засідання Ради робітничих і червоноармійських депутатів Катеринослава, головою якої був обраний М. Хавський. А 28 січня виконавчий комітет Ради утворив основні управлінські структури та призначив комендантом міста Сергеева і начальником гарнізону Язикова [9, с. 87].

У перші дні встановлення в Катеринославі радянської влади, відмічав Г. Ігреньов, населення майже не наважувалося з'являтися на вулицях, пам'ятаючи про більшовицько-махновські вчинки місяць тому. Незабаром «обиватель відчув деяке полегшення, бо побачив організовану армію та тверду владу. Порівняно не тільки з махновцями, але й петлюрівцями червоноармійці справляли надзвичайне враження своєю дисциплінованістю». Та невдовзі ситуація в місті кардинально змінилася, що було пов'язано з прибуттям із Харкова (на той час — столиці Радянської України) сумнозвісної «ЧК» — Надзвичайної комісії

для боротьби з контрреволюцією. «Пішли нескінченні арешти і розстріли без суду. Затримували направо й наліво всіх, хто траплявся під руки — не тільки колишніх прибічників гетьмана, але й навіть петлюрівців. Багатьох розстрілювали тут же в комісії після першого ж допиту — часто через непорозуміння» [14, с. 240].

Діяльність Надзвичайної комісії настільки була впливовою в місті, що спочатку навіть замінила собою владу президії виконавчої Ради робітничих і червоноармійських депутатів. Останній був переобраний 10 лютого 1919 р., керівником виконавчої став В. Аверін, його заступником — П. Воронцов. Головою Надзвичайної комісії обрали В. Валявку, а М. Хавський очолив відділ комунального господарства [9, с. 93; 1, с. 88–89].

Незабаром мешканці Катеринослава відчували на собі і виконавчу владу більшовиків насамперед у продовольчій сфері. Після заснування міського комісаріату постачання продуктів харчування в губернському центрі почали швидко танути істотні запаси. Щоденно із страшенною швидкістю зростали ціни. З метою скасування вільної торгівлі Катеринослав оточили загонами, що відбирали в селян усі продукти, котрі ті привозили до міста на продаж. Чималі міські харчові запаси почали швидко розкуповувати всілякі закупівельні групи з Півночі. Така «допомога» за відсутності в Катеринославі налагодженого кооперативного апарату призвела до того, що, за словами Г. Ігреньова, «багатий щодо продовольства центр плодочого краю був перетворений за короткий термін у голодну пустелю» [14, с. 240].

Подібні заходи викликали невдоволення радянським режимом і вилились у цілу серію антибільшовицьких виступів. Одним із них став заколот Матвія Григор'єва. «Сталася підлазрада начальника Шостої дивізії М. Григор'єва. Зрадницьки повстав він проти радянської влади, не виконав бойового наказу, не пішов на фронт на допомогу Червоній Армії, оголосив похід на Київ, Катеринослав, Полтаву й Одесу...», — так починається наказ командувача Українського фронту Володимира Антонова-Овсієнка, виданий у першій половині травня 1919 р. У ньому зазначається, що «Григор'єв та всі його головні помічники оголошуються поза законом і повинні бути винищені. Кожний, хто йде за Григор'євим, хто підбурює на бунт проти радянської влади — зрадник і має бути вбитий на місці» [9, с. 124].

То хто ж був цей бунтівний командир, на прибічників якого чекало таке суворе покарання? Уперше на ім'я Матвія Григор'єва натрапляємо в листопаді 1918 р. під час протигетьманського по-

встання. Тоді М. Григор'єв, колишній штабс-капітан російської армії, став на чолі одного з численних повстанських загонів, що виростали в Україні, наче гриби. Невдовзі він уже командував партизанським з'єднанням в Олександрійському повіті Херсонщини, об'єднавши під своїм керівництвом 117 повстанських груп [18, с. 13–24].

Кількість бійців М. Григор'єва, а також особиста відвага перетворили нового отамана на помітну фігуру антигетьманського заколоту і дозволяли йому розмовляти мовою ультиматуму з керівництвом німецьких загонів. Ось, наприклад, уривки лише двох телеграм Матвія Григор'єва, надісланих у другій половині грудня 1918 р. Раді німецьких військових депутатів і німецькому командуванню м. Миколаєва: «Якщо протягом чотирьох днів ви не залишите Миколаєва та Долинської, то жоден з вас не побачить власної батьківщини: за першого ж поруху ви будете винищені без сліду, як мухи» або ж: «Наказую вам, починаючи з 12 години 31 грудня цього року в чотири дні очистити всі місця вашого перебування і тільки нишком без награваного майна йти додому» [16].

Поступово зухвалий отаман вступає в конфлікт із Директорією через його небажання підкорятися наказам військового командування Української Народної Республіки. Тож коли Григор'єву заборонили виступати проти десанту французьких військ, що висадився на півдні України у грудні 1918 р., він зі своїм загоном перейшов на бік Червоної Армії, війська якої на той час вели наступ на територію України (16 січня 1919 р. Директорія офіційно оголосила війну Радянській Росії, що фактично тривала вже майже півтора місяці). У лавах Червоної Армії Матвій Григор'єв утілює у життя те, що не міг зробити за Директорії: на початку квітня 1919 р. саме його частини примусили французьке командування спішно евакуювати своїх солдатів з України.

Командувач фронту В. Антонов-Овсієнко дозволив Григор'єву реформувати підлеглі йому частини у бригаду, яку було включено до складу Задніпровської дивізії. Укритий ореолом слави, Матвій Григор'єв повернувся до рідних місць. Але тут на нього очікувала чергова хвиля селянських повстань, спричинених політикою радянської влади в українських губерніях. Зголодніла і виснажена Північ вимагала одного — хліба, і тому всі дії її представників були спрямовані на вилучення і вивіз у Радянську Росію якомога більшої кількості українського зерна. Для досягнення цієї мети більшовики не гидуvalи ніякими

засобами. Однак терор Надзвичайної комісії та діяльність продовольчих експедиторів мали зворотній результат: у другій половині квітня 1919 р. по всій Україні розпочалися масові заворушення. За відсутності зброї повстанці воювали вилами, сокирами та заступами. Як свідчили чекісти, «все селянство скоплене повстанням... основне гасло «Геть іноземне засилля, комуністів і жидів» (антиєврейські настрої поєднувалися надмірно високою кількістю представників єврейської національності серед радянських емісарів).

І 7 травня 1919 р. М. Григор'єв підняв вірні йому частини на боротьбу проти існуючої влади. Того ж дня він дістав наказ іти маршем у Бессарабію, але відмовився виконати його. Через два дні в Єлисаветграді Григор'єв оголосив маніфест «До українського народу» із закликом боротися проти комун, «надзвичайки» і комісарів, організовувати Ради з представників усіх партій, крім більшовиків та безпартійних, що підтримують радянську владу.

У своєму розпорядженні бунтівний отаман мав 20 тис. вояків, 6 бронепоездів, понад 50 гармат і 700 кулеметів. Цей заколот у тилу червоноармійців став найбільш масштабним, а його раптовість дозволила Матвію Григор'єву швидко розширити район виступу. Повстанці захопили Миколаїв, Херсон, Кременчук, Умань, Черкаси та Катеринослав (уся Катеринославська губернія знаходилася в центрі бойових дій від 10 до 20 травня).

У самому Катеринославі більшовики, отримавши повідомлення про наближення григор'євських загонів, повністю залишили місто. Г. Ігренєв згадував: «За один вечір зі швидкістю блискавки з Катеринослава зникли всі радянські діячі. Безперервно тяглися валки, наповнені радянським майном. Евакуювали навіть радянські вивіски, так що за кілька годин у Катеринославі не було й сліду перебування комуністів» [14, с. 242].

Проте успіхи Григор'єва не об'єднали довкола нього антибільшовицькі сили. Більша частина з них, шокована антисемітськими закликами, погромами, мародерською і терористичною практикою повстанців (лише за три дні, 15–17 травня, вони розстріляли 1526 радянських представників), не підтримала його.

Долаючи першу розгубленість, більшовицьке командування зосередило сили для придушення виступу, і в третій декаді травня основні сили григор'євців були розгромлені біля Кобеляк на Полтавщині. А сам отаман з нечисленними вже загонами від-

ступив на Херсонщину. У липні він спробував приєднатися до махновців, але за наказом Нестора Махна, котрий публічно засудив його заколот, був убитий. Однак виступ Григор'єва мав свої наслідки: саме він став на перешкоді просуванню Червоної Армії далі на захід для підтримки лівих заколотів у Німеччині й Угорщині та поширення «світової революції» в Європі. А вже незабаром, у середині 1919 р., радянська влада в Україні була повалена завдяки наступу Добровольчої армії генерала Антона Денікіна. І на Україну, у тому числі й на Катеринослав, чекала нова окупація...

Звичайно, у межах однієї статті майже неможливо повною мірою охопити весь складний процес революційних змін і перетворень у губернському центрі Катеринославщини протягом навіть одного року. Тому подальший прискіпливий аналіз дослідниками цієї проблематики залежатиме від залучення й об'єктивного опрацювання архівних матеріалів — насамперед тих, що зберігаються у державних архівах України (у тому числі і дніпропетровського), а також нарративних джерел.

Бібліографічні посилання

1. Арбатовъ З. Ю. Екатеринославъ 1917–22 гг. // Архив русской революции: В 22 т. — М., 1991. — Т. 11–12. — С. 83–148.
2. Архив Радянської України. — 1932. — № 1–2.
3. Бюллетень (орган Екатеринославского губернского военно-революционного комитета). — 1918. — 30 декабря.
4. Василюк П. Катеринославські події // Ісаакові Мазепі на вічну пам'ять. — Мюнхен; Лондон, 1973. — С. 77–88.
5. Васковський Р. Екатеринослав революционный (февраль — октябрь 1917 года) / Р. Васковський, А. Михайлюк // Недвижимость в движении. — 2005. — № 1. — С. 12–13; № 2. — С. 8–9; № 3. — С. 10–11.
6. Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). — К., 1991.
7. Висоцький О. Ю. Катеринославські соціал-демократи в українському революційному русі // Грані. — 2001. — № 2. — С. 14–19.
8. Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний (1917–1920 гг.) // Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С. А. Алексеев, под ред. Н. Н. Попова. — К., 1990. — С. 1–63.
9. Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918–1920 гг.). Документы и материалы / Ред. М. А. Штейн. — Д., 1968.

10. Державний архів Дніпропетровської області. — Ф. 615, оп. 1, спр. 3. — Далі: ДАДО.
11. ДАДО. — Ф. 43, оп. 1, спр. 2.
12. ДАДО. — Ф. 24, оп. 1, спр. 264.
13. Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького. — КП — 3326, Арх. — 1842
14. Игреневъ Г. Екатеринославскія воспоминанія (августъ 1918 г. — июнь 1919 г.) // Архив русской революции: В 22 т. — М., 1991. — Т. 3–4. — С. 234–247.
15. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917–1921. Центральна Рада — Гетьманщина — Директорія. — Прага, 1942. — Т. 1.
16. Наша справа (орган Катеринославського комітету Української соціал-демократичної робітничої партії). — 1918. — 4 жовтня.
17. Наша справа (орган Катеринославського комітету Української соціал-демократичної робітничої партії). — 1918. — 29 листопада.
18. Раковский М. Ю. Табір контрреволюції на півдні України в період інтервенції Антанти / М. Ю. Чаковский, С. В. Трубочанінов // Український історичний журнал. — 1989. — № 11. — С. 13–24.
19. Республіканець (орган Штабу республіканських військ Катеринославщини). — 1918. — 22 грудня.
20. Республіканець (орган Штабу республіканських військ Катеринославщини). — 1918. — 11 січня, 19 січня, 21 січня.
21. Феденко П. Ісаак Мазепа — борець за волю України. — Лондон, 1954.
22. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 1064, оп. 1, спр. 156.
23. Яценко В. Я. Особливості розвитку катеринославської періодичної преси у 1917 р. // Спадщина. Збірник статей. — Д., 1999. — С. 105–118.

Надійшла до редколегії 18.11.06.

ВІДЛУННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ АБО ЕПІЗОД ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ СУРСЬКО-МИХАЙЛІВСЬКОЇ ВОЛОСТІ

На основі маловідомих архівних документів розкрито один із епізодів соціального протистояння на Катеринославщині в умовах утвердження радянської влади в 1921 році.

Широке знайомство українських істориків з раніше утаємниченими документами національних архівосховищ дало науковцям унікальні можливості розкрити чимало «історичних секретів» порівняно недавнього минулого України. Маємо на увазі історію її радянської доби, вивчення якої для багатьох фахівців зводиться до дослідження маловідомих політичних фактів. Це цілком зрозуміло, адже громадсько-політичний лад комуністичної держави знаходився, так би мовити, за сімома замками, а тому й викликає до себе в умовах сьогодення підвищений інтерес. Проте не менш цікавою є й соціальна історія того часу, а також розвиток трансформації масової психології. Як наголошував англійський історик Т. Зелдін, «кульмінацією соціальної історії має стати історія всеосяжна, яка охоплює особистість, умонастрої та суспільство одночасно» [2, с. 161].

У зв'язку з підвищенням інтересу до соціальних подій історики все ширше починають залучати до обігу нетрадиційні джерела — листи (у т. ч. приватні), накази і присуди сільських сходів, резолюції загальних зборів трудових колективів, щоденники, мемуари, анекдоти, доноси, чутки тощо.

Серед них відносно недавно фахівці почали детальніше вивчати й аналізувати такі важливі документи соціальної та ментальної історії, як «листи трудящих до влади». Цей узагальнюючий термін охоплює значний комплекс джерел, які, певно, є одними із найважливіших документальних свідчень еволюції соціальної психології народу в радянські часи. На думку російських істориків О. Лівшина та І. Орлова, «листи дають можливість вивчити життя, світогляд, інтереси і сподівання людей «зсередини», спробувати визначити «психологічний клімат»

часу. У кожному листі виступає особистість, на поведінці та спосіб мислення якої позначається вплив певного класу чи соціальної групи, а їхні прагнення і бажання висловлені більш прямо й безпосередньо, ніж у документах офіційного характеру» [4, с. 10].

Важливо відзначити, що існує декілька способів класифікації листів до влади, у тому числі й розподіл їх за жанрами. Цим методом, зокрема, користується відома дослідниця Ш. Фішпатрик, яка вивчає ці масові джерела, характерні для 1930-х рр. Серед інших вона виділяє такий жанр листів до влади, як «доноси і скарги» [5, с. 24]. Більш широку класифікацію листів запропонував російський історик В. Кабанов, виділивши прохання і скарги, інформативні та вітальні листи, доноси, листи викривального і критичного змісту щодо дій окремих посадових осіб та установ, пропозиції і «прожекти», «філософські листи» (тобто листи-роздуми стосовно розуміння автором тих чи інших теоретичних концепцій та ідей, ситуацій у політиці, економіці та духовному житті) [3, с. 223, 225, 228–229].

У фондах Державного архіву Дніпропетровської області зберігається чимало «свідчень епохи» періоду громадянської війни в Україні та доби нової економічної політики, які можна вважати «листами до влади». Значну частину з них становлять доноси селян, яких (особливо після закінчення збройного протистояння «білих», «петлюрівців» і «червоних») хвилювало збереження в умовах радянської влади соціальної нерівності, експлуатації незаможників, одержання окремими односельцями нетрудових доходів та спекуляції.

Як правило, такого роду звернення до державних структур не залишалися поза увагою представників нової влади, які намагалися якомога оперативніше на них відреагувати, забезпечуючи власний авторитет в очах сільської бідноти і демонструючи свій вплив на заможне населення, що продовжувало залишатися «буржуазним елементом», «кровопивцями-експлуататорами» та не мало місця в майбутньому комуністичному «царстві рівності і справедливості».

Характерним прикладом одного з подібних «листів до влади» є донос, який в середині квітня 1921 р. надійшов до уповноваженого Кам'янської районної військової наради В. Колесова від одного з мешканців хутора Павлівка Сурсько-Михайлівської волості, що на Катеринославщині (зараз це територія Солонянського району Дніпропетровської області). Зберігаючи (тут і далі) мову та стиль автора, наводимо його текст:

«Заявление

Т. Колесову. Довожу до вашего сведения, что гр. Рот Кондрат недавно поселился в х. Павловка, посевом не занимается, живет хорошо и систематически спекулирует. Прошу узнать, что это за личность. К сему подписываюсь гр. х. Павловка С.-Михайловской вол. Стеценко, а за неграмотного расписался» [підпис] [1, арк. 59—59 зв.].

Вочевидь, що Стеценко не позбувся ще «синдрому громадянської війни» і його, безперечно, непокоїв добробут та хороше життя свого сусіда, який ще й невідомо звідки прибув недавно до Павлівки. Ця стурбованість і змусила жителя хутора вдатися до написання листа, адресованого представнику Кам'янської військової наради — одному з багатьох надзвичайних органів влади, які діяли в той час переважно в регіонах України, охоплених селянським повстанством.

Про те, як відреагувала влада на донос пильного селянина, який, вважаємо, належав до незаможних мешканців Сурсько-Михайлівської волості, можемо дізнатися з двох інших документів, що зберегли для наступних поколінь дух тієї драматичної та суперечливої епохи, коли картина навколишнього світу видавалася більшості українського селянства намальованою лише двома фарбами — чорною і білою. Передусім звернемося до протоколу обшуку садиби К. Ротова (кляузник неточно вказав прізвище свого заможного односельця), проведеного представниками влади невдовзі після одержання доносу:

«Протокол обыска, произведенный у гр. Ротова Кондрата Митрофанова жителя Донской области округа Усть-Медведовского, теперь проживающего в х. Павловка Сурско-Михайловской волости Екатеринославского уезда уполномоченным Екатеринославского уездполитбюра т. Семичевым, зампредволкомнезаможя Сурско-Михайловской волости Бесарабом Сергеем, крестьянином Мартыненко. Понятой Гричанов Артем в присутствии теще гр. Ротова Екатерины Хомичь. При обыске обнаружено следующее:

- 1) Две шинели поношенные — 2.
- 2) Бушлат матросский один — 1.
- 3) Одни брюки галифе военные — 1.
- 4) Одни брюки казацкие — 1.
- 5) Один аршин красного материала — 1.
- 6) Одни погоны армейские — 1.
- 7) Коров дойных три — 3.
- 8) Кабанов пять штук — 5.

9) Лошадей одна — 1.

10) Седло одно старое — 1.

11) Мануфактуры в кусках:

11) Цветной ситец 32 арш. Тридцать один в 10 кусках.

12) Ситец и полотно 34 ³/₄ аршина. Тридцать четыре в 8 кусках.

13) Сатину 2 ¹/₂ аршина. Два ¹/₂ аршина в двух кусках. 2 к.

14) Байка 3 ¹/₂ аршина. Три ¹/₂ аршина в одном куске. 1.

15) Плис коричневый 3 ¹/₄ Три 1/4 аршина в одном куске. 1.

16) Копьевых одеял 2 штуки. Две белые.

17) Сорочек мужских и кальсон 3 пары. Три.

18) Платьев женских 16 штук. Из них 5 шелковых.

19) Новых кофточек 7 штук. Из них 3 шелковых.

20) Сорочек новых женских 5 штук.

21) Салфеток новых — 25 штук.

22) Фартуков — 5 шт.

23) Носовых платков — 27 шт.

24) Простыней новых — 5 шт.

25) Наволочек новых — 30 шт.

26) Скатертей новых — 5 шт.

27) Полотенцев — 12 шт.

28) Портретов императоров — 3 шт.

29) Воззвание Екатеринославского губернатора — 1 шт.

30) Книг по сельскому хозяйству с печатью помещика «Маламат» 7 штук.

Все означенные вещи и предметы здадены на хранение тещи гр. Ротова Хомичь Екатерины до особого распоряжения. В чем и подписываемся:

Уполн. политбюра [підпис].

Зампредволкомнезаможя [підпис].

Кр.

Понятой.

Против обыска претензий не имеет в чем и подписывается Екатерина Хомичь, а за неграмотную расписался» [підпис] [1, арк. 57—57 зв.].

Наведений протокол обшуку обійстя К. Ротова, з одного боку, підтверджує певний (середній, як для села) рівень його заможності, а з іншого — дає можливість зрозуміти, що автора «листа до влади» понад усе непокоїла наявність у переселенця Ротова значних запасів різноманітної «мануфактури», яка в очах його заздрісного сусіда була джерелом нетрудових (неземельних, а відтак — неселянських, «спекулятивних») прибутків.

Не важко здогадатися, як відреагували представники влади, познайомившись з описаним майном К. Ротова. Адже, на їхній погляд, для людини, яка пережила воєнне лихоліття і шукала щастя в переважно спустошеній кількарічним громадянським протистоянням місцевості Катеринославської губернії, його було занадто багато. Уже наступного дня після обшуку політична (надзвичайна) трійка — орган, який уособлював військову й державну владу Сурсько-Михайлівської волості — вирішила провести часткову конфіскацію «багатства» К. Ротова для потреб незаможного селянства. Ця ухвала була оформлена документально:

«Постановление заседания членов политтройки Сурско-Михайловской волости о конфискации некоторого имущества у гр. Ротова согласно акта обыска от 20/IV 1921 г.

Присутствовали т.т. Уполномоченный Каменского райвоенсовета Колесов В. М., Желтов, зампредволкомнезаможы Бесараб.

21 апреля с. С.- Михайловка.

Слушали: 1) о конфискации некоторого имущества у спекулянта Ротова К.

Постановили: Принимая во внимание, что казак Ротов Кондрат служил приказчиком у помещика Малама в течение 5-ти лет и что означенный скот им не иначе взят в экономии, что гр. Ротов как уволился с экономии все время не занимался никаким трудом, а все время спекулировал, что он один, живя с тещей (всего их 2 человека), имеет большие запасы одежды, скота и другого имущества, и кроме того, мануфактуру, совершенно лежащую без действия, постановили: Взять в счет развития (конфисковать) 1 дойную корову, оставив ему 2, взять 2 кабана, оставив ему три. Взять мануфактуру 60 аршин, оставив ему 15 аршин. Конфисковать 2 шинели казенные, бушлат матросский один, 2-е казенных брюк, 1 седло. Остальное оставить ему, Ротову, и его теще, считая, что оставленного для них вполне удовлетворительно. Корову сдать в райпродком, седло, брюки, шинели, бушлат в райвоенсовета, а также и мануфактуру.

В чем и подписываемся.

Члены политтройки: В. Колесов [підпис], Желтов [підпис].

Зампредволкомнезаможы Бесараб [підпис].

1921 г. апреля 21 дня.

Расписку о конфискации выдано гр. Ротову, в чем его роспись 1921 г. апреля 21 дня» [1, арк. 58].

З наведеного документа добре видно, як покарали новоприбулого жителя Павлівки К. Ротова. Значна частина його майна була брутально конфіскована, тобто відібрана представниками робітничо-селянської влади, дії яких зайвий раз підтвердили той факт, що в часи громадянської війни та в перші роки після її закінчення гасло «Грабуй награбоване!» використовувалося більшовиками надзвичайно широко. З іншого боку, є декілька версій, чому члени надзвичайної трійки повністю не «розкуркулили» К. Ротова: цьому могло посприяти те, що він був донським козаком і мав документи козацького керівництва на дозвіл упродовж року проживати на території Катеринославщини (про це свідчать інші архівні матеріали); можливо, у влади не було доказів хоч би якихось його зв'язків із селянськими повстанцями чи з кримінальними елементами або були ще якісь причини, але так чи інакше йому вдалося зберегти як значну частину свого майна, так і своє життя.

Безперечно, події, що розгорнулися в одному з хуторів Сурсько-Михайлівської волості у квітні 1921 р. після листа до влади (доносу) одного з кількох тисяч її мешканців, були лише маленьким епізодом гігантського соціального процесу перетворення селянства краю, як і інших регіонів України, на покірних, безголосих «гвинтиків» радянського тоталітарного механізму, що лише набирав обертів, зневажаючи споконвічні принципи людського співжиття, вихолощуючи в селян-трудівників почуття власної гідності та знецінюючи їхні громадянські права і свободи.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області. — Ф. 3375, оп. 1, спр. 4.
2. Зельдин Т. Социальная история как история всеобъемлющая // THESIS. — М., 1993. — Т. 1. — Вып. 1.
3. Кабанов В. В. Источниковедение истории советского общества: Курс лекций. — М., 1997.
4. Лившин А. Власть и общество: диалог в письмах / А. Лившин, И. Орлов. — М., 2002.
5. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. — М., 2001.

Надійшла до редакції 22.10.06.

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІЇ МІСТА НОВОМОСКОВСЬКА

Досліджено історичний процес розвитку території старовинного козацького міста Самарь — Новомосковська — за весь час його існування (XVI—XXI ст.).

Розвиток старовинного козацького містечка Самарь, що згодом стало містом Новомосковськом, в останній час деякими авторами уже досліджувався [3, с. 1—13; 4, ст. 144]. Не вступаючи в полеміку з ними щодо розбіжностей у поглядах на деякі історичні факти, більш детально розглянемо процес розвитку саме міської території, опускаючи деякі хоч і цікаві, та все ж несуттєві дрібниці.

Свідчення про поселення в нижньому Присамар'ї [1, с. 38—41] іноді нашттовхують на думку, що територія містечка Самарь почала поширюватися від броду Піщаний, тобто з теренів нинішнього міського району Глоди. Деякий сенс, на перший погляд, у такому припущенні є. Адже в усі часи людина намагалася місце роботи та житло якщо не об'єднати, то хоча б наблизити одне до одного, тому цілком імовірно, що біля Піщаного мешкали люди, які, з одного боку, допомагали перехожим та проїжджим здолати брід, а з іншого — мали з цього певний зиск. Життєва логіка та здоровий глузд у такому припущенні очевидні. Але в такому випадку біля броду повинно було виникнути і поселення зі співзвучною назвою. Ми ж маємо зовсім інші свідчення. На мапах 1649 р. і дещо пізніших позначено укріплення Піщана Самара [2, с. 27] — мовби підкреслено, що брід та укріплення біля нього є невід'ємною частиною містечка Самарь, чи Самара, що, як відомо, одне і те ж [2, с. 11—29]. Себто треба розуміти, що Самара є домінуючою частиною топоніму, а Піщана — уточнююча. Виходячи з цих міркувань, ми повинні зробити єдино правильний висновок, що розвиток сучасного Новомосковська починався зі старовинного поселення Самарь.

Літописних свідчень про територію колишньої Самарі у перші роки її існування немає. Якщо ж за відправну віху реконструкції екстер'єру міста прийняти типове влаштування мир-

них запорозьких поселень (а це, перш за все, зимівники тих часів), то картина уявляється наступною.

Передовсім визначимо, де стояла церква, місце якої, спираючись на перекази городян, досить упевнено розпізнається й на сучасному плані міста. Незакономірне (нелінійне) розташування вулиць Шмідта-Бедного-Базарний провулок не залишає сумніву в тому, що якраз тут була первісна Соборна площа, на якій стояла стара, споконвічна Троїцька церква. Досить імовірно, що якраз навколо неї й почалося формування та подальший розвиток території Самарі.

Правомірно припустити, що поряд із церквою — центром духовного життя міста — розташовувалися насамперед урядові заклади та житла представників влади, котрі завжди тяжіли до центру підпорядкованих їм поселень. Так було завжди і не лише у Присамар'ї, що має свою переконливу життєву логіку та обґрунтування.

Уважно обстеживши перехрестя вулиці Паркової (Тарловського) і Підпільного провулку та простір на північ до вулиці Комсомольської (Паланочної), легко переконатися, що тут споконвічно був майдан. Більш за все він зливався зі старою Соборною площею і в різні періоди розбудови міста використовувався неоднаково, але частково (як і в наш час) зберігався вільним від забудови. Неважко собі уявити, що в XVI ст. навколо нього стояли дерев'яні та глиняні хати на зразок запорозького зимівника. Згодом тут розташувалися оселі старшини Самарської паланки. У більш пізні часи, після зведення Троїцької церкви на новому місці (понад 150 метрів на південь від старої площі), тут був майдан, на якому, можливо, збиралися в гурт чумаки з возами (мажами) перед далекою подорожжю до Криму — провісники сучасних водіїв-далекобійників — та перевізники на міських та приміських маршрутах. У середині XVIII ст. майдан майже навпіл розділили житлові будинки лівої сторони Підпільного провулку. У XIX ст. та майже до 70-х рр. XX ст. на західній половині майдану містилися виробничі підприємства різноманітного призначення — від виплавки воску у ранішні часи до виготовлення залізних виробів для побуту (кєрогазів, ложок, ланцюгів тощо) — у більш пізні. У наші дні частина майдану залишається вільною у вигляді перехрестя вулиць, а на іншій розташовані автостоянка, колишній витверезник, каменеобробна майстерня та ін. Забудова старовинного майдану не щільна, і його межі досить добре впізнаються і нині.

Отже, історичний центр Новомосковська можна окреслити сучасними вулицями Комсомольською від Української до 195-ї стрілецької дивізії, через площу Перемоги до вулиці Робочої, від неї ліворуч Бойовою до Самари і далі береговою лінією до вулиці Паркової та її умовного перетину з вулицею Комсомольською (нинішня площа Сучкова). Із цього майже прямокутника, що охоплює пагорб, і почався розвиток території міста, головний шлях до якого з півночі пролягав сучасними вулицями Лева-невського і Комсомольською, доходив до Робочої (Кошової), від якої прямував по Бойовій (Йорданській) до перевозу або звертав праворуч по Головка (Січова) до Подолянської, по ній до Другої Паланочної, а від неї — до броду. У сучасного читача може виникнути сумнів щодо можливості такого маршруту. Адже Друга Паланочна відокремлена від Подолянської не стільки відстанню, скільки рукавом річки майже двометрової глибини. Але цей поділ стався внаслідок будівництва в 1932 р. греблі Запорізької ГЕС, через що рівень Самари у цих місцях піднявся майже на 2,5 м. До того часу Глоди та перевал були нерозривними і між ними під час повені протікав міленький струмок. До річі, перевал, як на мене, одержав свою назву від того, що дістатися з будь-якого боку до центру міста можна було, лише «переваливши» через межу з одного рівня на інший, перепад висот між якими становить щонайменше 5–6 м. Не важко собі уявити, як віз, запряжений волами, неквапливо котився рівною, як стіл, дорогою, під'їжджав до лінії між рівнями, долав перевал і виходив знову на прямий шлях. Межі між рівнями у ті часи, напевно, були більш різкими, оскільки дороги не окультурювалися дорожньо-будівними машинами. Навіть ще у п'ятдесяті роки ХХ ст. тамтешні жителі говорили, що мешкають «за перевалом». Тобто весь поділ сприймався як простір, розташований за межею між підвищеною та низинною територіями міста.

Забудову житлом центрального району Самарі можна окреслити сучасними вулицями Українська — Червоноармійська — Подолинська — Друга Паланочна. І нехай не викликає сумніву, що Червоноармійська вулиця названа як така, що продовжується Подолянською, а остання — Другою Паланочною. Спорудження будівель у 60–70 рр. ХХ ст. спотворило колишній вигляд міста. Та якщо уважно обстежити ці місця і зробити відповідні корективи з урахуванням існуючої забудови, питання відпадуть самі собою.

Протягом XVI–XVII ст. на правому березі теперішнього

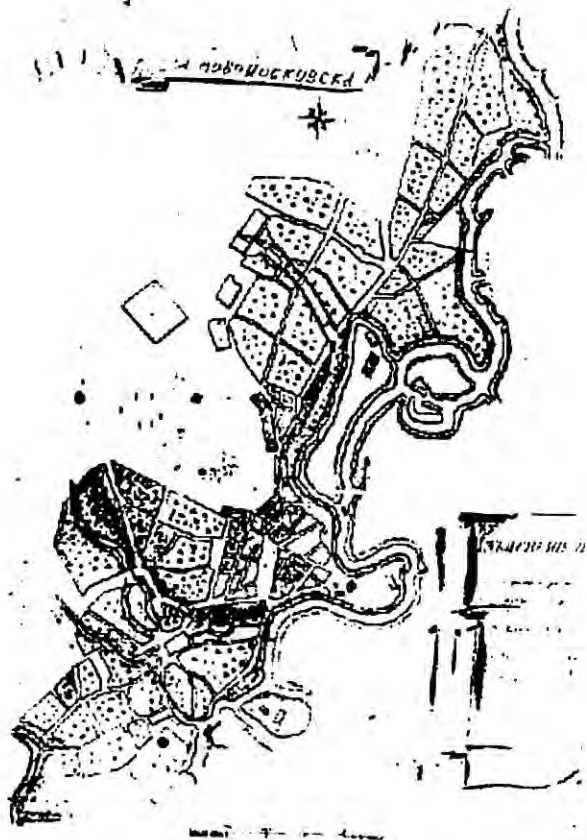
русла Самари (колишнього Самарчика) містечко Самарь розвивалося в усіх напрямках, та все ж інтенсивніше на південь і північ. На півдні забудовувалися землі нинішніх Подолу, Перевалу та Глодів, на північ — у бік Воронівки, у західному напрямку розвиток міста був обмежений болотистою заплавою Самари, у східному — берегом річки. Слід звернути увагу, що планування території Глодів не має того системного прямолінійного вигляду, притаманного (з деякими обґрунтованими винятками) іншим районам міста. Це зумовлено тим, що укріпні вали та інші військові будівлі, які тут існували за козацьких часів [2, с. 28–29], впливали на формування мирного поселення (особливо примітно якраз на місцях, де були військові споруди). Хаотична їхня забудова свідчить про відсутність будь-якого планування, тобто нові садиби зводили на змуну зруйнованих військових будівель. У цьому неважко переконатися, обстеживши вулицю Другу Паланочну та прилеглі до неї вулиці.

З кінця XVIII ст. Соборна площа після спорудження нової Троїцької церкви перемістилася дещо на південь, де і нині знаходиться. Але це суттєво не змінило забудову міста. Збільшилася лише кількість нових споруд, зведених у традиційному стилі. Будівництво велося переважно у північному та північно-західному напрямках, оскільки вільних земель у межах міста вже не було. На плані міста 1795 р. (мал. 1) [2, с. 34] чітко визначено чотири масиви його заселення:

- 1) центр міста — це Соборна площа і прилеглі до неї вулиці;
- 2) на південь від центру (переважно з лінійним плануванням) — нинішні Подол, перевал і Глоди;
- 3) на північ — виразно лінійне планування житлових кварталів селища Воронівки;
- 4) на захід — забудови до та по вулиці Кушівка (теперішня Дзержинського), що залишалася природною межею розвитку міста у цьому напрямку.

На лівому березі Самари споруд не було.

На вулицях житла стояли на значній відстані одне від одного. У XVIII ст. під будівництво нарізали ділянки до 15 господарських десятин, що за нинішніми мірками дорівнює 21,845 га. Як бачимо, присадибне господарство мешканців Самарі-Новоселиці тих часів було досить розвинутим. Первісні наділи з тих пір неодноразово змінювалися — їх декілька разів розділяли на все менші для нових власників. Такий переділ особливо був поширений за радянських часів, коли для приватного господарства

Мал. 1. План забудови міста 1795 р.

встановили норму ділянки від 15 до 6 і навіть до 4 соток (залежно від району міста).

У 1823 р. був створений новий план забудови Самарі, який ми наводимо нижче (мал. 2) [2, с. 35].

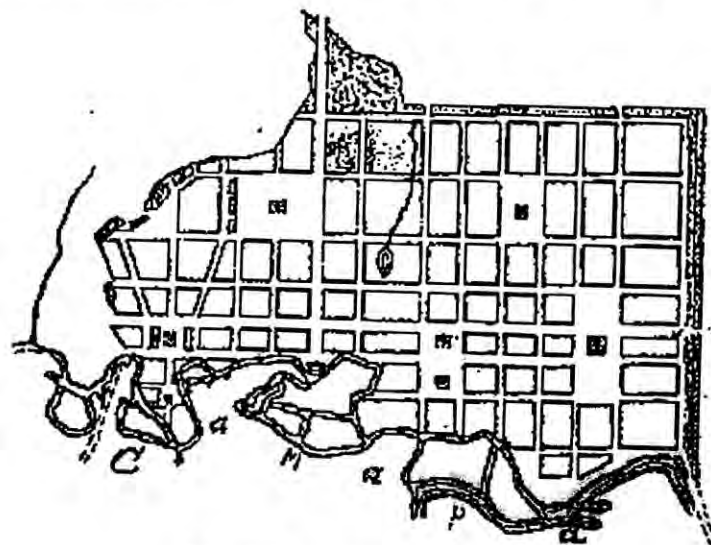
На жаль, на ньому не позначені межі вже існуючих забудов, тому важко сказати на скільки він був новим. Але є деякі підстави стверджувати, що на плані міста 1795 р. помічено близько 40 кварталів, а на плані 1823 р. їх уже 54, не враховуючи чомусь не нанесених Подолу, Перевалу та Глодів. Планом передбачалося чітке прямолінійне межування кварталів.

Наскільки це збігалося з уже існуючою забудовою — невідомо і в'яснити, спираючись тільки на план, неможливо. Він, безперечно, свідчить про те, що розвиток міста передбачався на північний захід та північ. Ніякого глибокого сенсу чи оригінальності задумки в цьому немає. В інших напрямках розбудова міста в ті часи була просто неможливою, що зумовлено географічними особливостями території. На плані виділяється досить просторе кладовище (проіснувало до середини 1950-х рр. і було зруйноване під час будівництва швацької фабрики та житлового будинку Сучкова, ббв [1, с. 59]) та чітко позначена річечка з озером, котрі на початку XX ст. безслідно зникли під тиском господарчої діяльності людини.

У межах міста тих часів було три церкви — Троїцька, або Соборна Градська, Кладовищенська та Успенська на Воронівці.

З півночі на південь Новомосковськ перетинали дві вулиці — Воронівка та Харківська. Вони вели в місто і з нього. У західному напрямку за межі міста виводила вулиця, згодом названа Лихопольською (Сучкова).

Слід сказати, що ідеї, які було закладено у плані 1823 р., не втратили своєї привабливості і в наступні часи. Навіть і зараз ми спостерігаємо їхню реалізацію у міському будівництві. Так, у

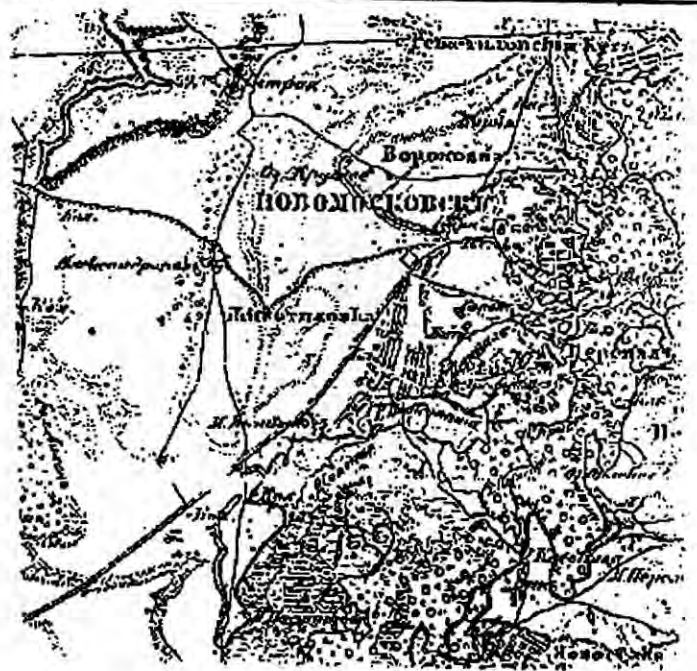

Мал. 2. План забудови міста 1823 р.

північному напрямку оселі приватного сектора зносять, а замість них будують квартали 9, 10 — поверхових будинків. Якщо фактичний центр міста у перед- та повоєнні роки був між вулицями Кооперативною та Українською, то за останні десятиріччя він значно змістився на північ і нині розташовується у межах перехрестя вулиць Радянської та Сучкової у напрямку до вечірнього ринку, тобто у бік Воронівки. Історичний центр, не підвладний ніяким змінам, як і колись, залишається на Соборній площі.

У своєму розпорядженні маємо мапу середини XIX ст. (1861—1870 рр.), на якій нанесено фактичний стан забудови міста на той час (мал. 3).

На ній бачимо всі знайомі нам прикмети плану 1823 р. Та ж сама лінійна сітка міських кварталів, що простяглися з півдня на північ. Межа міста злилася з Воронівкою, яка, у свою чергу, з'єдналася з Решетилівським Кутом. Поділ теж об'єднаний з містом, а Перевал і Глоди стали суцільним масивом, ще не

Мал. 3. План забудови міста в 1861—1870 рр.

розділеним річкою. У межах міста на лівому березі Самари відсутні будь-які забудови.

Від 1860-х рр. і до початку XX ст. Новомосковськ розвивався у своїх межах за рахунок ущільнення забудов та введення в господарський обіг раніше не придатних для використання земель. Прикладом цього може служити закладений у 1870 р. міський сад на місці заболоченої ділянки вздовж берега Самари (починалася від вулиці Підпільної і тягнулася на північ між вулицею Паланочною та берегом річки до вулиці Лихополевської). Вулиця Підпільна і дістала свою назву від того, що вела з верхнього рівня Соборної площі на нижчий рівень берега річки, тобто «під піл». Для того щоб підняти рівень землі вище рівня підґрунтових вод, тут були виконані осушувальні роботи — підсіпка ґрунту. На підготовлений таким чином території висадили дерева, кущі бузку, розбили клумби та алеї. У тих же межах міський сад існує й нині як парк ім. Сучкова. Слід зазначити, що в 1948—1953 рр. південну сторону парку теж підсипали землею, оскільки там постійно стояли калюжі, створені не стільки зливами, скільки високими підґрунтовими водами.

Ще одним прикладом спроби залучити в господарський обіг міста раніше не придатні для цього землі слугують події нашого часу. Протягом 1980-х рр. були виконані величезні роботи із засипки Самарської заплави на околиці міста від вулиці Дзержинського в напрямку до Животилівки. Десятки великовантажних автомобілів днями й ночами привозили сюди річковий пісок і засипали понад квадратний кілометр площі до рівня прилеглої території міста: ставилося за мету створення великого будівельного майдану для комплексної його забудови житловими багатоповерхівками.

З початком бурхливого розвитку наприкінці XIX — на початку XX ст. Донецького вугільного та Криворізького залізничного басейнів у межах околиць Новомосковська почалися будівельні роботи з прокладання залізниці. У 1913—1916 рр. були зведені споруди залізничної станції — міський вокзал, майстерні, вокзальні допоміжні приміщення. Одночасно йшло будівництво шпалопросочувального заводу, що вплинуло на розвиток міської та приміської територій.

Станом на 1913 р. місто мало під забудовами 1200 десятин (1740 га) землі, 145 вулиць та провулків загальною довжиною понад 45 верст (48,1 км) і 4 майдани площею понад 38 га.

На 1925 р., окрім безпосередньо міської території у своїх історичних межах (5283,8 га), існували приміські поселення:

Перевал (включно із Глодами) – 1812,5 га;

Животилівка (мала свою сільраду) – 2465 га;

Кулебівка (зі своєю сільрадою на перехресті нинішніх вулиць Толстого і Леніна, на захід від меморіалу) – 5640,5 га;

Станція Новомосковськ зі смугою відчужених земель;

Решетилівський Кут (у складі Воронівської сільради) – 5544,8 га;

Воронівка (мала свою сільраду у приміщенні сучасної приватної садиби по вул. Радянській, 157) – 4147 га.

З наведеного переліку видно, що Животилівка, Кулебівка та Воронівка з Решетилівським Кутом були самостійними поселеннями зі своїми місцевими органами влади. Залізнична станція зі смугою відчужених земель хоч і перебувала в межах повіту, за тогочасним устроєм підпорядковувалася Міністерству залізничних доріг.

Статус Перевалу визначити непросто. Але оскільки в ньому не було своєї сільради, то цей масив, скоріш за все, був у складі міста.

Відчутним поштовхом у розвитку міської території стало будівництво в 1932–1935 рр. жерстянокатального заводу, землі для якого було нарізано за рахунок території Животилівки. Це місце вибрали не випадково. Крім автомобільної та залізничної доріг, що вже існували на той час, тут планувалося створити і річковий вантажний порт. Та цей задум не вдалося здійснити. Будівництво в 1934–1935 рр. залізничної колії для перевезення робітників заводу до підприємства ще більше розмило межі між містом та Животилівкою, що фактично означало її приєднання до Новомосковська.

Десь у 1947–1949 рр. до нього включили Воронівку з Решетилівським Кутом, у результаті чого межі міста стрімко розширилися на північ на 2–2,5 км майже до сьогоденного стану. Від 1949 р. цю окраїну почали активно забудовувати. Ділянки для нових садиб нарізали на вільних землях навколо Воронівського кладовища (між ним і залізницею був знищений величезний фруктовий сад), вирости нові будівлі по вулиці Партизанській та поряд з нею. Новоселами були переважно сім'ї із західних областей України, яких радянська влада звинуватила у зв'язках з прихильниками С. Бандери, що відстоювали ідею існування України без комуністичної влади. Таких родин до нашого міста

прибуло понад двісті. Точна кількість переселенців не розголошувалася. Місцеве населення всіх без винятку новоселів називало бандерівцями, що було далеко не так. Район новобудов був неспокійний. Досить часто там виникали сварки та бійки, особливо між місцевими підлітками та прибулими. У цей же час точилася війна між Південною та Північною Кореями. Перший зброю та добровольців надавали США, другий – СРСР. Перебіг подій на війні досить жваво обговорювало населення Союзу, у тому числі й Новомосковська. Мабуть, тому неспокійний квартал новобудов і одержав народну назву «Корея», яка так міцно закріпилася за ним, що існує й зараз.

У 1958 р. до складу міста приєднали Кулебівку, що розширило його межі на 3–5 км на захід, південний та північний захід. На цей час розподіл Новомосковська та приміських поселень на адміністративні одиниці, що були до початку ХХ ст., утратив своє первісне значення, а територія міста набула сучасних розмірів.

На кінець 1960 р. завершено розробку Генерального плану розвитку міста на період до 1975 р. Цю роботу виконала Харківська філія Українського державного інституту проектування міст (Діпромист). Проект передбачав значний розвиток підприємств та житлових споруд. Промислове будівництво планувалося вести на північно-західній окраїні міста та в районі Кулебівки, житлове – в основному в північному напрямку за рахунок знесення приватних садиб по вулицях Радянській, Комсомольській та Леваневського. Таке ж ущільнення забудови передбачувалося і по вулицях Головка, Шевченка, Держинського, Червоно-армійській, Великій та Малій Ковалівках, Зіни Білої.

Якщо за станом на 1960 р. на одного мешканця 50-тисячного міста припадало в середньому 6 кв. м житлової площі, то планувалося її збільшення до 9 кв. м. Задля цього тільки за рахунок державних капіталовкладень передбачалося будівництво 100 тис. кв. м житла. Для порівняння нагадаємо, що за весь 1960 р. у місті було введено в дію 1130 кв. м житла. Крім цього, збудовано 120 індивідуальних осель загальною площею не менше 6 тис. кв. м.

Передбачена забудова заводської зони велася багатьма, переважно в той же час створеними підприємствами. До середини 1980-х рр. виникли цілі промислові райони по вулицях Північній, Тургенева та Спаській. Нові фабрики та заводи стали активними забудовниками міської території не лише житловими, але й об'єктами загального вжитку.

Усі заплановані на 1960 р. споруди були зведені. Новомосковськ одержав цілі комплекси житлових масивів, розвинені дороги, розгалужені мережі постачання електроенергії, газу, води, телефонного та радіозв'язку, нові мережі каналізації — і все це в межах міської території, що склалася на початок 1960 рр.

У наш час фактичний простір міста понад 8 тис. га (офіційно — 3600 га) залишається у тих же межах. Період його екстенсивного розвитку остаточно скінчився та перейшов виключно в інтенсивний. Забудова Новомосковська ведеться за рахунок руйнування приватного сектора.

Бібліографічні посилання

1. Джусов А. Б. Історія Новомосковська. — Д., 2003.
2. Джусов А. Б. Історичні пам'ятники, імена та пам'ятки Новомосковська. — Д., 2005.
3. Старостін В. С. Доповідь на науково-практичній конференції «Історія Дніпровського надпорожжя». — Д., 2004.
4. Тимофійченко В. І. Архітектурна спадщина України. — К., 1996. — Вип. 3. — Част. 1.

Надійшла до редколегії 04.10.06.

ІІІ. ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ

УДК 94 (477.63) + 908 (477.63)

Г. К. Швидько

Національний гірничий університет

КАТЕРИНОСЛАВСЬКІ КОРЕСПОНДЕНТИ МИХАЙЛА КОМАРОВА

Уперше в історіографії розглянуто зв'язки Михайла Комарова з катеринославськими кореспондентами — діячами української культури, освіти та науки.

Однією з найпомітніших постатей у суспільно-політичному та культурному житті України кінця XIX — початку XX ст. був бібліограф, лексикограф, етнограф, фольклорист, літературний критик, видавець і громадський діяч Михайло Федорович Комаров (1844—1913). Якщо ж до сказаного додати, що його брат і три дочки більшою чи меншою мірою причетні до літературної творчості, син — до бібліографії, а чисельна родина — до суспільно-політичного життя України; що він тривалий час був тією культурною ланкою, яка зв'язувала підросійську та підавстрійську частини України; уклав першу бібліографію творів Т.Г. Шевченка, І.П. Котляревського, М. П. Лисенка і першого покажчика нової української літератури; був першим головою одеської «Просвіти», то інтерес до цієї особи ще більше зростає. Для нас постать М. Ф. Комарова приваблива ще й тим, що він наш земляк за місцем народження (із села Дмитрівки нині Петропавлівського району Дніпропетровської області) та навчанням (здобував освіту в Катеринославській класичній гімназії, яку закінчив 1862 р.) і все життя підтримував тісні зв'язки зі своїми краями, про що свідчить частково збережене його листування з ними.

Загалом неординарна постать Михайла Комарова має досить широку історіографію — від оглядових ювілейних прижиттєвих статей та некрологів і спогадів про нього, опублікованих невдовзі після смерті українського просвітителя, до аналітичних публікацій про окремі сфери його діяльності, її оцінки в мемуарній літературі та характеристики самої особистості. Серед дослідників життя і творчості М.Ф. Комарова назвемо хоча б першорядних — А. Кримського, В. Дорошенка, М. Возняка,

© Г. К. Швидько, 2006

М. Зерова, А. Музичку, М. Ясинського, О. Рябініна-Скляревського, С. Козуба, М. Гуменюка, Г. Зленка. Український письменник, бібліограф та одеський краєзнавець Григорій Дем'янович Зленко і сьогодні продовжує досліджувати життя і діяльність Михайла Комарова та докладає зусиль для увічнення його імені на мапі Одеси, в якій він прожив чверть століття, аж до смерті від астми 8 серпня 1913 р.

Влітку 1887 р. М. Ф. Комаров отримав посаду нотаріуса в Одесі. Розпочався період його найбільш активної літературної, видавничої та громадської праці. Тому суспільне життя М. Комарова відбилосся в різноманітних історичних джерелах, серед яких важливе місце займає листування. Частково його кореспонденції з деякими діячами української культури вже надруковано, зокрема з тими, котрі з часом були канонізовані як належні до революційно-демократичної течії в суспільно-політичному русі (Леся Українка, М. Коцюбинський, І. Франко). Цікаво, що в публікаціях М. Комаров переважно виступає в ролі адресата. Винятком є його 40 листів до різних літераторів та видавців, оприлюднені М. Возняком у додатку до статті «До діяльності Михайла Комарова» [1]. Нині в «Архіві М.Ф. Комарова», що знаходиться в Одеській державній науковій бібліотеці ім. М. Горького, нараховується майже 900 машинописних копій листів від двох сотень кореспондентів. Серед них, звичайно, знаходимо багато дуже відомих осіб, включаючи і М. С. Грушевського [14]. Однак нас цікавлять листи катеринославських кореспондентів до М.Ф. Комарова, бо всі вони посідали помітне місце в культурному і суспільно-політичному житті нашого краю: Д.І. Яворницького, Д.І. Дорошенка, А.С. Синявського, художника В.О. Корнієнка, поміщика-мецената В.П. Гегела, залізничника-просвітянина М.К. Ємця, хранителя фондів Катеринославського краєзнавчого музею Т. М. Романченка. Завдяки публікаціям Г. Д. Зленка на сьогодні відоме листування М.Ф. Комарова з Д. І. Яворницьким [7] та почасти (у витягах) з В.П. Гегелом [8]. Шість листів М. Комарова до Д. І. Яворницького за 1898–1905 рр. та 9 листів Д. І. Яворницького до М.Ф. Комарова опубліковано у виданні Дніпропетровського історичного музею «Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького» [3, с. 260–265; 6, с. 79–83]. Про зв'язки М. Комарова з катеринославцями Д. І. Дорошенком, В. П. Гегелом, В. О. Корнієнком, М. К. Ємцем ідеться в надрукованій нами статті «Михайло Комаров і Катеринославщина» [15]. Листи В.П. Гегела до М.Ф. Комарова опубліковано

в додатку до нашої статті «Василь Гегело та його листування з Михайлом Комаровим» [13].

Першим серед Катеринославських кореспондентів Михайла Комарова можна назвати Василя Петровича Гегела, оскільки за 1888–1902 рр. збереглося 11 листів останнього. Його предки належали до козаків Переволочанської сотні Полтавського полку. Численні представники родини Гегелів отримали землеволодіння в Новомосковському та Катеринославському повітах в середині 60-х років XVIII ст., коли частина колишньої Гетьманщини була приєднана до Катерининської провінції. До недавнього часу про В.П. Гегела дослідники знали дуже мало, літературознавці навіть висловлювали припущення, що це псевдонім поета Миколи Вороного. Публікація 4-х випусків епістолярної спадщини Д.І. Яворницького не тільки розвіяла всі сумніви щодо В.П. Гегела як про реальну людину, а й засвідчила, що він був досить помітною постаттю в культурному і громадському житті Катеринославщини [3; 4; 5; 6]. Враховуючи інформацію, отриману нами з опублікованої кореспонденції музейних працівників до Д.І. Яворницького, найперше М.Г. Сластіона та В.І. Строменка, а також із інших джерел, вносимо деякі уточнення та доповнення до характеристики життя і діяльності В.П. Гегела.

Василь Петрович Гегело (Гегелло), вочевидь, народився в середині 40-х рр. XIX ст., бо був ровесником Михайла Комарова. Його батько (тигулярний радник Петро Іванович Гегелло) — поміщик Новомосковського повіту Катеринославської губернії. Стосовно написання прізвища представників цієї родини та його змінювання у певних відмінках можна сказати, що вони не були стабільними. У листах Василь Петрович підписувався як «Гегело».

Розглянемо, коли перетнулися шляхи Василя Гегела та Михайла Комарова і зародилася їхня дружба. Про останнього достеменно відомо, що він закінчив Катеринославську класичну гімназію в 1862 р. Про В. Гегело таких відомостей немає. У списках випускників цього закладу від 1810 до 1896 р. знаходимо 5 власників такого прізвища, але серед них немає Василя. В одному класі з Михайлом Комаровим навчався двоюрідний брат Василя Петровича Костянтин Григорович Гегелло (його син Дмитро пізніше працював помічником секретаря Катеринославської губернської земської управи). Найбільш вірогідною є думка, що В.П. Гегело закінчив Полтавське губернське училище (відкрите в 1808 р.), котре мало досить хорошу репутацію навчальної установи.

Василь Гегело та Михайло Комаров здобували освіту на одному курсі юридичного факультету Харківського університету, який закінчили в 1867 р. Обидва вони не були байдужими до суспільно-політичного життя, яке переживало тоді період поживлення. Після навчання Василь Гегело влаштувався на службу в Катеринославський окружний суд, як це видно з тексту його листа до Михайла Комарова від 1 травня 1888 р.: «После смерти отца я получил наследство 600 дес. земли в Новомосковском у. Избрали меня в участковые Мировые судьи с жалованьем в 200 руб. и чтобы камера была в моем имени. Но я не мог воспользоваться, так как здоровье плохое, и отказался. Оставил службу и в Окружном Суде! Еду в деревню поправлять здоровье» [9, арк. 39]. А Михайло Комаров розпочав службу в Окружному суді м. Острогозька на Воронежчині, потім працював адвокатом у Києві, нотарем — в Умані та Одесі (з 1887 р.).

Про зустрічі В. П. Гегела та М. Ф. Комарова і листування між ними після закінчення університету нам невідомо. Проте перший із збережених листів Василя Петровича до Михайла Федоровича вже в Одесу свідчить, що він знав не лише одеську адресу товариша, але й те, що той недавно працював в Умані: «Обращаюсь к тебе с покорнейшей просьбой — секретарь Окружного суда Сергей Петрович Голубев назначен старшим нотариусом Уманского Окружного суда. По просьбе Голубева я затрудняю тебя написать мне — как дороги квартиры в Умани и какая более удобная гостиница на первое время остановиться до приискания квартиры холостому человеку, так как он одинокий» [9, арк. 39].

В. Гегело, проживаючи в успадкованому від батька маєтку, неодноразово обирався дільничним мировим суддею Новомосковського повіту та повітовим земським гласним, його прізвище зустрічається у звітах і постановах повітової земської управи та повітового земського зібрання. Про сімейний стан Василя Петровича відомостей немає. Він частенько навідувався до губернського міста, бо й зворотню адресу зазначав: «Катеринослав, книжковий магазин Шафермана». У 1909 р. жив на вулиці Жуковського в будинку Омеляновича. Незабаром придбав у Катеринославі власне житло. У списку членів Катеринославської вченої архівної комісії, опублікованому у 8-му випуску «Літопису» (1912 р.), записано: «Гегело Василий Петрович, Басейная, собственный дом». На вулиці Басейній (нині Писаржевського) у той же час розташовувалося природничо-історичне

відділення музею, охоронець якого М. І. Подосинников у листі до директора музею Д. І. Яворницького з Катеринослава в Котовку від 6 липня 1915 р. повідомляв: «В отделении музея (на Басейной) Василь не ночует, так как Василий Петрович ему не позволил быть там, но у Гегело ночует дворник и присматривает за флигелем» [5, с. 200]. Через рік той же охоронник, пояснюючи директору музею причини порушення трудової дисципліни, пише: «Единственным свидетелем моей долгой работы был сторож музея, а также В. П. Гегело, который часто заставлял меня при лампе за работой» [5, с. 201]. Отже, у флігелі, що належав Василю Петровичу, який жив у цьому ж дворі у власному будинку, знаходилося відділення музею, за яким добровільно наглядав господар.

Для повнішої характеристики В. П. Гегела наведемо ще кілька фактів. Він був у приязних стосунках з Д. І. Яворницьким, надавав йому матеріальну допомогу для друкування творів, іноді оплачував витрати на дорогу співробітникам музею під час їхніх поїздок на розкопки, фінансував придбання експонатів для музею. Коли виникла губернська вчена архівна комісія, В. П. Гегело був її дійсним членом, допомагаючи головним чином їй матеріально. Співробітник музею В. І. Строменко 2 липня 1903 р. пише з Катеринослава Д. І. Яворницькому в с. Тарасівну: «Синівський приїхав, але я до його не думаю навідуваця, а то ще подума, що запобігаєм его ласки. Він, бачите, вже купує з Архівною комісією те місце, де Сіркова могила, і навіть самого Сірка, щоб, бачите, зробить отчужденіє і збудувати там хату задля туристів. Дід Гегело вже на те діло і 500 кар. Доскочив. От дід так дід! Довідеця таки нам его у лоно запорозьких святих зачислить. Біжу зразу ему вклонися» [5, с. 500]. У січні наступного року він же повідомляє тому ж адресату з Катеринослава: «Корнілову дід Гегелло заплатив своїх 45 кар. за покупку і доставку древностей, а тепер ми йому повернули з тих 50 карбов., які од Родзянчихи у Вас маютья. Нарочито не писав Вам аж поки не обійшов усіх дідів і дядьків. В музеї все добре і гаразд. От нам бог такого діда послав, що як нас нікого немає в музеї, так він кожнісінький день там і сидить, а де треба, то й грошки свої платить. Прямо святий дід!» [5, с. 506].

Часто і тривалий час В. П. Гегело перебував на відпочинку та лікуванні в Криму, зокрема в Алушці, де жила його рідна сестра. Він спілкувався з відомими культурними діячами (О. Кониським, М. Коцюбинським, О. Німцевичем та ін.), передплачував українські часописи і книги, виступав меценатом різних видань,

був членом різноманітних українофільських товариств, входив до Катеринославської «Просвіти», хоч як її активіст в історичних джерелах не дуже помітний. Очевидно, причиною цього були солідний вік і погане здоров'я.

Спілкування В.П. Гегела з М.Ф. Комаровим обумовлювалося, перш за все, їхньою щирою приязню і дружбою в юності, а вже потім – спільністю поглядів. До Комарова він звертався так: «Мій друже, Михайло Федорович», «Друже Михайло», «Мій друже Михайло», «Любий друже Михайло». Так звертаються тільки до справжніх друзів. У листах Василь Гегело часто згадує спільних знайомих, дякує за запрошення на весілля дочки Комарова, на яке, однак, він не зміг прибути. Дуже цікавим є лист Василя Петровича до свого друга від 19 лютого 1894 р.: «Посилаю тобі ще 200 крб. на «Словарь». Бажаю тобі довести його до кінця. Може, ще потребується на яке добре діло грошей, то пиши, буду радий допомогти, скільки можу» [9, арк. 39]. Отже, «ще 200» свідчить, що до того якісь кошти Гегело вже надав Комарову на видання «Словаря російсько-української мови», перший том якого вийшов у Львові в 1893 р. Василь Гегело передплатував часопис «Зоря», у якому «Словарь» спочатку друкувався у вигляді додатку.

За порадою Михайла Комарова Василь Гегело став членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові та Благодійного товариства з видання дешевих книжок для підтримки українських студентів у Петербурзі. У листі до М. Комарова від 10 липня 1899 р. він дякує за те, що той «прислав Устав Общества імені Шевченка і зазивний лист «Благотворительного Общества», та сповіщає, що відіслав їм вступні внески. А вже через рік повідомляє, що є членом обох товариств. Довідавшись зі звіту НТШ про обмаль коштів на видання наукових праць, Василь Гегело замість щорічного внеску 50 крб. відіслав Товариству 500 крб. Тут вплив Комарова на Гегело безсумнівний, адже Михайло Федорович тісно співробітничав з галицькими часописами «Діло», «Зоря», «Правда», а також інтенсивно листувався з багатьма діячами культури, які проживали в Галичині. До Комарова Гегело звертався і за роз'ясненням політичної ситуації в Галичині: «Напиши швидше про все: як що робиться в Галиції і у нас, чи не чути чого за розрішення впускати в Росію часописи Галицькі» [9, арк. 41].

Цікаво, що в листуванні друзів побутові питання знаходилися на другому плані, а громадські справи, духовні інтереси –

на першому. Мова йшла про передплату чи придбання якихось видань, книжок, проведення суспільно значимих заходів (наприклад Археологічного з'їзду, відкриття пам'ятника Івану Котляревському в Полтаві) тощо. На наш погляд, В.П. Гегело був одним із найближчих катеринославських друзів М.П. Комарова.

Добрі стосунки з М. Ф. Комаровим підтримував і Дмитро Іванович Яворницький, який розпочав листовне знайомство наприкінці 1897 р., працюючи тоді в Москві. Приводом до цього стало видання у Львові заходами НТШ «Словаря російсько-українського», підготовленого М. Уманцем (Комаровим) та А. Спілкою (групою одеських лексикографів-аматорів). Між іншим, незадовго до початку цього листування, 2 березня 1897 р. поет і видавець К.О. Білиловський згадав Комарова, написавши Д. І. Яворницькому із Санкт-Петербурга в Москву: «А ще більше лихе те, що таких людей, як Комаров, Чикаленко і, може, ще двоє – троє, у нас обмаль. Ніхто не будить соняє царствечко, ніхто не волисть стояти на дзвіниці і до мира з дзвінкої руди голос подавати. Найдотепніші, найталановитіші люде знають тільки свій кабінет, свої папери, свої особисті думки і, крім цього, нікого і нічого. Через це вся вага національно-культурної праці, себто тієї праці, котра поставила собі нелегке завдання будити самопізнавчість української інтелігенції, лежить на кількох людях, котрі натурально можуть наренгі і притомитись найголовніше через своїх людей, що на кожному кроку спиняють їх палкий захват і енергію» [4, с. 67]. Після такої характеристики Комарова, природно, що Яворницький прагнув познайомитися з ним, тим більше, що Дмитро Іванович хотів мати назване видання («мені той словник дуже потрібний») [6, с. 79]. М. Комаров у листі-відповіді висловлює жаль, що не може надіслати відомому історичному «Словарю», та детально розписує, яким чином зарубіжне видання можна придбати. Більше того, він ніби рекламує галицькі українські видання, які є можливість отримувати на університет: «Новий журнал «Літературно-Науковий Вісник», що виходить замість «Зорі», дякуючи тому, що на палітурці заголовок «Галицький Л-НВ», теж вільно пропускається в Росію, і я вже маю першу книжку. З 2-ї книжки друкуватиметься там повість Мордовця «Дві долі». Виписати «Вісник» можна теж через Панківського. Вам же на університет, здається, легко добути з-за кордону все, що там друкується, принаймні тут і в Києві на університет виписують і «Записки Т-ва ім. Шевченка» і все інше» [3, с. 260].

У 1898–1899 рр. Д. Яворницький надіслав до Одеси М. Комарову ще три листи, зміст яких свідчить, що між ними встано-

вилися дружні, довірливі стосунки. На той час уже дуже авторитетний козакознавець надіслав Комарову також свою книгу «По следам запорожцев», розповівши про всі перипетії її проходження через цензурні рогатки. Очевидно, відповідь Михайла Федоровича не була швидкою через його постійну перевантаженість справами. Наступний лист Д. Яворницького розкриває душевні переживання вченого із цього приводу: «Дуже дякую Вам за Ваш щирий та прихильний до мене лист. А я, таки признаюсь Вам, подумав, що добрі люди цураються мене, і гірко-гірко зробилося у мене на душі... «За що і як?» — думаю собі. Нехай у мене там талану історика нема, так хіба як за це уже і зневажати чоловіка? Та якби ж там хто другий мене зневажав, а то ж таки Комаров-Уманець. Мабуть, багато чого у мене неприємного, що люди цураються мене... Так-от так, голубчику, спасибі Вам сердешне за Ваш лист!» [6, с. 80–81].

Дмитро Яворницький надсилав Михайлу Комарову не тільки видані книги, але й рукописи своїх праць, прохаючи його, «яко знатока української мови і творчества» сказати про них «щиро правду»: «Ви якось писали мені, що не вважаєте себе за знавця української літератури. А я так повсігди считав і считаю Вас за чоловіка дуже освіченого у цім ділі, через що мені і хотілось послухати Ваше слово» [6, с. 82]. Як зазначає Г. Д. Зленко, літературний критик Михайло Комаров дуже серйозно поставився до цього прохання: «Відгук М. Ф. Комарова — взірєць зацікавленого й вимогливого ставлення досвідченого літератора до рукопису колеги. Він корисно прислужився Д. І. Яворницькому в процесі наполегливої роботи над оповіданням, яке переросло в повість «Наша доля — Божа воля», що з'явилася 1901 року на сторінках журналу «Киевская старина» [7, с. 33]. Цей великий лист Михайла Комарова, як і подібний за змістом від 15 квітня 1899 р., опублікований у I-му випуску «Епістолярної спадщини академіка Д. І. Яворницького».

Початок ХХ ст. був насичений бурхливими подіями в культурному та суспільно-політичному житті України в складі Російської імперії, що могло негативно вплинути на листування, а може, кореспонденція не збереглася. Імовірно саме до цього часу відносяться два не датовані короткі листи Дмитра Яворницького до одеського юриста, літератора і громадського діяча Михайла Комарова, які не мають особливого інформаційного навантаження і торкаються приватних справ двох осіб.

Листування відновлюється в травні 1905 р., коли Михайло

Федорович, знаходячись на лікуванні неподалік Одеси, відправив кореспонденцію катеринославському колезі, котрий надіслав йому «Вестник Екатеринославского земства» зі своєю опублікованою статтею «К биографии Т. Г. Шевченко» (1905, № 16–17). Для Комарова вона мала інтерес, бо він займався бібліографією творів Кобзаря та літературою про нього. У цьому ж листі прохав Д. Яворницького повідомити, чи буде Археологічний з'їзд у Катеринославі, на якому хотів побувати, щоб «почути про рідну старовину і з людьми, рідними по духу, побачитись» [3, с. 265]. Можливо, М. Комаров сподівався, що на цьому з'їзді будуть присутні вчені з Галичини, з якими він листувався та співробітничав у часописах, а може, мав на увазі самого Д. Яворницького, А. Синявського та інших знайомих. Тут же він прохав Д. Яворницького надіслати два примірники його брошури про холеру, бо «про неї бачив звістки в кількох газетах, а самої брошури тут нігде в книгарнях немає» (мова йде про невелику (23 стор.) працю «Холера. Написав по книжках докторів Сичугова та Геллерта Д. І. Яворницький. — Катеринослав, 1905»).

Через місяць, 28 червня 1905 р., Михайло Федорович написав листа Дмитру Яворницькому і передав його через свою дочку Маргариту (літераторку-перекладачку), яка зі своїм чоловіком — професором Новоросійського університету Михайлом Дмитровичем Сидоренком — та дітьми подорожували по Україні і мала заїхати до Катеринослава, щоб оглянути музей і дніпрові пороги. А через кілька днів на свій лист від 27 травня він отримав від Яворницького відповідь з коротким повідомленням: «Археологічний з'їзд неодмінно буде з 15 по 27 августа і закінчтця мандрівкою на пороги і на всі Січі. Книжечки про холеру висилаю» [6, с. 82].

Михайло Комаров таки приїхав до Катеринослава і був на XIII Археологічному з'їзді, який проходив у запланований термін, але в не передбачених раніш обставинах — під час робітничого страйку в місті. Із Д. І. Яворницьким вони, мабуть, таки зустрілися, як би той не був переобтяжений організаційними справами, хоча документального підтвердження цьому немає. До речі, у цей же час в Катеринославі знаходилася й письменниця Олена Пчілка, сім'я якої дружила з родиною Комарових. Своє перебування в місті на Дніпрі та враження від XIII Археологічного з'їзду вона описала в статті «В гостях у Катеринослава», опублікованій 1908 р. у трьох номерах «Рідного краю», який видавала у Полтаві, і передрукованій Миколою Чабаном у книзі

«У старому Катеринославі (1905–1920 рр.)». У статті Олена Пчілка кілька разів називає прізвище Комарова, з яким разом була на з'їзді та в гостях у спільних знайомих, зокрема в директора комерційного училища Антіна Степановича Синявського [12, с. 19–21].

Останній із відомих листів Д.І. Яворницького до М.Ф. Комарова датований 17 липня 1906 р. У ньому він, збираючись їхати на лікування, просив Михайла Федоровича порадити, «у кого наняти в Одесі кімнату, на якій вулиці, скільки треба грошей везти з собою, якому лікареві бити чолом і таке інше» [6, с. 83]. Враховуючи терміновість справи, Комаров відповів на цього листа швидко — того ж дня, коли одержав його. Ця відповідь не збереглася, але про неї він згадує в листі від 1 серпня 1906 р. і радить приїжджати скоріше, бо теплий сезон незабаром закінчиться, а також висловлює готовність своєї допомоги у влаштуванні («Вас до мене направлять, а тут я вже дам Вам раду») [3, с. 261]. Більше свідчень про листування цих двох видатних людей немає, а от натяк на їхню зустріч є. 20 липня 1907 р. співробітник Катеринославського краєзнавчого музею В. І. Строменко пише Д. І. Яворницькому з Бердянська в Катеринославі: «Уклоняйтесь од мене Комареві. Мабуть, же Ви будете его бачить» [4, с. 534]. Можливо, Михайло Комаров приїжджав до Катеринослава у справах «Просвіти».

Добрим знайомим М. Ф. Комарова в Катеринославі був уже згадуваний нами директор комерційного училища, відомий учений і громадський діяч, один з ініціаторів відкриття Катеринославської губернської вченої архівної комісії та один з її керівників, активний просвітянин Антін Степанович Синявський. У 90-х рр. XIX ст. протягом п'яти років він жив в Одесі і брав участь у діяльності Одеської Громади, центральною постаттю якої був М.Ф. Комаров. В «Архіві Комарова» зберігся лише один лист А.С. Синявського від 1897 р., тобто до переведення його в Катеринославі і призначення на посаду директора комерційного училища (прибув з м. Білостока влітку 1901 р.). Але ми не сумніваємось у факті листування між цими двома культурними і суспільними діячами. Висловимо припущення, що кореспонденція Антіна Синявського (активного учасника національно-визвольних змагань 1917–1920 рр.) до Михайла Комарова була знищена Богданом Комаровим на початку 30-х рр. У середині 60-х рр. минулого століття Б.М. Комаров писав у листі до харківського дослідника творчості Михайла Комарова як

бібліографа М. П. Гуменюка: «В 1932 р. я змушений був спішно виїхати з Одеси. Розуміється, архіву я не міг взяти з собою» [2, с. 29]. Богдан Комаров був репресований за належність до видаваної СБУ (реабілітований у 1989 р.). Тобто листи А. Синявського до батька могли бути «компроматом».

Одним із катеринославських кореспондентів М.Ф. Комарова був талановитий український художник Василь Онисимович Корнієнко, творчість якого він знав і цінував. В «Архіві М.Ф. Комарова» збереглися 3 листи В. Корнієнка за 1904 р. Думаємо, що більше їх і не було, бо в кінці того ж року художник помер від тяжкої хвороби. Листування зав'язалося у зв'язку з тим, що М. Комаров, упорядковуючи бібліографічний покажчик творів І.П. Котляревського «На вічну пам'ять Котляревському», запропонував Василю Корнієнку підготувати 20 ілюстрацій до «Енеїди» ціною по 10 руб. за кожную. Для хворого художника це була значна матеріальна й моральна підтримка, і 27 лютого 1904 р. він підписав договірну розписку на виконання роботи та про отримання частини грошей за роботу: «Сим обявляюся для М.Ф. Комарова изготовать 20 рисунков для иллюстрации «Энеиды» на малороссийском языке И.П. Котляревского за условленную между нами плату по 10 руб. за каждый пропущенный цензурою рисунок и предоставляю ему, Комарову, право издать эти рисунки в Киевском сборнике, посвященном памяти Котляревского, а также отдельным альбомом или же вместе с текстом «Энеиды» в виде книги и пользоваться исключительным правом продажи этих рисунков в течение 5 лет со дня цензурного разрешения. Для исполнения сего договора я уже передал Комарову 10 рисунков, а остальные 10 обявляюсь доставить в течение 3-х месяцев от сего числа. В счет гонорара я получил 50 рублей, а оставшиеся имею получить по мере цензурного разрешения». [9, арк. 105]. Трапилося так, що інші 50 карбованців незабаром були передані на похорони В. Корнієнка.

Справа з виданням просувалася тяжко через цензурні перепони. У другому листі (не датованому) Корнієнко пише: «Обіцяв я Вам двадцять ілюстрацій зготовити до «Енеїди», та тепер бачу, що годі і думати: зла хвороба забрала всю мою міч і хто зна, чи зостанусь я ще в живих. Нудьга бере, що так сталося, та нічого не поробиш. Все ж я хотів ілюструвати всю «Енеїду». Та мало що хотів. Ну годі, хай буде так. От що б я Вам порадив, чи не могли б Ви видати к Різду поздравительні карточки хоч з деякими моїми малюнками? Щоб під малюнком був і текст із

«Енеїди». Думаю, що було б добре. Хай би в такому випадку ми не відставляли від людей. За право друку я дешево візьму – рублів по 3 чи що за кожний малюнок. Думаю, що було б добре. От жалко, що вони не розцвічені, ну та нічого – колись хтось видасть кращі» [9, арк. 104].

Останній лист В. Корнієнка М. Комарову був відправлений 29 жовтня 1904 р. У ньому він сповіщає (з тексту видно, що у відповідь на листа Комарова) про прикрий випадок з надісланого Комаровим книгою на його домашню адресу (в Нижньодніпровськ), а він у цей час знаходиться у Маріїнській лікарні на вулиці Херсонській, братові ж (Федору) її не видали і відправили назад в Одесу. Менше ніж через півтора місяця художник помер.

У період перебування М.Ф. Комарова в Катеринославі в серпні 1905 р. тут на хвилі похваллення суспільно-політичного руху йшла організаційна робота зі створення першої на українських теренах у складі Російської імперії «Просвіти», статут якої місцевий губернатор затвердив 8 жовтня. 17 жовтня 1905 р. було проголошено царський Маніфест про конституційні свободи. Статут катеринославської «Просвіти» було перероблено з урахуванням наданого громадянам права об'єднуватися в культурно-освітні організації. В Одесі «Просвіта» на чолі з М.Ф. Комаровим зареєстрована 25 листопада того ж року.

Ще одним кореспондентом М.Ф. Комарова був історик, член катеринославської «Просвіти» та редактор місцевого двотижневика «Дніпрові хвилі» Дмитро Іванович Дорошенко, який після отримання університетського диплома приїхав до катеринослава на запрошення А. С. Синявського, став викладачем історії в І-му комерційному училищі і працював там до осені 1913 р. Він, як і його дружина Наталя Михайлівна, був активним членом Катеринославської «Просвіти», губернської вченої архівної комісії. Пізніше став одним із найбільш ініціативних діячів Центральної ради та уряду УНР, в еміграції три десятиліття був професором історії Українського вільного університету, автор багатьох історичних праць та розлогих мемуарів «Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.)», у яких катеринославським подіям відведено помітне місце.

Коли в 1910 р. почав виходити часопис катеринославських просвітян, Михайло Комаров передплатив його. В «Архіві М.Ф. Комарова» зберігається три листи Д. І. Дорошенка за 1912–1913 рр. Перші два – від 28 листопада 1912 р. та від 17 березня

1913 р. – торкаються питання про отримання одеським передплатником «Дніпрових хвиль». Дорошенко намагається з'ясувати (очевидно, у відповідь на лист Комарова), які номери часопису не дійшли до передплатника. Справа була полагоджена: «За цей 1913 р. Вам уже посилають, тільки не налож. платою, а звичайною, – контора не зрозуміла, як саме треба було. То вже вибачайте, може, надішлете грошей колись згодом, як звичайно. З широю повагою до Вас Д. Дорошенко» [9, арк. 79].

У зв'язку з наближенням 100-літнього ювілею Т.Г. Шевченка катеринославське видавництво «Час» задумало надрукувати повне ілюстроване видання його творів. Тому Дмитро Дорошенко звернувся до Михайла Комарова з проханням посприяти в переговорах з одеським українським художником Амбросієм Ждахою, щоб той дав згоду ілюструвати цю збірку: «Добродій Ротенберг запросив мене зредагувати повне ілюстроване видання творів Шевченка – в одному томі великого формату (щось подібне як видання Пушкіна, Павленка, Гоголя-Ситіна). Маю приступити до цього діла на початку літа. Тепер шукаємо ілюстраторів. Хтілося б мати гарні ілюстрації. І ото я надумавсь звернутись до д. Ждахи, – він мешкає в Одесі, настільки мені відомо. Дуже прохав би Вас, вельмишановний Михайло Федоровичу, коли Вам звісно – подати мені адресу д. Ждахи, а ще краще, як була Вам змога, – довідатись од його (може, запитали його листом або через людей): чи взявся би він за ілюстрування «Кобзаря», і коли б узявся, то на яких умовах?» [9, арк. 80]. Передбачалося замовити художникові близько 50 ілюстрацій. На цьому й обривається листування Дорошенка з Комаровим. Михайло Федорович тоді вже був дуже хворий, а 6 серпня 1913 р. він помер.

Під час дослідження історії катеринославської «Просвіти» привернули увагу два листи одного з керівників її мануїлівської філії Максима Кузьмовича Ємця – дуже цікавої постаті в історії нашого краю. Один із найдієвіших просвітян М. Ємець пройшов нелегкий трудовий шлях від писарчука в селі до службовця Катеринославської залізниці досить високого рівня, від пересічного селянського сина до свідомого українця, культурного і політичного діяча, за що й був репресований та розстріляний 25 жовтня 1938 р. (реабілітований у 1997 р.) Розгорнуте дослідження життя та громадської діяльності Максима Ємця вміщене в біобібліографічному словнику Миколи Чабана «Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921)» [10, с. 193–202]. Але кореспонденція Ємця до Комарова у ньому не використана.

Перший лист Максим Ємець відправив до Одеси Михайлу Комарову 1 травня 1912 р. Хоча Михайло Федорович не був його знайомим, просвітянин просив допомогти визначити п'єси, «котрі здатні до вистав з боку літературного і сценічного». Справа в тому, що в 1912 р. в одеському видавництві «Сніп» побачило світ друге видання бібліографічної праці М. Комарова «До «Української драматургії» — збірка бібліографічного знадобу до історії української драми і театру за 1905—1912 рр. з додатками та поправками до «Української драматургії» до 1906 р.». Відгук на це видання вмістив Дмитро Дорошенко в «Дніпрових хвилях» (1912, № 10). Дізнавшись із відгуку в газеті «Рада» (яка раніше опублікувала рецензію) про вихід у світ такої книги, М. Ємець написав листа М. Комарову з проханням надіслати примірник її для мануїлівської «Просвіти» та ще й підкреслити в ній назви найкращих п'єс. Службовець залізничі, селянин за походженням Максим Ємець розумів призначення самодіяльного театру, організованого «Просвітою», і пише: «Ми, шануючи свій рідний театр, вважаємо також на те, що культурно-просвітні інституції повинні показувати зразки кращих творів своїх письменників, — не маємо права, хоч би й помилково, до чого можливо іноді дійти через несвідомість, псувати смак у глядачів такими виставами, котрі не дають ніякого навчального змісту» [9, арк. 2]. Цікаво, що не знаючи адреси Комарова, автор листа відправив його через київську газету «Рада», в якій також була опублікована рецензія на видання.

З другого листа М.К. Ємця до М.Ф. Комарова, датованого 3 листопада 1912 р., видно, що останній виконав частину прохання, тобто надіслав книжку у подарунок мануїлівській «Просвіті», услід за тим відправивши і листа, який «занадто довго йшов з Одеси до Н-Дніпровська, бо одержав я його в останніх числах жовтня». Не міг він виконати тільки просьбу підкреслити назви найкращих п'єс. Ємець пише: «Коли я розглянув Вашу працю «До української драматургії», то тільки тоді зрозумів, що, прохаючи Вас підкреслити п'єси, які, на Вашу думку, можливо виставляти, — я був занадто наївним, бо я гадав, що кожен п'єсу Ви прочитали або принаймні кращі з них відокремлені на підставі літературної критики. Отже, тепер для мене цілком зрозумілим з'являється той факт, що неможливо перечитати ту силу книжок, які зазначені в Вашому покажчику і що критичний дослід зовсім не увійшов у Ваші завдання» [9, арк. 3].

Усього два листи цього катеринославського кореспондента до Михайла Комарова дають цінний матеріал для характерис-

тики постаті їхнього автора, багатства його внутрішнього духовного світу і дія вивчення діяльності мануїлівської «Просвіти».

Отже, катеринославські дописувачі Михайла Комарова були людьми діяльними, суспільно активними, що впливало на зміст листів та ступінь довіри і дружби їхніх авторів.

Бібліографічні посилання

1. Возняк М. До діяльності Михайла Комарова // Бібліологічні вісті. — К., 1927. — № 4. — С. 12—46.
2. Гуменюк М. З архіву М. Ф. Комарова // Архіви України. — 1968. — № 1. — С. 28—35.
3. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького: Листи вчених до Д. І. Яворницького / Упорядники: С.В. Абросимова, А.І. Перкова, О.В. Піцик. — Д., 1997. — Вип. 1.
4. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Листи діячів культури до Д. І. Яворницького / Упорядники: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова. — Д., 1999. — Вип. 2.
5. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / Укладачі: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова. — Д., 2005. — Вип. 3.
6. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури. — Дн-ськ, 2005. — Вип. 4.
7. Зленко Г. Д. Д. І. Яворницький і М. Ф. Комаров // Кур'єр Кривбасу. — 1996. — № 59—60. — С. 32—33.
8. Зленко Г. Д. Хто він, отой Гегело? // Кримська світлиця. — 2001, 16 листопада.
9. Одеська державна наукова бібліотека ім. Горького. — Ф. 28, стр. 482. — Архів М. Ф. Комарова.
10. Чабан М. П. Діячі Січеславської «Просвіти» (1905—1921). Біобібліографічний словник. — Д., 2002.
11. Чабан М. П. Птахи з гнізда Придніпров'я. — Д., 2005.
12. Чабан М. П. У старому Катеринославі (1905—1920 рр.): Хрестоматія. — Д., 2001.
13. Швидько Г. К. Василь Гегело та його листування з Михайлом Комаровим // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Д., 2004. — Вип. 1.
14. Швидько Г. К. Михайло Грушевський і Михайло Комаров // Бористен. — 2004. — № 2. — С. 9—12.
15. Швидько Г. К. Михайло Комаров і Катеринославщина // Бористен. — 2003. — № 3. — С. 8—11.

Надійшла до редколегії: 19.12.06.

ДОЛЯ ОДНІЄЇ ПРИБАЛТІЙСЬКОЇ РОДИНИ В ІСТОРІЇ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ДВОРЯНСТВА

У статті простежено історію трьох поколінь дворянської родини Полів і проаналізовано їхню роль у суспільно-політичному та соціально-економічному житті Катеринославської губернії від кінця XVIII ст. до кінця XIX ст.

До середини XVIII ст. формування шляхетського прошарку на Півдні України здебільшого зумовлювали внутрішні процеси, які відбувалися в межах вольностей Запорозької Січі. Ситуація змінилася з переходом запорозьких земель під владу Російської імперії. Південноукраїнські степи щедро роздавали представникам дворянського стану різної етнічної приналежності — переважно російським дворянам, але поміж них були також серби, молдавани, вихідці з Прибалтики тощо. У цей загальний потік поміщиків-дворян потрапив і підпоручик Староінгерманландського полку Іоганн Поль, який став родоначальником катеринославського дворянського роду Полів.

Як зазначено у поданні Катеринославського дворянського зібрання Герольдії Урядового Сенату Іоганн Поль походив з «дворян литовських Шмунського князівства, народився в селі Кракові (можливо, село Кракінов Поневіжського повіту Ковенської губернії, сучасна територія Литовської республіки. — І. К.), селян та нерухомого майна не має» [18, арк. 172]. Наведені дані спростовують твердження Д.І. Яворницького про родинний зв'язок Іоганна Поля з відомим родом Полів з острова Езель (сучасний естонський острів Сааремаа). Представники цього роду посідали не останнє місце серед дворянських родів Прибалтики, а один з них на ім'я Отто Роган фон Поль під час Північної війни (1700—1721) обіймав посаду коменданта головного міста о. Езель — Аренсбурга [19, арк. 19 зв.]. Отже, в родоводі езельських Полів зв'язок з литовськими Полями не прослідковується.

Литовський (про іншу національну приналежність Полів у документах не згадується) дворянин Іоганн Поль народився в 1757 р. Скоріше за все, рід його був не багатий, бо землі йому у спадок не дісталось, тому він мусив вступити на військову

службу, яка давала шанс зробити кар'єру і посісти пристойне місце в суспільстві. І. Поль обрав російське військо і 28 лютого 1775 р. 17-річним вступив солдатом на службу в Углицький мушкетерський полк [18, арк. 179].

За 12 років дослужився до підпоручика і в цьому чині брав участь у російсько-турецькій війні 1787—1791 рр., відзначившись під час штурму Ізмаїла. Після закінчення війни І. І. Поль подав прохання про переведення його в Староінгерманландський полк, можливо, через те, що його офіцерський склад формувався переважно з прибалтійських дворян. З 20 грудня 1791 р. і до своєї відставки І.І. Поль вірою і правдою служив у складі цього полку, брав участь в Італійському поході О.В. Суворова. У бою проти французів під містом Уцнами потрапив у полон «під час відбиття штурмом у ворога батареї і ложаментів» і вважався загиблим [18, арк. 179]. І. Поля офіційно виключили зі списків живих. Лише в кінці 1800 р. йому вдалося відновити свої права, а вже через рік (28 листопада 1801 р.) він пішов у відставку, одержавши при цьому черговий чин капітана [3, арк. 3]. Після звільнення Іоганн Поль (згодом Іван Іванович) оселився у маєтку площею 750 десятин на березі р. Мокра Сура, біля села Мала Олександрівка Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії. Будинок сім'ї Полів, а також декілька господарських будівель збереглися до нашого часу і знаходяться неподалік залізничного роз'їзду Поліське. За повідомленням Д.І. Яворницького Іван Поль одержав вищеназваний маєток після російсько-турецької війни 1787—1791 рр. Однак документального підтвердження цього поки що не знайдено, хоча думка Д.І. Яворницького видається цілком імовірною.

Вийшовши у відставку, І. І. Поль веде розмірене життя поміщика — господарює у власному маєтку, започатковує кінний завод. Одночасно він займається питанням нобілітації себе і своєї сім'ї (на початку 90-х рр. XVIII ст. І.І. Поль одружився з Марією Федорівною Маламою). Унаслідок його клопотання 26 травня 1804 р. Катеринославське дворянське депутатське зібрання визнало дворянське достоїнство І. І. Поля і внесло його разом із сімейством у другу частину родовідної книги дворян Катеринославської губернії [6, арк. 82]. Поступово І.І. Поль перетворюється на звичайного катеринославського поміщика. Однак через декілька років він знову змушений згадати своє військове ремесло.

Як відомо, у Європі перше десятиліття XIX ст. було

позначене протистоянням між наполеонівською Францією і коаліцією європейських держав, до якої входила і Російська імперія. У цей час остання перебувала у стані війни з Оттоманською Портою (1806–1812). Задля забезпечення надійного тилу на південному кордоні Російської імперії уряд згідно з царським маніфестом від 30 листопада 1806 р. ініціював створення земського війська у південно-західних губерніях – Київській, Полтавській, Чернігівській, Харківській, Херсонській і Катеринославській.

У Катеринославській губернії земське ополчення було сформоване у грудні 1806 р. За вибором дворянства губернії на службу до земського війська вступив і капітан І.І. Поль. Його було призначено п'ятисотенним начальником, а у квітні 1807 р. під час реформування земського війська за наказом командувача Катеринославського земського війська М.П. Міклашевського І.І. Поля призначили батальйонним начальником Катеринославської губернської міліції. З формулярного списку І.І. Поля довідуємося, що «за піклування про користь і вигоди довірених його командуванню людей 13 березня 1808 р. йому надано звання майора» [18, арк. 170 зв.]. Незабаром він був відставлений від служби. Згідно з наказом головнокомандувача 6-ї області земського війська генерал-фельдмаршала князя О.О. Прозоровського від 11 жовтня 1808 р. І.І. Поль отримав золоту медаль у петлицю і орден св. Володимира за ретельність, старанність і бездоганність служби в лавах губернської міліції [3, арк. 3]. У 1814 р. І.І. Поля відмічено ще однією нагородою. На честь перемоги у Вітчизняній війні 1812 р. за наказом губернського предводителя дворянства Д.І. Алексеева він був нагороджений бронзовою медаллю. Сам І.І. Поль участі в боях із наполеонівською армією не брав, але цілком імовірно, що він відзначився на інтендантській службі або в ополченні. Справа в тому, що згідно зі статутом медалі, яку одержав І.І. Поль, нею нагороджували дворян і купців, які активно допомагали російській армії в тилу. Можливо, що І.І. Поль, маючи досвід у командуванні загонами губернської міліції, був причетний до створення катеринославського ополчення.

Наприкінці свого життя І.І. Поль, звичайний литовський шляхтич, яких багато поступало на російську службу, завдяки своїй старанності та хоробрості досяг усього, чого міг бажати безземельний дворянин незначного походження. Він отримав землю, нагороди і звання, яке дозволило йому претендувати на дворянство Російської імперії.

Ще на початку 90-х рр. XVIII ст. І.І. Поль одружився з Марією Федорівною Маламою. Її прадід Андріаш (Андрій) Дмитрович Малом на початку XVIII ст. виїхав з Валахії та оселився в Україні. У майора Івана Поля і Марії Малами було троє синів – Петро, Микола і Дмитро.

Старший син Петро народився 11 березня 1795 р. в місті Кобрині і був похрещений полковим священником Староінгерманландського полку, в якому в той час служив його батько [18, арк. 179 зв.]. З формулярного списку П. Поля відомо, що 19 березня 1812 р. з дворянського полку він вступив прапорщиком у 3-й егерський полк (карабінерний фельдмаршала Барклая де Толли). З 1817 р. П. Поль швидко просувається по службі: 25 січня 1817 р. отримав чин підпоручика, 23 березня 1817 р. – поручика, 20 січня 1818 р. – штабс-капітана, 10 лютого 1819 р. – капітана, 25 жовтня 1819 р. за відмінну службу став майором [20, арк. 21 зв.]. У 1820 р. П. Поль був переведений в Астраханський гренадерський полк, 1825 р. – у Новоінгерманландський, 1826 р. – у другий навчальний карабінерний полк. 28 березня 1828 р. за зразкову службу підвищений до полковника. У цьому чині він і виїшов у відставку 27 березня 1831 р., як було зазначено – «за сімейними обставинами» [18, арк. 176].

Цікаво, що Петро Поль жодного разу не взяв участі у справжній битві й отримувач чергові підвищення, перебуваючи на інтендантській службі. Після відставки він зайнявся звичною для себе справою. Від 7 червня 1831 р. у чині надвірного радника служив у тимчасовій контрольній комісії і проводив ревізію рахунків поставок провіанту до війська [18, арк. 176]. У подальшому П.І. Поль зробив блискучу кар'єру: у 1837 р. він поліцмейстер Казані, у 1840 р. його призначили поліцмейстером Вільно. Цю останню посаду отримав за вірну службу російському самодержавству – «збереження порядку і спокою в місті Казані, доведення до зразкового стану та швидкого облаштування пожежної команди, запровадження моральності, переслідування людей, які зазіхали на чужу власність, безсторонній і справедливий, успішний розгляд справ у міській поліції», а за наведення порядку серед державних селян Казанської губернії і примусу їх до покори отримав подяку [18, арк. 177–177 зв.]. Апогеем цивільної служби П. Поля стало призначення його поліцмейстером Петербурга 23 квітня 1843 р. [18, арк. 177 зв.].

Що стосується майнового стану Петра Поля, то ще в 1836 р. після смерті батьків він, підписавши розподільчий акт зі своїм

братом Миколою, отримав у спадок частку від малоолександрівського маєтку [18, арк. 174]. Та жити на Катеринославщині не став, а придбав собі землю спочатку в Казанській, а пізніше — у Петербурзькій губернії. У 1845 р. володів селом Карнасали С.-Петербурзької губернії та повіту і мав 137 душ селян [18, арк. 171]. Перебував у шлюбі з донькою відставного капітана на цивільній службі в м. Кексгольм і Василя Івановича Вольфа — Надією [18, арк. 180].

Помер Петро Поль 29 липня 1870 р. у ранзі дійсного статського радника і був похований на Митрофанівському цвинтарі в Петербурзі. Його дружина Надія Василівна Поль померла раніше (31 жовтня 1862 р.) і теж була похована на Митрофанівському цвинтарі [12, с. 457].

Подружжя Полів мало 10 дітей. Старший Олександр Петрович Поль народився 19 вересня 1819 р. [18, арк. 180 зв.]. У 1845 р. служив прапорщиком лейб-гвардії егерського полку [18, арк. 177 зв.]. Від 1881 р. — генерал-лейтенант, у 1885 р. призначений начальником 25 піхотної дивізії. Помер 26 серпня 1888 р.

Василь Петрович Поль народився 23 серпня 1821 р. в Новгородському повіті [18, арк. 180 зв.]. З 1837 р. служив у Катеринославському гренадерському Його Високості спадкоємця цесаревича полку, у 1845 р. — військовим інженером Департаменту військових поселень [18, арк. 177 зв.].

Михайло Петрович Поль народився 3 жовтня 1823 р. в Новгородському повіті, де стояв полк його батька [18, арк. 181]. У 1841 р. був записаний у Новгородський кадетський корпус графа Аракчєєва [19, арк. 21 зв.]. У 1845 р. служив прапорщиком в Катеринославському гренадерському Його Високості спадкоємця цесаревича (майбутнього Олександра II) полку [18, арк. 177 зв.].

Петро Петрович Поль народився 21 листопада 1825 р. [18, арк. 181]. У 1841 р., як і брат Михайло був приписаний до Новгородського кадетського корпусу графа Аракчєєва. Від 1845 р. — на службі в канцелярії Петербурзького воєнного губернатора [18, арк. 177 зв.].

Іван Петрович Поль народився 12 березня 1827 р. під час служби батька у другому навчальному карабінерному полку [18, арк. 181 зв.]. У 1841 р. перебував у Новгородському кадетському корпусі графа Аракчєєва, а в 1845 р. — у дворянському кадетському полку [18, арк. 177 зв.].

Микола Петрович Поль народився 29 листопада 1831 р. [17, арк. 181 зв.]. У 1845 р. був кадєтом Корпусу інженерів шляхів

сполучень. Дослужився до колезького асесора, помер 23 лютого 1868 р. в Петербурзі [12, с. 457].

Шостою січня 1835 р. у Петра і Надії Полів народився син Дмитро, 6 лютого 1836 р. — Володимир, 19 березня 1837 р. — донька Надія, а 6 лютого 1838 р. — Марія. На момент складання формулярного списку Петра Поля у 1845 р. Дмитро, Володимир, Надія і Марія знаходилися біля батьків на домашньому вихованні.

Про долю дітей Петра Поля на даний момент відомо мало. Є інформація про те, що син Володимир помер у Петербурзі 3 травня 1867 р. у чині губернського секретаря. Молодша донька Марія одружилася зі штаб-ротмістром Миколою Миколайовичем Мандрикою, який свого часу був почесним мировим суддею Білгородського повіту. Від нього мала доньку Надію, яка в 1910 р. жила у Брюсселі [8, с. 367].

Молодший син Іоганна Поля — Дмитро — за документами, представленими Іваном Полем в Катеринославське дворянське зібрання, народився в 1802 р. [18, арк. 167 зв.]. Помер, напевно, у молодому віці, бо його ім'я в жодних документах не зустрічається і в поділ батьківської спадщини у 1836 р. участі не брав.

Середній син Івана Івановича Поля — Микола — мав скромніші досягнення, ніж його старший брат. Народився в 1797 р. За прикладом батька і брата Петра теж обрав для себе військове поприще. У 15-річному віці він був приписаний до 19-го егерського полку російської армії в чині прапорщика. Брав участь у російсько-французькій війні 1812 р. і закордонних походах російської армії. На службі нічим особливим не відзначився і в 1816 р. в чині підпоручика був звільнений у запас у зв'язку з хворобою [18, арк. 185]. У 1836 р. отримав у спадок батьківський маєток у Малоолександрівці. Помер на початку 1854 р. [6, арк. 11].

Микола Іванович Поль був одружений двічі: перший раз з Онисією Федорівною Яковлевою, від якої мав сина Петра, удруге (1829 р.) — з Ганною Павлівною Маламою (уроджена Полетика).

Єдиний син Петра Поля й Онисії Яковлевої Петро Миколайович Поль — народився 3 квітня 1826 р. Його хрещеним батьком став рідний дядько майор Петро Поль [18, арк. 185—185 зв.]. Відомо, що Петро Миколайович брав участь у Кримській війні 1853—56 рр., бо в той час, коли помер батько, він не міг прийняти спадок і просив це зробити свого брата Олександра [6, арк. 12]. Після селянської реформи 1861 р. Петро Поль, як і решта помі-

шиків Катеринославської губернії, відпустив своїх селян (усього їх було 31) на волю, але лише 17 із них підписали з ним уставні грамоти [15, арк. 10–10 зв.]. П. Поль не поспішав розставатися зі своєю землею і уклав уставну грамоту з мешканцями села Мала Олександрівка лише 5 листопада 1862 р. [15, арк. 2.].

Після Кримської війни П. Поль не був помічений ні у військовій, ні у цивільній, ні у громадській службі. Він присвятив себе сільському господарству. У 1880-х рр. він володів 1415 десятинами землі в Семенівській волості Верхньодніпровського повіту, які отримав у спадок по смерті батька [11, с. 131]. Йому дістався і кінний завод, розведений ще Іваном Полем [11, с. 266]. Як свідчать звіти Верхньодніпровської земської управи, Петро Поль був не надто вдалим господарем і постійно ходив у боржниках перед земством повіту та губернії [9, с. 110; 10, с. 70].

Про сімейне життя П. Поля не відомо нічого, як і про те, чи були в нього нащадки.

Старшим сином Миколи Поля від другого шлюбу з Ганною Маламою був Олександр. У свідоцтві Катеринославської духовної консисторії від 9 вересня 1842 р. за № 4965 написано: «Тисяча вісімсот тридцять другого року серпня двадцятого дня (1 вересня за н. ст. — І.К.) у підпоручика Миколи Іванова сина Поля та законної дружини його Ганни Павлової дочки народився син Олександр, хрестив священник Василь Ковалевський двадцять третього числа того ж місяця» [18, арк. 185–185 зв.].

Середню освіту О. Поль здобув у Полтавській гімназії, яку скінчив у 1850 р. [6, арк. 91]. У 1854 р. отримав ступінь кандидата дипломатичних наук Дерптського університету, що давало йому можливість при вступі на цивільну службу одержати 10 чин за «Табелем про ранги» (колезький секретар) [3, арк. 14].

Через декілька років (3 жовтня 1860 р.) наказом № 267 Урядового Сенату по Департаменту герольдії за вислугу років у Катеринославському дворянському депутатському зібранні колезький секретар Олександр Поль від 13 грудня 1858 р. отримав чин титулярного радника [13, с. 423].

Повернувшись після навчання на батьківщину, О. Поль поринув у господарське і громадське життя краю. У 1858 р. він увійшов до складу губернського комітету влаштування побуту селян [1, с. 1]. У 1860 р. разом з Андрієм Михайловичем Міклашевським був у Санкт-Петербурзі серед депутатів від губернських комітетів для обговорення остаточного проекту селянської реформи [16, арк. 1 зв.]. Від 21 березня до 18 вересня 1861 р.

входив у число членів губернської ради, яка розглядала питання щодо впровадження селянської реформи на Катеринославщині [21, с. 56].

Вихід із ради був обумовлений сімейними обставинами. По-перше О. М. Полю треба було владнати справи з господарством. Після смерті батька він не отримав землі, тому змушений був купувати її сам. Навесні 1857 р. О.М. Поль придбав 1350 дес. у поміщика Верхньодніпровського повіту, колезького секретаря Якова Степановича Савицького [14, арк. 15 зв.]. Після впровадження селянської реформи О.М. Поль, за прикладом інших поміщиків, перейшов на нові методи господарювання. 9 березня 1862 р. між ним і сільською громадою сіл Любомирівки і Приютової (маєтки О.М. Поля) була підписана уставна грамота [14, арк. 4, 8]. При цьому він утратив кріпосних селян і 88 десятин землі.

Останні 25 років життя О. М. Поля пов'язані з діяльністю у різноманітних громадських установах Катеринослава і губернії. Від лютого 1866 р. він член Верхньодніпровського повітового земства, від 16 вересня 1866 р. — Катеринославського губернського земства, у якому перебував (з невеликими перервами) до кінця життя і брав активну участь у всіх його справах.

Від 1871 р. був членом попечительської ради Маріїнської гімназії та зробив багато корисного для цього закладу, часто жертвуючи чималі суми на його розвиток та переймаючись моральним вихованням учениць [2, арк. 4]. О.М. Поля двічі обирали попечителем 1-го реального училища (4 грудня 1882 р. і 6 грудня 1885 р.). Він 25 жовтня 1877 р. виконував функції попечителя богоугодної інституції в Катеринославі, а від 14 грудня 1887 р. — губернської земської лікарні.

О.М. Поль брав активну участь у впровадженні судової реформи на Катеринославщині. Його обрали першим головою Верхньодніпровського мирового з'їзду (обіймав цю посаду від 31 березня 1869 р. до 24 грудня 1870 р. [17, арк. 10 зв, 11 зв.].

Олександр Миколайович віддав 15 років вивченню залізних руд Кривого Рогу. Починаючи з 1866 р., він провів детальні геологічні та геогностичні дослідження корисних копалин Криворізького регіону і довів їхнє промислове значення. Особисто сприяв тому, щоб у 1881 р. почалися промислові розробки Криворізького рудного басейну, що визначило подальший швидкий економічний розвиток Придніпров'я. За діяльність на користь Катеринослава і губернії О.М. Полю в 1887 р. було присвоєно звання почесного громадянина міста Катеринослава [7, с. 5].

О.М. Поль цікавився й археологією. Він зібрав чималу колекцію старожитностей, яка в 1887 р. лягла в основу приватного археологічного музею [22, с. 4], а пізніше — Катеринославського обласного музею.

За цінну і плідну історико-археологічну роботу О.М. Поль був відзначений Одеським товариством історії та старожитностей: 26 жовтня 1870 р. його прийняли спочатку у члени-кореспонденти, а потім 7 жовтня 1871 р. — у дійсні члени Товариства [4, с. 1]. За визначні успіхи у галузі історії та археології Імператорське Московське археологічне товариство 30 квітня 1885 р. обрало О.М. Поля своїм членом-кореспондентом [5, с. 281].

Помер О.М. Поль 26 липня 1890 р. у Катеринославі і був похований на Севастопольському цвинтарі (нині Севастопольський парк у Дніпропетровську).

У 1862 р. О.М. Поль одружився на Ользі Семенівні Коростовцевій. Діти в цьому шлюбі помирили рано: донька Ольга — ще маленькою, син Борис прожив довше і помер через декілька років після смерті батька.

Друга дитина Миколи і Ганни Полів — Марія — народилася 1 квітня 1836 р. [18, арк. 185 зв.]. Одружена була з поміщиком Катеринославської губернії, штаб-ротмістром Костянтином Федоровичем Корбе. У шлюбі вони мали трьох дітей — Сергія, Федора і Ганну.

29 червня 1841 р. у Миколи і Ганни Полів народився син Петро-молодший. Його хрещеною матір'ю стала поміщиця Юлія Федорівна Авксентьева [18, арк. 185—185 зв.]. Помер він у молодому віці і нащадків не залишив.

Четверта дитина Миколи і Ганни Полів — Ольга — народилася 23 травня 1844 р. Уже після смерті батька Олександр Поль клопотав перед Герольдією Урядового Сенату з приводу зарахування Ольги Миколаївни Поль до роду катеринославських дворян Полів [18, арк. 242]. Позитивну ухвалу щодо цієї справи Герольдія винесла 5 грудня 1847 р. [18, арк. 245]. На жаль, подальша доля Ольги Поль нам не відома.

Наймолодша дитина в сім'ї Миколи і Ганни Полів — Юлія — народилася, напевно, у кінці 1840-х рр. Про неї знаємо лише те, що під час російсько-турецької війни 1877—78 рр. вона разом із дружиною О. М. Поля Ольгою Семенівною входила до «Катеринославського дамського комітету товариства піклування про хворих і поранених воїнів» [22, с. 70].

Останнім представником катеринославського роду Полів

був Борис Олександрович Поль. Хворобливий хлопчик ненадовго пережив свого батька і з його смертю катеринославська гілка Полів перервалася, оскільки нащадки Петра Івановича пов'язали свою долю з іншими губерніями.

Без перебільшення можна стверджувати, що найбільш видатним представником родини Полів на Катеринославщині став Олександр Миколайович, який зробив великий внесок у піднесення і розвиток Придніпров'я.

Бібліографічні посилання

1. Веселовский П. З. Еще посвящение памяти Александра Николаевича Поля // Екатеринославские губернские ведомости. Часть неофициальная. — 1890. — № 61. — Далі ЕГВ.
2. Державний архів Російської Федерації. — Ф. 102, оп. 88, д. 47, ч. 24. Политический обзор Екатеринославской губернии за 1889 год. Оп. 1890.
3. Дніпропетровський історичний музей. Відділ рукописів. — Ф. 23, оп. 1, спр. 13. Александр Николаевич Поль.
4. Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. — Одесса: 1872. — Т. 8.
5. Императорское Московское Археологическое общество в первое пятидесятилетие его существования (1864—1914 гг.). — Москва, 1915. — Т. 2.
6. Криворізький історико-краєзнавчий музей. Архів. — Ф. 10143, оп. 1, спр. 1. Фотокопії документів студента Дерптського університету О. М. Поля з Тартуського державного історичного архіву.
7. Местная хроника // ЕГВ. Часть неофициальная. — 1887. — № 99; РДА. — Ф. 1343, оп. 27, Ч. 2, спр. 4812. Дело о дворянстве рода Поля.
8. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. — К., 1912. — Т. 3.
9. Отчет Верхнеднепровской уездной земской управы XIII очередному уездному земскому собранию за 1877/8 год. — Кременчук, 1978. — 191 с.
10. Отчет Верхнеднепровской уездной земской управы XIII очередному уездному земскому собранию за 1878/9 год.
11. Отчет Верхнеднепровской уездной земской управы Верхнеднепровскому XIX очередному уездному земскому собранию за 1883 год. — Верхнеднепровск, 1884.
12. Петербургский некрополь. — СПб., 1912. — Т. 3. (М-Р).

13. Распоряжения правительства // ЕГВ. Часть официальная. — 1860. — № 45. — С. 423.

14. Російський державний історичний архів. — Ф. 577, оп. 11, спр. 317. — Главное выкупное учреждение. Поля А. Н. Екатеринославской губернии Верхнеднепровского уезда деревни Любомировка и Приютовой. — Далі: РДІА.

15. РДІА. — Ф. 577, оп. 11, д. 318. Главное выкупное учреждение. 2 отделение. Екатеринославской губернии Верхнеднепровского уезда деревни Малой Александровки Поля П. Н.

16. РДІА. — Ф. 869, оп. 1, спр. 495. Фонд Милютин. Список членов губернских дворянских комитетов, вызванных в Петербург во второй призыв.

17. РДІА. — Ф. 1341, оп. 133, спр. 317. Дело о мировых судьях, избранных по Верхнеднепровскому уезду Екатеринославской губернии на третье трёхлетие.

18. РДІА. — Ф. 1343, оп. 27, ч. 2, спр. 4812. Дело о дворянстве рода Полей.

19. РДІА. — Ф. 1343, оп. 51, спр. 769. Родословная книга дворян острова Эзель.

20. РДІА. — Ф. 1349, оп. 6, спр. 221. Формулярный список чиновников гражданского ведомства.

21. *Ребрин И. А.* Крестьянская реформа в Екатеринославской губернии (исторический очерк) // Памятная книжка и адрес-календарь 1903 года. — Екатеринослав, 1903. — Вып. 3.

22. Список членам Екатеринославского дамского комитета обществ попечительства о раненых и больных воинах // ЕГВ. Часть неофициальная. — 1878. — № 14.

23. *Шмаков И. А.* Археологический музей А. Н. Поля // ЕГВ. — 1888. — № 10.

Надійшла до редколегії 20.04.06.

УДК 94 (477.63) «1905» + 908 (477.63) «1905»

О. Б. Шляхов

Дніпропетровський національний університет

УЧАСНИКИ ПОВСТАННЯ НА БРОНЕНОСЦІ «ПОТЬОМКІН» — УРОДЖЕНЦІ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ

У статті висвітлено участь уродженців Катеринославської губернії в повстанні на броненосці Чорноморського флоту «Потьомкін» та особливості їхнього перебування в еміграції.

Зосередженість останнім часом багатьох українських істориків переважно на національній боротьбі ігнорує чимало з того, що відбувалося впродовж складного та багатогранного періоду так званої модерністської доби в Україні, а це неминуче звужує дослідницьку перспективу. Як відзначав І. Лисяк-Рудницький, «ми не зуміємо історично збагнути зародження новітньої української нації, якщо зосередимо увагу виключно на національному русі у вузькому значенні слова. Тут дослідник мусить взяти до уваги усіякі інші сили, починаючи з декабристів, через народників аж до марксистських і робітничих гуртків на переломі століття. Всі вони принесли свій вклад у формування модерної України» [7, с. 21].

Відзначене стосується і збройного виступу на броненосці Чорноморського флоту «Князь Потьомкін-Таврійський» у червні 1905 р., що став однією з найвідоміших подій першої російської революції і відіграв значну роль у подальшому розгортанні визвольної боротьби в країні. Докладне вивчення цього повстання має непересічне значення для розуміння проявів та особливостей тієї системної кризи, яка охопила українське суспільство на початку ХХ ст.

Усього в складі 36-го флотського екіпажу — команди «Потьомкіна» — налічувалося 763 нижчі чини та 20 офіцерів. Усупереч твердженням деяких авторів, зокрема О. Субтельного [13, с. 263–264], уродженці українських губерній становили не більшість екіпажу, а приблизно його третину — 264 особи [11, арк. 149–155]. Сімдесят шість із них були родом із Катеринославщини. Питання участі у виступі на броненосці наших земляків уже привертало увагу окремих дослідників. Однак

чимало цих матеріалів має історико-публіцистичний характер. Спробуємо ж більш повно висвітлити роль уродженців Катеринославської губернії в повстанні на Чорноморському флоті, з'ясуємо, як склалася їхня подальша доля.

12 червня 1905 р. «Потьомкін-Таврійський» вийшов із Севастополя в район Одеси (до Тендрівської коси), де розпочав підготовку до навчальних артилерійських стрільб. Виступ на броненосці відбувся стихійно 14 червня. Поштоухом до нього стала спроба командира судна вчинити розправу над матросами, які демонстративно відмовилися споживати їжу, приготовлену з черв'ячого м'яса. Обурені свавіллям командного складу судна, повсталі матроси, розстрілявши частину офіцерів та заарештувавши інших, захопили корабель. Із цього приводу імператор Микола II записав у своєму щоденнику: «Отримав вражаючу новину з Одеси про те, що команда броненосця «Потьомкін-Таврійський» збунтувалася, перебила офіцерів та оволоділа судном... Просто не віриться» [5, с. 220].

Повстання на кораблі Чорноморського флоту мало величезний громадський резонанс. Імперією прокотилася низка виступів на підтримку революційних матросів. Зокрема, 20 червня 1905 р. в Катеринославі на знак солідарності з потьомкінцями відбулася велика робітничая демонстрація.

Для керівництва броненосцем повсталі матроси обрали судову комісію, яку очолив мінно-машинний квартирмейстер Опанас Матюшенко. Серед 55 осіб, які брали участь у її роботі, джерела називають п'ять уродженців Катеринославської губернії – С. Денисенка, А. Самойленка, К. Савотченка, С. Гузя, О. Сербіна. Найбільш популярним серед них був селянин Олександрівського повіту, машиніст Степан Денисенко. Повсталі призначили його головним механіком броненосця, тому що органічно поєднував у собі глибоке знання справи з організаторськими здібностями. Адже нелегким завданням було примусити працювати матросів після повстання, коли деякі з них, звільнившись від тиранії офіцерів, вважали, що тепер взагалі не повинні виконувати важку роботу. Але Денисенкові вдалося їх переконати і машини броненосця працювали безвідмовно.

Треба згадати, що до революційно налаштованих матросів «Потьомкіна» належало не більше 100 осіб. Серед них був і стройовий квартирмейстер І.А. Димченко, виходець із селян Новомихайлівки Павлоградського повіту. Один із моряків характеризував його так: «Димченко, без сумніву, незвичайна людина.

Його дуже полюбляли матроси. Добрий організатор та на диво чуйний товариш, Димченко приваблював до себе з першого погляду. Він був сповнений віри в людей і з величезним ентузіазмом брав участь у революційній роботі. Його відрізняло яскраво виявлена тяга до знань, до політичного навчання та самовідданість загальній справі» [8, с. 78].

Разом з тим більшість команди броненосця, а серед них і наші земляки, не дуже розуміючись на революційних подіях, активної участі в заколоті не брали та вичікували. Один із членів екіпажу згадував: «Повстання на броненосці «Потьомкін» захопило мене зненацька, воно вразило мене, як грім, і я не знав, що робити, до кого приєднатися... Я не був ні за, ні проти повстання, тому що не розумів його і не розбирався в ньому» [8, с. 126]. У свою чергу О. Матюшенко зазначав, що на судні «залишилися чимало матросів, які зовсім не були революціонерами, зовсім не розуміли, що таке «свобода, рівність та братерство» [3, с. 314]. Можливо, подібне твердження обумовила позиція більшості команди, зокрема мешканців нашого краю, які виступили проти розправи над унтер-офіцерами броненосця та негайного підняття на судні червоного прапора, як вимагали деякі радикально налаштовані матроси. Останній на щоглі «Потьомкіна» з'явився лише 20 червня 1905 р. під час переходу корабля до Румунії.

Прибувши в порт Констанци, матроси передали місцевій владі звернення «До всього цивілізованого світу», в якому зазначалося: «На ваших очах відбуваються грандіозні події великої визвольної боротьби – пригнічені та поневолені народи Росії не витримали вікового гноблення та свавілля деспотичного самодержавства. Розорення, злидні та безправ'я, до якого російський уряд довів багатостраждальну Росію, переповнили чашу терпіння трудящих. По всіх містах та селах спалахнула пожежа народного обурення...»

Зрештою, отримавши від уряду Румунії згоду дати їм політичний притулок, учасники повстання зійшли на берег. Сорок вісім із них, вважаючи, що особисто жодним чином не завинили перед царизмом, вирішили зразу ж повернутися на батьківщину. Серед них були уродженець села Новопавлівки сучасного Межевського району Дніпропетровщини С.С. Бойко та В.М. Усачов з Малої Знаменки Кам'янсько-Дніпровського району. Останнього знов було зараховано на службу до царського флоту. Однак незабаром В. Усачов та С. Бойко опинилися в

епіцентрі нового повстання чорноморців, яке розпочалося в Севастополі в листопаді 1905 р. під проводом лейтенанта П. Шмідта [15, с. 179]. Згодом С. Бойка засудили до двох років каторжних робіт. Повернувшись у рідне село, до падіння самодержавства він весь час знаходився під гласним наглядом поліції.

Слід відзначити, що всього протягом 1906–1916 рр. до суду були притягнуті 173 потьомкінці, з яких 147 відправили у виправно-арештантські роти на строк від шести місяців до чотирьох років. Серед них були й вихідці з Катеринославщини. Так, Є. Рубана, який добровільно повернувся на батьківщину в грудні 1906 р., ув'язнили терміном на два роки, а його земляка Є. Череуту засудили до перебування в арештантських ротах на шість місяців. У 1908 р. ще один матрос бунтівного корабля М. Щербина (родом із села Покровського Катеринославської губернії), який за рік до того повернувся до Російської імперії, дістав три роки ув'язнення [10, арк. 153, 163, 218]. Уже в 1916 р., під час Першої світової війни, з Румунії вернувся матрос другої статті І.А. Пахно, уродженець села Військового сучасного Солонянського району.

Переважає ж більшість земляків залишилася в еміграції на довгі роки. Деякі з них змогли відносно добре влаштуватися в Румунії, мали роботу та непогану платню. Окремі навіть розбагатіли. Так, виходець із селян Катеринославщини І. Земляний одружився з донькою багатого румунського купця і став власником великої крамниці [2, арк. 1]. Але більшість матросів зазнавали постійної скрути. Щоб полегшити своє матеріальне становище, 30 учасників повстання, які знаходилися в місті Кимпіні, наприкінці 1905 р. утворили товариство з колективними формами побуту — своєрідну комуну. До неї входив і уродженець села Лізаветівки Новомосковського повіту, мінер броненосця Г. Полторацький. Члени комуні весь свій заробіток віддавали громадському касиру. Зі спільних грошей вони купували харчі та одяг, вносили платню за житло тощо.

Необхідно зазначити, що частина потьомкінців, зокрема ті, що проживали в придунайському місті Галаці, намагалися продовжити свою революційну діяльність. Так, у січні 1906 р. С. Денисенко надіслав листа на батьківщину, в якому закликав селян Федорівки до рішучої боротьби, радив «озброюватися і відбивати з боєм землю та не боятися, оскільки на допомогу народу вже йдуть з Владивостока 50 тис. солдатів-революціонерів» [6]. Прокламації та листи революційного змісту потьомкінці

неодноразово відправляли й товаришам, які продовжували службу в царському флоті.

У 1906 р. Іван Димченко здійснив нелегальну поїздку до Севастополя, де вів переговори з місцевим комітетом РСДРП стосовно шляхів посилення революційної агітації серед солдатів та матросів і тієї ролі потьомкінців, яку вони могли відіграти у майбутніх подіях [12, арк. 1 зв.]. Незабаром через моряка революційного броненосця було налагоджене транспортування нелегальної літератури та зброї в причорноморські міста. Реагуючи на подібні факти, міністр внутрішніх справ царської Росії П.М. Дурново повідомляв про «посилення пропаганди між матросами внаслідок їхніх зносин із бунтівниками, що знаходяться в Румунії» [4, арк. 65 зв.].

Інший матрос броненосця, уродженець Катеринославської губернії Костянтин Савотченко, перебравшись до Туреччини, вів революційну пропаганду серед моряків російських військових суден «Запорожець» та «Донец», які знаходилися в Константинополі. Але в грудні 1908 р. російський консул за допомогою приватного детектива заарештував потьомкінця. У 1909 р. Савотченка доставили в Росію, де він був засуджений до двох років каторги [11, арк. 68 зв.].

Учасники повстання, вихідці з Катеринославщини, брали участь і в суспільно-політичному русі Румунії. Зокрема, матрос другої статті М.Д. Данилов проводив агітаційну роботу серед румунських селян, «закликаючи їх забирати землю у бояр» [1, с. 136]. У подібній діяльності були помічені й інші матроси бунтівного броненосця. Коли ж на початку 1907 р. в Румунії спалахнуло велике селянське повстання, його причину місцева влада побачила саме у пропаганді з боку революційних моряків, через що декого з них було арештовано.

Репресії, а також злидні, яких зазнавали більшість потьомкінців у Румунії, примусили їх перебратися за океан у пошуках кращої долі. У 1908 р. 35 матросів (а серед них і наші земляки — І. Димченко, А. Самойленко (родом із Петриківки) та З. Гордієнко з Катеринослава) виїхали до Південної Америки. На шляху до неї потьомкінці зупинилися в Лондоні. На їхню честь англійські профспілки влаштували великий мітинг. За повідомленням агента царської охоронки, «усі промови на ньому починалися з вихвалення потьомкінців, представлення їх якимись героями, що першими повстали проти гноблення російського самодержавства і багато посприяли розвитку рос-

ійської революції, відголоси якої з Росії прокочуються широкою хвилею всією Європою» [4, арк. 114]. Промову виголосив і фактичний керівник групи матросів Іван Димченко, У своєму виступі він розповів про події на броненосці, охарактеризував значення повстання для розгортання революційного руху в Російській імперії. На завершення мітингу його учасники зібрали на підтримку моряків 300 фунтів стерлінгів. За ці гроші матроси змогли досягти мети своєї мандрівки.

Однак в Аргентину вони прибули в тяжкий час економічної кризи. Декілька місяців пройшли в марних пошуках роботи. Доля І. Димченка склалася трагічно: під час важкого переходу степом він помер від голоду та москітних укусів. З. Гордієнкові та А. Самойленку вдалося-таки влаштуватися на роботу в майстернях Буенос-Айреса. У 1909 р. в листі до товаришів у Румунію Самойленко писав: «Експлуатація тут більша, ніж у Росії, народ, який прибуває з різних країн, зовсім темний... Глянеш на республіку й на народ — серце мимоволі кров'ю обливається і думаєш, коли цей народ скине полуду з очей. Партії тут зовсім безсильні...» [9, с. 150]. Відзначимо, що надалі матроси революційного броненосця брали активну участь у політичному житті Аргентини. Зокрема, З. Гордієнко став учасником великої антивеної демонстрації на площі Сан-Мартін, влаштованої громадськістю аргентинської столиці на знак протесту проти можливої війни з Бразилією [14, с. 114].

У 1906 р. з Румунії до Нью-Йорка переїхав С. Денисенко. Згодом він перебрався в Канаду і там ще з двома потьомкінцями придбав у кредит в Бетлехемі, поблизу Монреаля, земельну ділянку площею в 200 акрів, з будівлями, кіньми та сільськогосподарськими машинами. Заняття на землі спочатку приносило емігрантам певний прибуток — приблизно 3 тис. франків щомісяця. У грудні 1907 р. одеське охоронне відділення на підставі доношень своїх таємних агентів у Румунії повідомило Департамент поліції, що «деяка частина колишніх матросів броненосця «Князь Потьомкін-Таврійський» останнім часом намагається переселитися в Америку. Поштовх до цього дав матрос Денисенко... який прагне залучити до себе й решту втікачів [4, арк. 114]. Зокрема, у Канаду до Денисенка перебралися уродженці Нікополя — матрос другої статті Я. Перепадя та рульовий Т. Кролевець».

Однак на час їхнього прибуття справи потьомкінців у Бетлехемі погіршали. За несвоєчасну виплату позики банк відібрав у них землю. Надалі Я. Перепадя та Т. Кролевець працювали ван-

тажниками в портових містах Канади та США, брали участь у страйковому русі американських робітників. А С. Денисенко подався на північ країни, до провінції Саскачеван, де йому вдалося влаштуватися на роботу з ремонту сільськогосподарської техніки. Останні роки він жив з родиною в Канаді на маленькій фермі.

27 лютого 1917 р. в Російській імперії перемогла демократична революція. Царське самодержавство впало, і учасники повстання, наші земляки, отримали бажану можливість повернутися з еміграції на батьківщину. Так, уже в 1917 р. до рідного Нікополя приїхали матрос другої статті М. Данилов та кочегар «Потьомкіна» С. Камишний. У період громадянської війни з Румунії прибув ще один уродженець Нікополя В. Д. Грінченко, а також виходець із села Василівки Синельниківського району Є. Ф. Джоболда. Уже в 20-ті рр. з Канади приїхали Перепадя та Кролевець. Останнім з учасників повстання додому з Аргентини повернувся Захар Гордієнко. Це сталося лише в 1961 р.

Підсумовуючи сказане, слід відзначити, що наші земляки — учасники повстання на Чорноморському флоті в червні 1905 р. — зіграли помітну роль у здійсненні ліберально-демократичного перевороту і певною мірою посприяли прискоренню національно-визвольного руху і врешті-решт національному визволенню неросійських етносів, які становили майже 60 % населення імперії.

Бібліографічні посилання

1. Богущ П. М. До 70-річчя повстання на броненосці «Потьомкін» / П. М. Богущ, В. І. Резнік, В. І. Ярков // Український історичний журнал. — 1975. — № 6. — С. 135—137.
2. Відділ рукописів Російської державної бібліотеки. — Ф. 218, № 684, 39.
3. Восстание на броненосце «Князь Потемкин-Таврический»: Воспом., материалы и документы / Под ред. В. И. Невского. — М., П., 1924.
4. Державний архів Російської Федерації. — Ф. 102.-ОВ, 1905. — Спр. 1667.
5. Дневник императора Николая II 1890—1906 гг. — М., 1991.
6. Красное Запорожье. — 1928. — 27 июня.
7. Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. — Мюнхен, 1973.
8. Лычев И. А. Потемкинцы. 3-е изд., испр. и доп. — М., 1965.

9. Матросы-потемкинцы в эмиграции // Каторга и ссылка. — 1927. — № 8. — С. 148—153.
10. Російський державний архів військово-морського флоту. — Ф. 407, оп. 1, спр. 3833. — Далі: РДАВМФ.
11. РДАВМФ. — Ф. 1086, оп. 1, спр. 1677.
12. Російський державний архів літератури та мистецтва. — Ф. 1019, оп. 1, спр. 136.
13. *Субтельний О.* Україна: Історія. — К., 1991.
14. *Черненко А.* Революційна діяльність учасників повстання на броненосці «Потемкин» в Америці у 1905—1917 рр. / *А. Черненко, О. Шляхов* // Український історичний журнал. — 1985. — № 6. — С. 110—115.
15. *Шляхов А. Б.* Потемкинцы в Севастопольском восстании // Вопр. истории. — 1985. — № 11. — С. 178—180.

Надійшла до редколегії 17.10.06.

IV. КУЛЬТУРНЕ ТА ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ

УДК 94 (477.63)

Д. О. Ветров

Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка

ЗАБУТА ЗНАХІДКА ДАВНЬОГО МИСТЕЦТВА У ДНІПРОВСЬКОМУ НАДПОРІЖЖІ

Проаналізовано археологічний артефакт — «гальку зі слідами зображень» із Вільно-Андріївки, зроблено спробу її датування.

Серед археологічних артефактів є такі, що завжди привертають увагу дослідників більше, ніж інші предмети. До них найчастіше належать речі ритуального, релігійного та мистецького значення, цікаві для вивчення різних епох, культур і цивілізацій не тільки своєю рідкістю, а й особливістю тієї інформації, яку вони в собі несуть. Саме в цьому полягає особливість знахідки, виявленої багато років тому краєзнавцем, співробітником Запорізької експедиції Інституту археології АН УРСР, одним із найкращих археологів-розвідників О. В. Бодянським (1916—1992), що відкрив понад тисячу пам'яток різних часів, серед яких Благовіщенський, Федорівський, Мар'ївський могильники, Волоське поселення і могильник та ін. [8, с. 393].

У результаті проведених цим ученим розвідок на території Надпоріжжя в 1952 р. серед багатьох археологічних предметів, які охоплюють широкий діапазон часу (від середнього і пізнього палеоліту, неоліту, енеоліту, бронзового віку до «полів поховань» черняхівського типу та антських пам'яток III—VI ст. н. е.), поблизу селища Вільно-Андріївського Вільнянського району Запорізької області було виявлено кам'яну гальку зі слідами зображень (рис. 1 а, б, с). Її знайдено «в стародавньому лесі (?)» за 0,6 км на південь від гирла річки Вільнянки по березі Дніпра на місці раніше відкритої пізньомустьєрської стоянки біля високих урвищ, утворених озером ім. Леніна.

За описом О. В. Бодянського, «це природна галька з тального темно-сірого із зеленувато-сизуватим відтінком шершавого каменю, м'яка, в'язка, з численними, ніби піщаними, чорними

© Д. О. Ветров, 2006

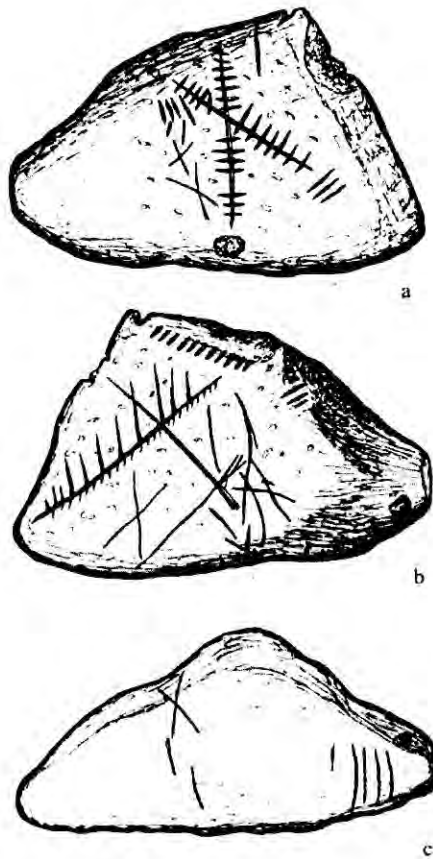

Рис. 1. Галька з слідами зображень
(рисунок О.В. Бодяньського)

кристалами слюди, яка також виступає місцями маленькими гніздами. Форма гальки трикутновидна-пірамідальна, кути і грані заокруглені. Розміри: 21414411 см. Вага 4,1 кг. Галька своєю формою дуже нагадує голову ведмеда, а також голову коня типу тарпана. Поверхні гальки мають зображення, виконані поглибленою нарізною технікою, очевидно, кремінним різцем, від чого утворювались асиметричні та симетричні лінії. На одній трикутногранчастій поверхні зображено схематично око з трьох неоднакових нарізок. Лобову частину гриви позначено десятьма паралельними короткими карбами, а шийну частину гриви —

довгими, вертикально похилими лініями. Шерсть шії тварини показана дрібними скісними штрихами в один рядок. У потиличній частині біля гриви зображено маленьке вухо, утворене глибокою поперечною жолобуватою поглибиною глиб. 0,6 см, шир. 0,5 см. Нижче цього вуха по ребру (тобто по гриві) ще дві поперечні нарізки з інтервалом. Інтервал підправлений боковим ударом, яким відбито шматочок породи. Цим майстер виділив вухо від шії тварини. Оббиту частину і невелике вухо підшліфовано. На одному куті гальки (тобто на кінці писка тварини) є видовбана невелика поглибина, яка означає, можливо, ніздрю. Поверхня голови покрита рядом довгих або коротких, рівних та перехресних ліній. Частина з них, можливо, означає анатомічні вигини шії, а перехресні лінії ніби списи (?), що глибоко засіли в тілі тварини. Уся поверхня цього зображення має сліди численних тупих довгастих або округлих ударів. Можливо, це сліди символічних ударів у голову тварини з магичною метою перед тим, як іти на полювання. Ця частина гальки зовсім не покрита дерном» [4, с. 11].

«Протилежна сторона гальки майже плоска, має сильний накіп вапнякових солей. З цього боку після розчистки вапна виявились геометричні зображення. Це дві глибокі нарізні лінії, які перехрещуються косим хрестом. Ці лінії створені, очевидно, технікою пиляння. Цей косий хрест по краях покарбований короткими глибокими повздовжніми нарізками. З боків навколо цього основного зображення є групи нарізок та перехресних ліній. Ця поверхня гальки має теж деяку кількість тупих ударів, як і на протилежному боці. Удари не випадкові, зроблені, можливо, з магичною метою. Слід згадати, що ця поверхня біла, покрита грубим шаром вапна, яке добре зберегло ці удари. Зі спідньої сторони вузької частини гальки (ший) є чотири тонкі поперечні лінії та одна окрема. Можливо, вони означали шийні вигини. Тупого постукування по шії немає. Його також немає й на лобовій частині «голови». Поверхня гальки біля «гриви» і «морди» підфарбована, спідня сторона шії теж із тонкими штрихами від заточування» [4, с. 12].

За О.В. Бодяньським, «ці зображення не слід розглядати в деталях (як і всі палеолітичні мистецькі знахідки), а їх слід розглядати з формою гальки. Можливо, з одного боку маємо зображену голову коня типу тарпана — це буде схематично-реалістичне зображення, а з протилежного боку зображення геометричні» [4, с. 13].

Археолог вважає, що знахідку можна віднести до двох пер-

іодів: пізнього епіпалеоліту та пізнього муст'є (предмети цих часів О.В. Бодянский знаходив тут у 1947–1950 рр.). Саме останнім періодом він і датує «гальку», пояснюючи наявність на ній грубого вапнистого накипу темно-жовтого кольору, що характерний для знахідок часу середнього або, найпізніше, раннього верхнього палеоліту, та порівнюючи її зі знайденими тут предметами муст'єрської епохи [4, с. 13].

Поблизу села Вільно-Андріївки Вільнянського району і справді існує досить багато археологічних пам'яток, а саме: у балці Вільнянка на лівому схилі знаходиться пізньопалеолітичне місцезнаходження Вільнянка – 2, сліди поселення середньостогівської культури, знахідки бронзового віку та часів скіфів; за лівим мисом балки – місцезнаходження раннього та пізнього палеоліту, Вільнянський могильник Дніпро-Донецької культури; у балці Круглій на правому мисі – поселення пізньої бронзи із землянками; у балці Сухенькій на її лівому схилі – сліди раннього палеоліту; у балці Крутенькій на правому мисі – сліди поселення середньої бронзи, скіфів, кромлехи та ін. [9, с. 33–34]. Тому неможливо так однозначно визначити, до якого комплексу пам'яток належить «галька зі слідами зображень» без більш детального аналізу предмета, його імовірного значення і виявлених на ньому зображень. На одному боці гальки основними елементами виступають дві глибокі нарізні лінії, які перетинає косий хрест, по краях покарбований короткими глибокими позовдовжніми нарізками; на іншому – асиметричні та симетричні лінії, що начебто утворюють гриву, шерсть та око тварини (за О. В. Боденським – тарпана). Суттєве значення мають і численні сліди від нанесених ударів та залишки фарби, що вказує на активне використання предмета як ритуального.

Самі ж графічні зображення, виконані «поглибленою нарізною технікою», для визначення їхньої культурної та часової приналежності нашої уваги звернутися до інших відомих прикладів мистецтва давніх мешканців Надпоріжжя та прилеглих регіонів.

Такою пам'яткою є Кам'яна Могила, що знаходиться поблизу с. Терпіння Мелітопольського р-ну Запорізької області. Тут за багато років досліджень такими вченими, як О. Н. Бадер, В.Н. Гладілін, М.Я. Рудинський, В.М. Даниленко, Б.Д. Михайлов та ін., було знайдено чимало прикладів мистецтва давніх людей. Це різночасові (від пізнього палеоліту до нової епохи) і різноманітні зображення на стінах печер та гротів, на невеликих пісковикових плитках і конкреціях, знайдених у Кам'яній

Могилі [3; 5; 6; 7]. Деякі з них, зокрема виділені В.М. Даниленком в окрему стилістико-хронологічну групу неолітичного віку, можуть допомогти розібратися з графічними зображеннями «гальки» з Вільно-Андріївського [3, с. 51–57, 59, 63]. За стилістикою він порівнює їх із численними лінійно-геометричними зображеннями, виконаними носіями сурсько-дніпровської та приазовської культур на глиняному і кам'яному посуді, на виробі із кістки тощо [2, с. 30–86; 3, с. 51–57]. Лінії на них наносили крем'яними пластинами, і щодо техніки виконання вони нічим суттєвим від зображень описаної групи не відрізняються. Сюди ж він відносить і знахідку «гальки» О.В. Бодянского, що свідчить про поширення зразків цього типу як окремих творів мистецтва на території Дніпровського Надпоріжжя [3, с. 56].

Цікавими також є виокремлені М. Я. Рудинським зображення на плиті «знаходища № 10», уся східна половина нижньої поверхні якої заштрихована прямими лініями в різних комбінаціях (рис. 2. 1). У центрі цієї площі привертає увагу широка вигнута лінія завдовжки до одного метра, з рисунками по обидва її боки у вигляді ялинки [7, с. 49]. На «Плиті № 48 б» виявлені рисунки хоч і мають дещо простіший характер, проте творять цілісну композицію (рис. 2. 2). Це – виключно прямі паралельні лінії, приблизно однакової довжини, які перетинають у більшій її частині довгу тонку вигнуту лінію, що йде по самому краю плити. Поруч на коротшій, але такій самій тонкій лінії паралельні риси нанесено лише з одного її боку; пари маленьких паралельних рисок, поодинокі риси і кілька хрестоподібних знаків доповнюють композицію [7, с. 87]. Усі ці лінійно-геометричні зображення виконані широко протертими лініями в своєрідній «розмашистій манері» рисунка, характерній і для накреслень плит № 37 та № 46 над східним схилом Кам'яної Могили [7, с. 75–95]. Ці зображення дослідники датують неолітично-бронзовим віком [3, с. 51–58; 5, с. 33–36; 6, с. 9–11; 7, с. 136–137].

Окремою групою серед знахідок Кам'яної Могили є різноманітні пісковикові плити та конкреції, знайдені здебільшого в печері «Чаклуна», що також мають прокреслені лінійні зображення (рис. 2. 3–8). Їх відносять до різних періодів існування Кам'яної Могили – від пізнього палеоліту до бронзового віку [3, с. 94–116; 5, с. 33–66; 6, с. 122–138]. Подібними до пісковикових плиток є так звані «чуринги», виділені дослідниками Кам'яної Могили в окрему групу. Перший з таких предметів

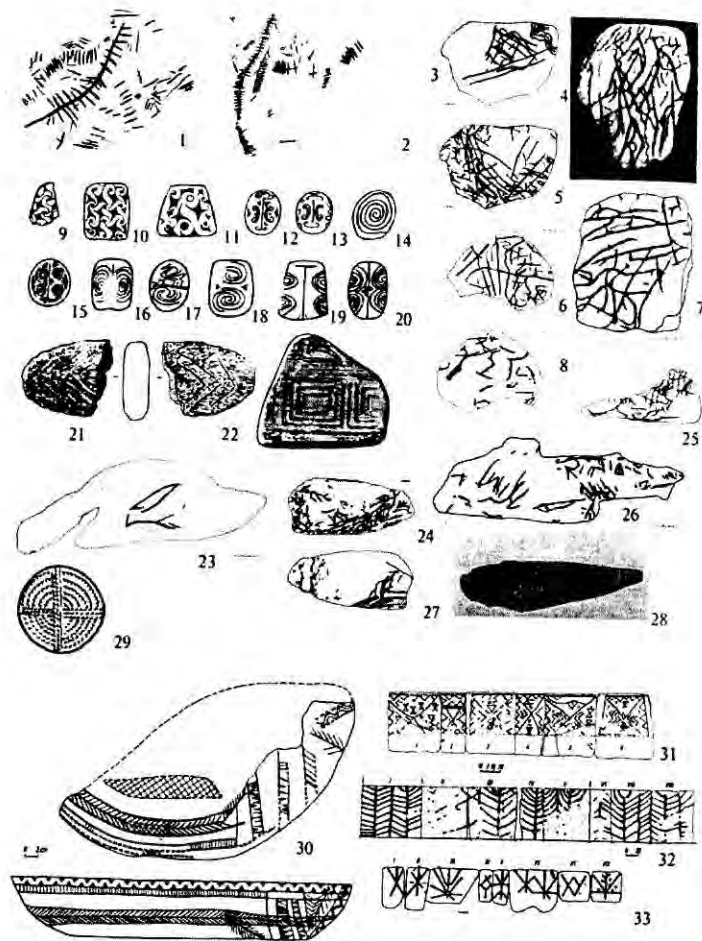

Рис. 2. 1, 2 — рисунки плит № 10 та № 486 з Кам'яної Могили (за М.Я. Рудинським); 3–7 — пісковикові плитки із зображеннями з Кам'яної Могили (за В.М. Даниленком); 9–22 — «чуринги» далекосхідних народів та австралійців; 23–28 — «чуринги» з Кам'яної Могили (за М.Я. Рудинським, В.М. Даниленком); 29 — візерунок на дещі посудини азово-дніпровської культури; 30 — посуд ямної культури з орнаментом із поховання в кургані біля с. Холмського; 31–33 — зразки розпису вохрю внутрішніх стін скринь кемі-обинських поховань (давня історія України)

був знайдений М.Я. Рудинським у розвідувальному підкопі за 10 м від південно-західного краю плити № 51а. На глибині підкопу за 1,15 м від краю масиву в шарі ясно-коричневого піску було знайдено оригінальну пісковикову конкрецію завдовжки 0,385 м і завширшки 0,110 м, веретеноподібної форми з численними тонкими рисочками, що (як би скептично й обережно не ставитися до її визначення) виявилися оздобленням зовнішньої поверхні конкреції (рис. 2. 28) [7, с. 119–120]. Під час досліджень у 1973 р. В.М. Даниленко з'ясував, що під тією самою плитою, яку почав підкопувати М.Я. Рудинський, знаходяться ще близько 40 чуринг (рис. 2. 23–27) переважно з прокресленими лінійними зображеннями [3, с. 118–130]. Датують ці речі здебільшого неолітичним часом.

Цей факт існування такої кількості подібних за стилем предметів дає можливість припустити, що знайдена О. В. Бодяньським «галька зі слідами зображень», можливо, також була ритуальною для населення Дніпровського Надпоріжжя.

Адже, як відомо, справжні «чуринги», поширені в аборигенів Австралії (рис. 2. 15–22) та в деяких племен Далекого Сходу (рис. 2. 9–14), є перш за все обрядовими предметами, що використовуються в різноманітних релігійних діях клану або сім'ї. Чуринга в її класичному розумінні — священна річ з каменю або дерева, що асоціюється з душами предків і живих членів племені. Чуринги були ніби їхніми двійниками, другим тілом, на них за допомогою спіралей, концентричних окружностей та інших абстрактних символів зображували діяння міфічних героїв і тотемних предків, їх зберігали у схованках і показували лише юнакам, що досягли зрілості й пройшли обряд посвяти, а їхню втрату розглядали як найбільше нещастя для племені. Чуринга — це сакральне зображення конкретної людини (не її зовнішності, а її тотемної сутності) [10, с. 240–241].

Серед інших прикладів давнього мистецтва Надпоріжжя та прилеглих регіонів, що можуть пролити світло на деякі елементи гравіювання «гальки» (зокрема на «косий хрест по краях, покарбований короткими глибокими поздовжніми нарізками»), — орнаментоване дещі з посудини, знайденої на поверхні могильника неолітичної азово-дніпровської культури (рис. 2. 29). Цікаво, що така кераміка відрізняється за формою та оздобленням від тієї, що використовувалась у побуті. Подібні знахідки, мабуть, є обрядовим посудом, виконаним з урахуванням давніх традицій та ідеологічних уявлень, пов'язаних із поховальним культом.

Денце посудини ототожнювалося з нижнім світом (світом мертвих) і орнаментувалося хрестами – символами життя та смерті [1, с. 222–223]. Подібні елементи оздоблення на посуді та культових речах зустрічаються в пізнішій культурі енеоліту – бронзовій (рис. 2. 30–33) [1, с. 347–374; 2, с. 30–86].

Отже, незважаючи на досить поверховий аналіз «гальки зі слідами зображень» з Вільно-Андріївки, можна все ж зробити деякі висновки. Перш за все ця знахідка стверджує, що реалістично-схематичні малюнки були невід'ємною обрядовою частиною існування стародавньої дніпровської людини. Про культово-релігійну приналежність «гальки» свідчить, окрім, звичайно, самих зображень на ній, наявність численних слідів від нанесених ударів та залишки фарби. Цей предмет, можливо, був ритуальним, подібним за функціональністю до «чуринг», і над ним проводилися певні обрядові дії, сліди від яких залишились у вигляді прокреслених ліній, слідів від ударів, залишків фарби.

Щодо датування цієї знахідки, то, як бачимо, в регіоні, окрім палеолітичних, наявні також пам'ятки пізніших епох. А деяка її стилістична схожість із малюнками Кам'яної Могили та керамікою неолітичних та енеолітичних предметів, знайдених неподалік, дають можливість датувати «гальку зі слідами зображень» з Вільно-Андріївки неолітичним або енеолітичним часом.

Бібліографічні посилання

1. Давня історія України. – К., 1997. – Т. 1.
2. Даниленко В. Н. Енеолит Украины. – К., 1974.
3. Даниленко В. М. Кам'яна Могила. – К., 1986.
4. Загальний звіт про археологічні дослідження в Надпоріжжі за 1952 р. // Архів Інституту археології АН України. – 1953.
5. Михайлов Б. Д. Подземный «Эрмитаж» Приазовья. – Запорожье, 1998.
6. Михайлов Б. Д. Каменная Могила и ее окрестности: Сб. науч. статей. – Запорожье, 2003.
7. Рудинский М. Я. Кам'яна Могила. – К., 1961.
8. Словник-довідник з археології. – К., 1996.
9. Список археологічних пам'яток Дніпровського Надпоріжжя (Дніпропетровська і Запорізька області). – К., 1990.
10. Художественная культура первобытного общества: Хрестоматия / Сост. И. А. Химик – СПб., 1999.

Надійшла до редколегії 13.11.06.

УДК 94 (477.63) «19–20»

Н. М. Буланова

Музей історії м. Дніпродзержинська

РИМО-КАТОЛИЦЬКІ ГРОМАДИ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ В КОНТЕКСТІ ЦЕРКОВНО- РЕЛІГІЙНОГО РОЗВИТКУ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ (XIX ст. – ПОЧАТОК XX ст.)

Висвітлено процес поширення католицизму на теренах Півдня України та еволюцію взаємовідносин римо-католицьких громад із іншими конфесіями в межах суспільно-політичного життя Російської імперії.

У порівнянні з іншими конфесіями досить рідко предметом досліджень ставав католицизм, місце якого в історії Південної України ще не отримало належної оцінки. Проте окремі аспекти розвитку римо-католицької церкви на Півдні України розроблені достатньо повно. Передусім це стосується історії Ордену єзуїтів, роль якого у становленні католицьких громад на Півдні України висвітлює Д. А. Толстой в узагальнюючій праці «Римський католицизм в Росії» (1876 р.) [17]. Інший дослідник – М. Морошкін – простежив зміни ставлення російського уряду до представників Ордену Ісуса та проаналізував причини вигнання їх з Російської імперії, надав перелік заснованих єзуїтами храмів на Півдні України, розкрив позитивні аспекти їхньої просвітницької діяльності [8]. Окремі сюжети з історії католицьких громад регіону описані в узагальнюючих працях сучасних істориків Г. Надтоки, В. Осадчого, О. Ліценбергер, проте територія Катеринославщини в цьому плані безпосередньо не ставала предметом досліджень [7; 9; 12].

Процес становлення римо-католицьких громад відбувався внаслідок потужного імміграційного руху, ініційованого з другої половини XVIII ст. російським урядом з метою динамічного заселення та господарського освоєння безмежних степових просторів Південної України. Маніфест від 22 липня 1763 р. надав майбутнім переселенцям низку привілеїв: безкоштовний проїзд і компенсацію дорожніх витрат, безвідсоткову позику на три роки у розмірі 500 крб., звільнення на тридцять років від податків тощо [4, с. 19–21]. Крім стандартних пільг, іноземним християнам гарантувалося право внутрішнього церковного управління.

© Н. М. Буланова, 2006

Згідно із Жалуваною грамотою від 1779 р. одними з перших мігрантів були кримські католики, які оселилися в передмістях Катеринослава [18, с. 141]. Наступне переселення католиків пов'язане з імператорським указом від 17 серпня 1793 р. про переїзд 270 осіб колоністів із Ямбурзького повіту Петербурзької губернії на Катеринославщину, «ввиду малой плодородности отведенной им под поселение земли, о прибавке пашенной земли остающимся в Ямбургском уезде колонистам и о даровании им льгот в платеже податей» [2, с. 83]. Таким чином у передмісті Катеринослава була заснована колонія Ямбург.

Католики осідали в лютеранських колоніях Новомосковського повіту (Рибальському і Юзефсталі), населення яких було надзвичайно строкатим за конфесійним складом: до міграції залучалися жителі різних місцевостей [2, с. 90]. У 1823 р. в Маріупольському повіті виникло 6 нових католицьких колоній, мешканці яких походили з Данцига, Марієнбурга та Ельбінга [1, с. 140].

Становлення римо-католицьких громад у краї відбувалося за практично повної відсутності церковних інституцій — духовних консисторій, храмів, кваліфікованого духовенства тощо. Їхнє формування у православному середовищі вимагало виваженої державної політики стосовно переселенців і підтримки вищих церковних ієрархів. Тому серед найважливіших проблем, які постали перед владою, було облаштування церковного життя іноземних християн та створення централізованої системи управління релігійними громадами.

Римо-католицькі колонії краю були приєднані до заснованої наприкінці 1773 р. Могильовської латинської єпархії. Фактичним главою РКЦ зі щорічним окладом 10 тис. крб. сріблом та місцеперебуванням у Могильові став виходець із родини польських шляхтичів реформатського віросповідання Станіслав-Іоанн Богуш-Сестренцевич (1731–1826). Будучи католиком від 1762 р., він закінчив богословські курси Головної колегії пріарів у Варшаві [21, с. 1]. Апогеем централізації церковного життя стало присвоєння С. Сестренцевичу титулу митрополита. З цього приводу М. Морошкін писав: «С этого времени он вступил в управление всех католических церквей и монастырей, получил полную власть, подобно архиерею господствующей церкви, определять к приходам священников, раздавать прелатства, утверждать настоятелей в монастыри» [8, с. 51]. У 1774 р. Рим визнав Сестренцевича латинським єпископом для Росії, але не митрополитом білоруським, як іменував його російський

уряд. У 1795 р. папа римський удостоїв Сестренцевича звання апостольського делегата на визначений час, а в 1798 р. — права носити кардинальську мантію [21, с. 2].

Могильовський єпископ Станіслав Богуш-Сестренцевич «при присоединении Новороссийского края объехал его в свите князя Потемкина», виявивши практично повну відсутність церковних інституцій та кадрів на новоприєднаній території [9, № 4, с. 10; 17, с. 42]. Спроба російського уряду залучити на служіння в іноземних колоніях братів-капуцинів не отримала належної підтримки Ватикану [8, с. 402]. Таким чином, наприкінці XVIII — на початку XIX ст. практично всі католицькі колонії Півдня України знаходилися в тяжкому становищі. Перемішені з Поволжя польські ксьондзи зовсім не володіли німецькою мовою і не знали звичаїв колоністів [7, с. 69]. Нерідко один священник обслуговував кілька католицьких парафій, які включали десятки селищ. Наприклад, у 1812 р. настоятель Ямбурзької парафії Томас Маєвський направив прохання до Контори опікунства про забезпечення його додатковими коштами для переїзду з однієї колонії до іншої з метою «исправления между колонистами христианских треб» [7, с. 69]. Прохання було задоволене тільки після узгодження з численними інстанціями — духовною консисторією, Міністерством внутрішніх справ, Катеринославською казенною палатою [7, с. 69].

Політичні чинники стали причиною, за якою дефіцит церковних кадрів вирішувався за рахунок єзуїтів, які першими з католиків присягнули на вірність Катерині II. Представників цього найпотужнішого християнського ордену, заснованого в 1540 р. ченцем Ігнатієм Лойолою, Катерина II намагалася використати в боротьбі з Ватиканом, не дозволивши розпустити це товариство на частині території Білорусії після скасування його папою римським Климентом декретом від 21 липня 1773 р. [4, с. 348; 8, с. 410]. Знайшовши притулок у Російській імперії, єзуїти розселилися в місцевостях з католицьким населенням. Потужним центром їхньої пропаганди став Херсон, де в 1787 р. Єлизум Шиц заснував латинську церкву [8, с. 413]. Перша місія Ордену Ісуса, до якого входили ченці Лефлер, Либа, Гишиновський, Осмоловський, була заснована в колонії Йозефсталь Новомосковського повіту [8, с. 413]. У 1794 р. єзуїти збудували римо-католицьку церкву в колонії Ямбург [8, с. 413].

Парадоксальний за своєю природою союз російського уряду з єзуїтами насправді був зумовлений низкою обставин. По-

перше, Орден Ісуса сприймався як сила, здатна перешкодити поширенню революційної ідеології та антимонархічних тенденцій в імперії. По-друге, надання єзуїтам політичного та релігійного притулку трактувалося як вияв духовної свободи та визнання заслуг Ордену у справі поширення народної освіти. Нарешті, єзуїтський чинник розглядався в контексті далекосяжних планів уряду, спрямованих на створення в імперії незалежних від Ватикану католицьких церковних структур. У Росії не оприлюднювався папський вердикт про розпуск Ордену Ісуса, але зв'язок ченців з папським престолом був перерваний. Тому всі вони підпорядковувалися могольовському архієпископу Сестренцевичу [17, с. 190].

У 1800 р. в Одесі заснували другу місію єзуїтів, яка складалася з 14 ченців [527, с. 195]. Двоє з них залишилися в цьому місті, а інші були направлені в колонії Катеринославської (Ямбург, Юзефсталь) та Херсонської (Зельц, Ландау) губерній [8, с. 412]. Вони отримували зарплату з казни і колоніальних сум, зведене громадським коштом житло, роз'їзні витрати, 50–120 десятин землі і перебували у більш вигідному становищі, ніж інше іноземне духовенство [17, с. 198]. Зусиллями місіонерів у краї були збудовані нові римо-католицькі храми: у 1800 р. – в колонії Юзефсталь; у 1811 р. (кам'яний) – на честь Успіння Божої Матері в колонії Зельці; у 1812 р. (кам'яний) – на честь Святої Трійці в Таганрозі; у 1819 р. (філіальний) – у колонії Марієнталь (Бердянський повіт Таврійської губернії) [8, с. 413]. Окрім духовної підтримки, римо-католицькі парафії Півдня України отримували від Ордену Ісуса ікони, богослужбові книги і церковні оздобы. У 1812 р. 30 картин із Ермітажу та шовк для церковного одягу, в якому єзуїти відправляли треби, були пожертвовані особисто імператором католицьким парафіям південних губерній Російської імперії [17, с. 197].

У 1811 р. на прохання чернецького духовенства візитатором і начальником римо-католицьких храмів Півдня України призначено єзуїта – аббата Ніколя – з окладом 3 тис. крб. на рік та наданням таких прав і привілеїв, які робили його практично незалежним від єпархіальної влади і фактично автокефальним [9, № 4, с. 15]. Таким чином, римо-католицькі громади стали повністю підпорядкованими єзуїтам [9, № 4, с. 15]. Вони ревно ставилися до виконання своїх обов'язків, проводили тривалі меси, посилювали контроль за церковними школами і викладанням у них Закону Божого [7, с. 57]. Окрім духовної місії, чер-

нецтво допомагало лікувати хворих, збирати врожай, саджати дерева, боротися зі шкідниками полів. Їхня активна діяльність мала і зворотну сторону: великою кількістю свят вони відволікали колоністів від землеробської діяльності, тому в економічному плані католицькі колонії значно відставали від протестантських. «Иезуитское духовенство, следуя особенным правилам своего Ордена, пыгается привлечь колонистов больше к жизни монашеской, чем к жизни земледельца... колонии католического вероисповедания хуже, чем протестантские, в домах их жителей меньше порядка, чистоты и аккуратности», – доносив суддя Контори опікунства новоросійськими іноземними поселенцями [17, с. 201].

Починаючи з 1814 р., коли постановою Пія VII Орден Ісуса було відновлено на церковному рівні, а його центр знову розмістився у Ватикані, місіонерська діяльність єзуїтів значно активізувалася. Прозелітизм супроводжувався розпалюванням ворожнечі між католиками, лютеранами і менонітами (перехід до латинської віри вимагав прокляття колишньої церкви, показового спалення лютеранського перекладу Біблії тощо) і не обмежувався середовищем колоністів, а поширювався й на православне населення, що викликало занепокоєння влади. У зв'язку з цим 20 грудня 1815 р. вийшов імператорський указ про вигнання всіх єзуїтів із Санкт-Петербурга: «...но ныне открылось несомненно, что они возомнили потрясать господствующую издревле в Царстве нашем православном Греческую веру, на коей, как на твердом и непоколебимом камени, почивает тишина и благоденствие народа» [8, с. 516]. У 1820 р. царський уряд вислав за кордон близько ста єзуїтів, залишивши тільки тих ченців, що вийшли з Ордену [1, с. 156]. Вигнання єзуїтів негативно позначилося на церковно-релігійному житті католицьких колоній краю.

Для підбору церковних кадрів у римо-католицьких поселеннях характерні випадковість, відсутність виваженого системного підходу. Нестача ксьондзів, що володіли німецькою мовою, змушувала уряд запрошувати духовних осіб із-за кордону. Зокрема, в 1819 р. з Баварії було переведено священика Ігнатія Ліндла, якого призначили візитатором новоросійських колоній з державним річним окладом 4 тис. крб. [9, № 4, с. 12]. Ігнатій Ліндл ще на початку XIX ст. був причетний до руху хлібастів. Його проповіді в Німеччині, які шанувалися також пієтистами, привели до конфлікту з РКЦ. Активна пропаганда ним пієтизму серед

вюртемберзьких переселенців закінчилася його висланням у грудні 1823 р. на прохання вищого церковного керівництва католиків [13, с. 22].

Від 1847 р. римо-католицькі парафії краю входили до складу Херсонської єпархії, заснованої для католиків центральних і південних губерній Російської імперії [7, с. 101]. Третього липня 1848 р. Пій IV видав буллу «Universalis, ecclesias suae», в якій закріпив рішення російської влади: «Существующие уже в Российской империи шесть епархий латинского исповедания разграничить новыми пределами и основать новую епархию в г. Херсоне с двумя суффраганами» [7, с. 101]. Територія нової церковно-адміністративної одиниці за розміром перебільшувала всі католицькі єпархії в Європі і включала Грузію та Бессарабію, Південь Російської імперії – Катеринославську, Таврійську і Херсонську губернії, а також Поволжя – Саратовську, Самарську і Астраханську губернії. Перший єпископ херсонський – домініканець Фердинанд Геланус Кан – був призначений папою римським лише 20 травня 1850 р. [7, с. 102].

Управління Херсонською єпархією архієрей здійснював одноосібно, тому що члени капітулу – ради при єпископі із 7 осіб духовного звання – ще не були призначені. У зв'язку з відсутністю у Херсоні кафедрального собору і будинку для резиденції архієрея Фердинанд Кан тимчасово поселився в Санкт-Петербурзі.

У 1852–1853 рр. херсонський єпископ відвідав Херсон та інші католицькі парафії Півдня України, де налічувалося 52 парафіяльні і 40 філіальних церков [7, с. 103]. П'ять римо-католицьких округ Катеринославщини ввійшли до Херсонського деканату з центром у Таганрозі [14, с. 6]. Олександрівсько-Бахмутська парафія охоплювала Бахмутський, Слово-но-сербський і частину Олександрівського повітів. Решта території Олександрівського повіту належала до Ейхвальдської парафії. Катеринославський повіт – до Ямбурзької. Католики Таганрога і Маріуполя також заснували однойменні парафії [15, с. 36]. Церковнопарафіяльне життя римо-католицьких громад краю, на чолі яких стояли синдики – церковні старости – гуртувалося навколо храмів, збудованих у Бахмуті, Таганрозі, Маріуполі і в колоніях Ямбург та Ейхвальд [14, с. 36].

У 1852 р. для резиденції єпархії було обрано повітове містечко Тирасполь, на що Пій IX у декреті «*Nomor Sollicitudinis*» від 26 серпня 1952 р. і в буллі «*Ad procuran dum christifidelinis*»

від 18 вересня 1852 р. надав свою згоду. Відповідно Херсонську єпархію перейменували у Тираспольську. Указом Сенату від 5 листопада 1852 р. кафедру херсонського єпископа перенесли до Тирасполя, де нараховувалося менше ста осіб католицького сповідання, до того ж не було належного приміщення для костюлу [7, с. 105]. У 1856 р. єпископ Фердинанд Геланус Кан обрав тимчасовою резиденцію Саратов, який залишався центром Тираспольської єпархії до її скасування в 1929 р. [7, с. 105]. Назву «Тираспольська єпархія» вирішено було залишити, на відміну від Саратовської православної єпархії.

П'ятого листопада 1856 р. відбулося офіційне відкриття Тираспольської консисторії, до присяги приведено її членів і повідомлено про це Сенат. До компетенції римо-католицьких єпархіальних органів влади входило управління парафіями, ведення діловодства, перевірка метричних і касових церковних книг, здійснення суду над духовенством. Крім того, консисторія була судом першої інстанції над мирянами в питаннях шлюбу, розлучення, а також у злочинах проти церкви і під час розгляду окремих не тяжких кримінальних вчинків. Очолював консисторію генеральний вікарій, якому допомагало кілька радників. До її складу входили засідателі, секретар, архіваріус і писар [7, с. 110]. Улітку 1857 р. було призначено перший капітул Тираспольської єпархії. Окрім капітулу і консисторії, до обов'язкової ланки управлінської структури належала канцелярія на чолі з секретарем, який повинен був володіти кількома мовами. Кореспонденцію до Риму відправляли латинською мовою, але для Міністерства внутрішніх справ обов'язково перекладали на російську. Канцелярія здійснювала листування з державними інстанціями, священнослужителями, старостами парафій та церковними школами [7, с. 111].

Тільки в 1857 р. на утримання нової єпархії із державної казни було відправлено 24 075 крб. Із цієї суми виплата посадового окладу єпископа становила 4 480 крб., суффрагана – 2 тис. крб., на утримання кафедрального собору – 4 120 крб., консисторії – 6 625 крб., квартири єпископа, приміщень семінарії та єпархіального управління – 5 350 крб. [7, с. 129]. Сучасники православного сповідання у різкому тоні писали: «Нашему єпископу не на что было приобрести собственного экипажа, и он довольствовался чем-то вроде тарантаса, в то время как епископ Кан с триумфом разъезжал в богатом экипаже... Мы опасаемся обидеть католиков... спокойно оставляем процветать и благо-

денствовать католическую епархию в Саратове в ущерб православию и притом на правительственные суммы» [7, с. 130].

Після відкриття в Саратові в 1857 р. Тираспольської семінарії для підготовки пасторів із середовища колоністів на служіння почали приходити нові церковні кадри. Пастирські обов'язки полягали в адміністративному управлінні кліром, нагляді за церковними інституціями, візитації костьолів та парафій, вирішенні питань бенефіцій та фундацій на користь церкви. Імператорський указ від 14 грудня 1865 р. розділив усі римо-католицькі парафії на класні і некласні [9, с. 290]. Першими керували настоятелі, другими — адміністратори на правах постійних керівників без надання звітів за час управління парафією. Маєтки, які раніше були власністю громад, перейшли до казни. У користуванні духовенства залишилися городи та господарські будівлі, але всіх духовних осіб перевели на однакові посадові оклади. Після реформи 1865 р. чверть майна всього римо-католицького духовенства залишилася у спадок парафіям [9, с. 290]. Раніше, згідно з указом від 23 грудня 1823 р., громади отримували чверть майна лише після смерті настоятелів. Грошові кошти адміністраторів перераховували до інтернаціонального фонду, розміщеного у Польському банку [9, с. 290].

З другої половини ХІХ ст. соціальна база католицизму у краї зростала. Потужний розвиток промисловості і ринкових відносин супроводжувався ввезенням робочої сили до Катеринославської губернії. У загальній масі мігрантів питома вага іноземців, у тому числі й католиків, була досить значною. Розширилася мережа римо-католицьких парафій. У 1876 р. на Катеринославщині їх функціонувало шість — Ямбурзька (Катеринославський повіт), Таганрозька, Ейхвальдська (Ростовський повіт), Готландська, Гроссвердерська (Маріупольський повіт), Бахмутська (Бахмутський, Олександрівський, Словоносербський повіти) [16, с. 68–69]. Упродовж 1871–1877 рр. збудували костьоли в Катеринославі та колоніях Ейхвальд і Готланд Маріупольського повіту; католики колонії Бергталь придбали храм у менонітів [5, с. 17]. У 1881 р. звели костюл у Ростові-на-Дону, в 1892 р. — у Юзівці, в 1897 р. — у Кам'янському, в 1898 р. — у колонії Гроссвердер Маріупольського повіту [5, с. 17]. Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. римо-католицькі парафії були об'єднані у два деканати — Катеринославський і Бердянський, які налічували відповідно 10 та 11 парафій [7, с. 375]. Управління першого деканату знаходилося в Катеринославі, другого — у Маріуполі (до

останнього належали церкви Катеринославської і Таврійської губерній) [7, с. 375].

На початку ХХ ст. будівництво католицьких храмів активізувалося. У цей час споруджено 7 костьолів: у Бахмуті (1902 р.), Луганську (1904 р.), Єнакієвому (1906 р.), Макіївці (1908 р.), Новочеркаську (1906 р.), а також у колоніях Ямбург (1901 р.) та Георгсбург (1903 р.) [5, с. 35]. Отже, розгалужена система римо-католицьких громад у краї впродовж другої половини ХІХ — початку ХХ ст. зберегла організаційну цілісність та виявила тенденцію до кількісного зростання.

Церковно-релігійне життя католиків відбувалося під постійним контролем і регламентацією влади, їхнє духовенство, як і православне, було поставлене на службу престолу, здійснюючи «...чтение в церкви, после окончания Божественной службы, Высочайших манифестов и указов, предписаний светского начальства» [21, с. 19]. У коло церковних богослужінь включали дні народження членів імператорського Дому згідно з табелем Міністерства внутрішніх справ. Департамент іноземних сповідань регулярно направляв затверджені монархом форми ектирій для внесення їх у річний цикл церковних відправ [19, с. 1–3]. Перелік «царських» днів регулярно доповнювався новими молебнями та панахидами. 21 квітня 1863 р. Тираспольському єпископу надійшов імператорський указ із Римо-католицької духовної колегії про поминання протягом року в костьолах померлого царя Миколи Олександровича [20, с. 108–109]. Під час православного Великого посту в містах припинялося громадське і культурне життя представників інших конфесій.

У католицькі богослужіння були запроваджені молебні на честь важливих подій у суспільно-політичному житті Російській імперії. Так, 20 лютого 1878 р. пройшли відправи на честь закінчення російсько-турецької війни, під час яких збирали пожертви пораненим і хворим воїнам [20, с. 301], у 1860 р. римо-католицькі парафії краю, зібравши кошти на будівництво пам'ятника до 1000-річчя Росії, надіслали їх Департаменту господарських справ шляхів сполучення і публічних споруд [20, с. 14].

Згуртоване і дисципліноване римо-католицьке духовенство, не обтяжене родинами, виявляло супротив постановам російської влади, не бажаючи служити «царські» молебні, а також носити імператорські нагороди. У грудні 1863 р. вийшло розпорядження тираспольського єпископа з цього питання: «А как подобные поступки... могут быть отнесены к презрению Высочайших

награждений, то в устроении сего недоразумения на будущее время внушить священникам, чтоб они исполняли в точности настоящее распоряжение... носили ордена, кресты и медали... по крайней мере в дни праздничные, табельные и торжественные, а также надевали оные, направляясь в присутственные места» [20, с. 1]. В указе императора від 9 грудня 1878 р. зазначалося, що «...в некоторых римско-католических церквях в высокотожественные дни духовенство по окончании литургии пред отправлением молебствия за царствующий дом, отходя от алтаря в ризницу для перемены облачения, остается там столь продолжительное время, что большая часть присутствующих на литургии народа расходится, полагая, что служение закончилось» [20, с. 305]. Римо-католицька духовна колегія вимагала від священників служити «царський» молебен відразу по закінченні літургії.

Могутнім важелем впливу на римо-католицьке духовенство був матеріальний фактор. Після польського повстання 1863 р. все майно, нерухомість та капітали католиків передали в розпорядження казни, до якої мали надходити і церковні збори. Відтоді на її утриманні перебував увесь штат костьолів, а священники одержували державну плату від 280 до 400 крб. на рік [21, с. 46]. Траплялися випадки, коли ксьондзи взагалі залишалися без засобів для існування. Один із них стосується учасника польського повстання Гаспара Войткевича, якого в 1876 р. після закінчення терміну заслання в Сибіру направили до Катеринослава [11, с. 1]. У зв'язку з тяжким матеріальним становищем він неодноразово звертався до Катеринославського губернатора з проханням про надання допомоги, але так і помер, не дочекавшись відповіді [11, с. 2].

Найбільш політично неблагонадійних духовних осіб ізолювали в монастирях. Для цього достатньо було направити подання губернатора до духовної консисторії [20, с. 267]. На утримання «порочных ксендзов» уряд виділяв 50 коп. на добу. Вони попадали у повну залежність від настоятеля монастиря, який переглядав усю кореспонденцію, міг дозволити або заборонити побачення зі сторонніми особами тощо [20, с. 268].

Отже, становлення римо-католицької конфесії на Катеринославщині було наслідком масового імміграційного руху, що супроводжував колонізацію краю, починаючи з другої половини XVIII ст. Залучення представників різних сповідань, національностей, верств населення до колонізації краю влада використо-

увала як засіб швидкої інкорпорації нової території в Російську імперію.

Церковно-релігійне життя католиків наприкінці XVIII – на початку XIX ст. переживало період свого становлення. У цей час були закладені основи ієрархічної структури римо-католицьких громад, які об'єднувались у парафії та підпорядковувалися деканатам і духовним консисторіям, послідовно знаходячись у юрисдикції Могильовської (1773–1847 рр.), Херсонської (1847–1856 рр.) і Тираспольської епархій (1856–1929 рр.).

Католицькі громади краю прямо залежали від російського уряду і повинні були обрати єдиний шлях виживання в імперії – повне підпорядкування світській владі і християнський нейтралітет щодо інших сповідань. Розвиток РКЦ на ґрунті традиційної католицької теорії про самостійність церковної організації і незалежність від державної адміністрації в Росії був загальмований, оскільки в країні панувала єдність релігії і політики, нерозривність національного і конфесійного.

Бібліографічні посилання

1. Велицын А. А. Немцы в России: Очерки истории развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России. – СПб., 1893.
2. Дружинина Е. И. Южная Украина. 1800–1825 гг. – М., 1970.
3. Історія релігії в Україні: У 10 т. / Ред. кол.: А. Колодний та ін. – Т. 4: Католицизм / Ред. кол. А. Колодний (гол.), В. Кремень, П. Яроцький. – К., 2001.
4. История российских немцев в документах (1763–1992 гг.). – М., 1993.
5. Каталог духовенства и церквей Тираспольской римско-католической епархии с предшествующим списком всех римско-католических епархий в Российской империи на 1913 год. Составлен по распоряжению Иосифа Кесслера. – Саратов, 1912.
6. Лаврів П. Історія Південно-Східної України. – К., 1996.
7. Лиценбергер О. А. Римско-католическая церковь в России. История и правовое положение. – Саратов, 2001.
8. Морошкин М., свящ. Иезуиты в России с царствования Екатерины II и до нашего времени. – Ч. 2., обнимающая историю иезуитов в царствования Александра I. – СПб., 1870.
9. Надтока Г. Церква та імперія. Католицизм в українських губерніях Російської імперії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // ЛІС. – 2001. – № 4. – С. 9–15; № 5. – С. 55–61.

10. Немцы Украины. Пилотный сборник. Материалы к энциклопедии «Немцы Украины». — М., 2002.

11. О ксендзе Гаспаре Войткевиче. 13 августа 1875 г. — 22 декабря 1876 г. // Державний архів Одеської області. — Ф. 20, оп. 1, спр. 6.

12. *Осадчий В.* Католицька церква в Україні. — Norbertinum, 2001.

13. *Плохий С. Н.* Католические колонии Юга России после изгнания иезуитов. Игн Линдл // Малочисленные национальности Юга Украины. История и современность. Тезисы к областной научно-практической конференции 19–20 октября 1990 г. — Запорожье, 1990. — С. 22–23.

14. Статистические сведения о церквях Тираспольской епархии за 1858 г. // Державний архів Саратовської області. — Ф. 365, оп. 1, спр. 87.

15. Статистические сведения о Тираспольской епархии за 1864 г. // ДАСО. — Ф. 365, оп. 1, спр. 232.

16. Статистические сведения о церквях Тираспольской епархии и об училищах за 1876 г. // ДАСО. — Ф. 365, оп. 1, спр. 451.

17. *Толстой Д. А.* Римский католицизм в России. Историческое исследование: В 2 т. — СПб., 1876. — Т. 2.

18. Указ именный, данный Синоду. — Жалованная грамота вышедшим из Крыма христианам римо-католического закона в Азовскую губернию на поселение. 1779 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собр. 1. — Т. XX. — № 14953.

19. Указ Римско-католической духовной коллегии о рассылке вновь утвержденной формы возношения на екстениях имен императорской фамилии. 30 апреля — 5 мая 1865 г. // ДАСО. — Ф. 365, оп. 2, спр. 49.

20. Указы Римско-католической духовной коллегии за 1860, 1864 — 1865, 1867, 1875–1883 гг. // Там же. — Ф. 365, оп. 1, спр. 140.

21. Уставы духовных дел иностранных исповеданий, повелением Государя императора составленные // Свод законов Российской империи, повелением государя-императора Николая I составленный. — СПб., 1857. — Т. XI. — Ч. 1.

21. Яременко И. Воспоминания о митрополите римско-католических церквей в России Станиславе Сестренцевиче-Богуше. 19 марта 1863 года // ІР НБУВ НАНУ. — Ф. XIII, спр. 3211.

Надійшла до редколегії 05.12.06.

УДК 726.54 І 24

О. В. Харлан

Київський національний університет будівництва та архітектури

ДЕРЕВ'ЯНА ПОКРОВСЬКА ЦЕРКВА МІСТА НІКОПОЛЯ: ДО ПИТАННЯ ЛОКАЛІЗАЦІЇ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ ТА АРХІТЕКТУРНО-МІСТОБУДІВНІ ОСОБЛИВОСТІ

У роботі розглянуто основні типи дерев'яних церков містечка Нікополя, їхні конструктивні та містобудівні особливості; проаналізовано деталі топографії та планування виявлених релігійних споруд, деякі архітектурні властивості і риси храмобудування; охарактеризовано унікальність об'єктів та їхній взаємозв'язок із природним середовищем у різні історичні періоди.

На правому березі славотної річки Дніпро розташоване місто, яке своїм багатим історичним минулим та мальовничим виглядом давно приваблює численних дослідників, науковців та творчих людей, — це Нікополь.

У кінці XIX ст. Дмитро Яворницький писав: «...месторасположение его — одно из самых красивых на всем протяжении реки от г. Александровска и до г. Херсона. Уже не доезжая до Никополя, путешественник видит прекрасную, как бы висящую в воздухе пятиглавую церковь с ее высокой каменной колокольней, по обеим сторонам которой и живописно, и симметрично обрисовываются небольшие с зелеными или черными крышами домики...» [14, с. 273].

Як бачимо, велична дерев'яна п'ятикупольна Покровська церква (а саме її мав на увазі Д. І. Яворницький) у кінці XIX і на початку XX ст. відігравала значну об'ємно-просторову роль у забудові Нікополя. Високий правий берег Дніпра був ніби п'єдесталом для архітектурного ансамблю центральної частини міста, а головною домінантою служила саме Покровська церква. Визначення основних етапів будівництва та розгляд архітектурно-містобудівних властивостей цієї культової споруди у різні часи її існування і є головним завданням даної публікації.

За давньою традицією найголовніші (за функціями і соціальними потребами) архітектурні будівлі міста розташовувалися поблизу пругу рельєфу. Найстабільнішими чинниками впродовж розвитку поселення на місці сучасного Нікополя були ландшафтні — рельєф місцевості та гідрографічна мережа. Тож

неповторний вигляд дніпровського правого берега та принципи постановки в ньому головних архітектурних переваг визначали містобудівну своєрідність Нікополя.

Основи будівельної своєрідності цього населеного пункту почали формуватися ще в козацьку добу. Саме тоді створювалась особлива система розселення з її основними архітектурними пріоритетами, структурою укріплень і планувальною мережею (вулиці та площа) навколо головного фактору — перевозу через Дніпро. Розпланування і забудова початку XIX ст. реконструювали вже існуючу містобудівну структуру.

Найдавнішою архітектурною домінантою місцевості майбутнього Нікополя була дерев'яна Покровська церква легендарної Микитинської Січі. Це запорозьке городище існувало в 1639—1652 рр., мало земляні вали та дерев'яні укріплення [13, с. 49]. Церква стояла на майдані, але про її зовнішній вигляд та рік будівництва немає ніяких відомостей. Як правило, храми споруджували у перші роки заснування січей, тож імовірно, що Микитинську січову церкву звели в 1640-х рр., бо в 1648-му вона вже згадується як існуюча [15, с. 126]. Протоієрей Іоан Карелін стверджує, що цей храм був похідний [7, с. 532], хоч і в цьому випадку мобільна споруда являла собою важливе місце у планувальній системі Січі. На місці Покровської церкви до 1846 р. стояла дерев'яна каплиця заввишки 4 сажні. Навколо неї розміщувався цвинтар з козацькими могилами. Він був завдовжки 70 і завширшки 100 сажень. Саме цього року (1846-го) під час повені його територію змило течією Дніпра [14, с. 277]. Нижче каплички була стара козацька переправа, відома під назвою Микитинська. Зображення каплиці поки що не знайдено, а місце, про яке йшлося вище, залите водами Каховського водосховища, що ускладнює археологічні дослідження і додає білих плям у висвітленні містобудівних та архітектурних особливостей даного періоду.

За Д. І. Яворницьким, другу церкву збудували в 1734 р. запорозькі козаки, однак її знищила пожежа [14, с. 276]. Відомостей про будівельну специфіку храму немає, але відомо, що він теж був дерев'яним і стояв окремо від поселення. Третя «изрядная деревянная церковь» [5, с. 100] збудована запорожцями на місці дерев'яної церкви Покрова Пресвятої Богородиці, яка свого часу згоріла. У 1766 р. митрополит дав дозвіл на зведення нового храму, а 13 травня 1775 р. Кіш звернувся до нього за благословенням на освячення збудованої церкви [8, с. 198]. Імовірно

її спорудили недалеко від того місця, де стояла перша, може, навіть поруч, але на новому місці, бо на попелищі, як правило, встановлювали хрест. Навколо церкви був цвинтар. Храм збудували навпроти перевозу, і він слугував важливим орієнтиром під час переправи через річку Дніпро. Описуючи Микитинську церкву, 22 травня 1777 р. карнаухівський ієрей Василь Удовиський зазначив: «...минувшаго апреля 4... видно, что в Микитином была церковь деревянная, новая, «з аднею банею (куполом), по примеру крижовой зделана (по образцу костела), с иконостасом, «увязанным на полотне»...» [7, с. 533]. Саме про цей храм ідеться у Феодосія Макаревського. Він наводить уривок з листа губернатора Муромцева до преосвященного Євгенія: «К Никитинской Свято-Покровской церкви прежде принадлежало более 300 зимовников, и ныне (1777 г.) будут принадлежать; в Никитине таможня и небольшое селение, а к тому ж главный перевоз и промышленных людей, паче в летнее время, бывает весьма много...» [9, с. 172]. Дивна річ, але того ж 1777 р. вона «...считается уже обветшавшей... и остается без священников, праздною...» [14, с. 276]. Після ліквідації Запорозької Січі доля багатьох козацьких храмів схожа: з'являється чимало «обветшавших» або «крайне ветхих» церков. Саме в цей період гине велика кількість чудових витворів народного зодчества. Їх розбирають або в кращих випадках перебудовують на новий лад. Микитинська (а з 1780 р. — Нікопольська) Свято-Покровська церква простояла трохи більше двадцяти років завдяки колишнім запорожцям і їхньому духовенству.

Брати Шияни — Яків та Іван, колишні запорожці — відомі як ктитори саме цієї церкви: у 1782 р. поставили новий іконостас замість «увязанного на полотне», у 1783 р. встановили гірне місце, жертovníк та рукомийник, у 1790 р. подарували дзвін вагою 45 пудів та 15 фунтів для дерев'яної дзвіниці. Портрети братів-ктиторів у натуральну величину було розміщено у храмі в самому іконостасі — один із правої сторони, другий — із лівої [1, с. 257].

Більше трьох років очікував ухвалу верховного духовенства колишній протоієрей січової церкви Григорій Крем'янський про переведення його з Покровська в Нікополь. Отримавши у травні 1780 р. дозвіл, він починає активно займатися справами Нікопольського храму і перевіз до нього чимало речей з Покровської церкви останньої Січі. Деякі з цих предметів ще й досі зберігаються в Нікопольському краєзнавчому музеї [3, с. 156].

Необхідність активізації ремісничо-торгового життя Південного краю та нового адміністративного управління вимагали від імперської влади заснування та будівництва низки міст. Колишнє Микитинське в 1775 р. назвали Слов'янськом, а в 1778 р. зробили повітовим містом. Через два роки його вже іменували Нікополем і виконали проект, згідно з яким на деякій відстані від фортеці було сплановано три ряди прямокутних кварталів із площею для церкви та гостинного двору [12, с. 44]. Населення міста спочатку зростало за рахунок запорожців, що переселялися після ліквідації Січі, але пізніше через адміністративні та торговельні умови воно зменшилося і було переведено в розряд містечок.

Хоч і повільно, але Нікополь зростав, і в 1790–1791 рр. виникло питання про будівництво нового, четвертого за рахунком храму [2, с. 89]. 23 червня 1793 р. Катеринославське духовне правління повідомляло преосвященному Гавриїлу, митрополиту катеринославському: «Минувшого сентября 6-го числа 1792 года Екатеринославскаго уезда и протопопии местечка Никополя священник Василий Снежевский и прихожане подданным в сие Правление прошением представили: состоящая де в том местечке Покровская церковь совсем уже обветшала так, что и служения не безопасно иметь да и починить оной никаким образом невозможно; а сверх того, состоит в далеком от жилья разстоянии и посему наиболее опасно, дабы иногда ворами (хотя караульные имеются) из церковного имения чего расхищено не было; по каким обстоятельствам имеются намерения вместо оной выстроить вновь в удобном месте в то ж именованіе другую, для постройки которой и леса довольно изготовлено, и деньги в соборе имеются. И просили о позволении им вместо старой новую церковь выстроить, куда следует, учинить от сего Правления представление...» Катеринославський митрополит Гавриїл резолюцією від 21 липня того ж року дозволив і благословив зведення нової церкви [9, с. 174]. На початку її будівництва в 1793 р. вже було зібрано парафіянами, ктиторами і духовенством 1 965 крб., а також більш ніж 500 дерев'яних колод для спорудження зрубів. Новий храм вирішили зводити в центрі містечка на широкому майдані. Відомо, що після руйнації Січі уряд Російської держави різними засобами нівелював неповторні та архаїчні особливості регіонів — у минулому Вольностей

Запорозьких, але серед населення містечка Нікополя продовжували жити традиції, пов'язані з козацькою спадщиною.

Доказом цього є не лише піклування колишніх січовиків про Покровську церкву, а й архітектурні особливості нової культової споруди.

Збереглася репродукція картини Григорія Яшенка, на якій зображено настоятеля Нікопольської Покровської церкви Григорія Крем'янського. На малюнку добре читається старовинний напис: «Сей партлет снят Никопольской Покровской церкви снастоятеля протоиерея Григория Крымского на 71-м году его жизни живописцом Григорием Яшенком 1839 года мая 3-го».

Протоіерея зображено у священницькому вбранні, у правій руці він тримає згорток паперу (імовірно це грамота з благословенням митрополита на будівництво нової Покровської церкви), у лівій — розгорнутий аркуш паперу з кресленням зовнішнього вигляду дерев'яного п'ятиверхого храму. Зображення дає змогу відтворити первісний задум зодчого та архітектурно-планувальні особливості старовинної церкви. Був намір збудувати її хрещатою, п'ятипільною, п'ятиверхою, із центральним четвериком і гранчастими раменами просторового хреста. Центральний четверик, не виділений у зовнішніх об'ємах, переходив би у

Портрет Григорія Крем'янського. У лівій руці аркуш паперу з проектом Нової Свято-Покровської церкви (збудована в 1796 р.). Малюнок автора

двозаломний восьмерик верху з вишуканим завершенням барокових обрисів. Бічні бані мали бути теж двозаломними з невеличкими маківками. Із західної сторони розташовувався прямокутний притвор з двоколонним ганком, перекритий двосхилим дахом. На малюнку також добре видно високий підмурок під церквою.

У рапорті від 30 липня 1795 р. Катеринославське духовне правління писало преосвященному Гаврилу: «Сего июля 30-го дня Екатеринославского уезда местечка Никополя Покровской церкви священник Снежевский с товарищи и прихожане... просили... наченшаяся в вышеписанном их местечке Никополе вместо обветшавшей старой Покровской, в тож именованное новая церковь совсем уже окончена...» 9-го серпня 1795 р. преосвященный Гавриіл благословив освячення нового Покровського храму, а 2 листопада 1796 р. катеринославський протоієрей Іоан Станіславський освятив церкву і відкрив у ній богослужіння [9, с. 175], після чого старий одноверхий Покровський храм розібрали й перенесли в поселення Шолохове [2, с. 90].

Наприкінці XVIII ст. поступово формувався ансамбль центрального майдану міста. Головною спорудою був дерев'яний п'ятидільний п'ятиверхий Покровський храм та торговельні ряди з обох боків площі. Композицію згодом доповнили велична дерев'яна дзвіниця (збудована в 1806 р.), школа при церкві [7, с. 531] та церковні господарські споруди; церковну територію огородили кам'яним парканом. Забудова Нікополя навколо центрального майдану була одноповерховою розрядженою, між існуючими кварталами, розміщеними за прямокутно-сітчастою системою розпланування, проклали вузькі вулиці завширшки 5 сажнів.

Свято-Покровська Нікопольська церква, споруджена 1796 р., за вивченими архівними матеріалами кінця XIX ст. належала до типу п'ятиверхих хрещатих храмів із шестиграними раменами і восьмигранним центром, значно вищим за рамена. Центральна дільниця мала окремих зруб. Верхі центру і рамен були двозаломними. Гранчасті рамена (квадрати зі зрізаними зовнішніми кутами) надавали значного динамізму центричній пірамідальній композиції споруди. Усі зруби церкви, як і планувалося із самого початку, мали характерну для Лиманської школи форму, тільки із західної сторони розташовувався прямокутний притвор. Його збудували з чотириколонним ганком (спочатку планувався двоколонний), перекритим двосхилим дахом. Пізніше до північного та південного рамен

теж прибудували прямокутні притвори з чотириколонними ганками та двосхилим дахом.

Верхи увінчали сферичними шоломовидними глухими банями з невеличкими маківками, хоча, як видно з наведеного вище, завершення планувалося виконати з вишуканим бароковим обрисом. Зовнішні стіни були горизонтально ошальовані дошками з нащільниками у вигляді напівколон із капітелями.

У 1806 р. окремо від церкви із західного боку поставили чотириярусну дзвіницю, подібну до храму за архітектурними формами. Ця будівля належала до чудового розпланувально-просторового типу ярусних ротонд, поширеного саме на землях запорозьких козаків до кінця XVIII ст. Основний об'єм — восьмигранна ротонда. Її вінчав тризаломний світловий верх, що спирався на дерев'яні колони, які в інтер'єрі окреслювали підбанный простір. Ярусність горизонтальних членувань підкреслювали різьблені карнизи. Стіни зовні, як і на церкві, були горизонтально ошальовані, що надавало споруді статичності та приземкуватості. Ротонда-дзвіниця мала двоє дверей на західній та східній гранях. Чотири грані по двох основних вісях (схід-захід та південь-північ) були трохи більшими. У чотирьох менших гранях на рівні першого ярусу прорізано вузькі отвори. На гранях другого, третього та четвертого ярусів по двох основних вісях зроблено теж отвори (на другому — великі аркові з килевидним завершенням, на третьому — із простим арковим завершенням, а на четвертому — невеличкі круглі). Яруси прикрашені нащільниками у вигляді напівколон із капітелями.

Обидва іконостаси братів Шиянів у 1796 р. перенесли до новозбудованої церкви, а дзвін із написом «сей звон зделан к Никопольской Покровской церкви фундаторами Яковом и Иваном Шиянами и всем обществом старанием священника Григория Деева, 1790 года» — у 1806 р. на нову дерев'яну дзвіницю [7, с. 533]. Разом з цим у церкві розмістили велику кількість старовинних речей козацької доби, навіть навколо храму було влаштовано маленький музей просто неба.

Велична Покровська церква відразу стала головною духовною та архітектурною доміантою містечка, а центральний майдан, на якому вона стояла, відігравав значну роль у житті поселення.

На початку XIX ст. багато міст та містечок стали важливими ярмарковими центрами, хоч і розвивалися без містобудівного контролю [12, с. 73]. Не був винятком і Нікополь. Завдяки

Свято-Покровська церква, збудована в 1796 р. Із заходу від церкви — дерев'яна ротондальна дзвіниця, збудована в 1806 р. Розібрані після 1898 р. Малюнок автора за архівними матеріалами кінця XIX ст. Публікується вперше

потужній торгово-посередницькій діяльності та промислового розвитку вже у другій половині XIX ст. його головну площу обмежували й формували різноманітні споруди — Покровська церква, дзвіниця, школа, торгові ряди (тут проводилися ярмарки чотири рази на рік), пристань, виробничі та господарські будівлі. У містечку на той час функціонували шість великих, як на ті часи, заводів, три пристані, базар, продовжувала існувати переправа через р. Дніпро [10, с. 11]; у 1834 р. було засновано матроський цех, де готували кадри для флоту [12, с. 78].

У 1898 р. на центральному майдані спорудили останню, п'яту, дерев'яну церкву. Її зображення зустрічаємо у багатьох роботах із досліджень історії міста, але рік будівництва цього храму завжди подається помилково, начебто й не існувало попередньої споруди, зведеної в 1796 р.

Тож остання Свято-Покровська дерев'яна церква з двома престоломи (лівий в ім'я трьох святих — Василя Великого, Григорія Богослова та Іоанна Златоуста) збудована в 1898 р. [11, с. 194–196]. Зазначено, що дзвіниця була кам'яна [11, с. 194],

Свято-Покровська церква, збудована в 1898 р. із дзвіницею на західному рамені. Церкву розібрали в 1934–1935 рр. Малюнок автора за архівними матеріалами початку XX ст. Публікується вперше

хоча на використаних автором світлинах видно, що вона горизонтально ошальована дошками. Це розходження, можливо, буде вирішено за допомогою археологічних досліджень, які вже розпочалися на місці даної церкви [6, с. 5]. Ретельне вивчення залишків фундаменту відповість на питання про матеріали, використані під час будівництва дзвіниці, і дасть можливість детальніше ознайомитися з планувальними особливостями спотвореного храму.

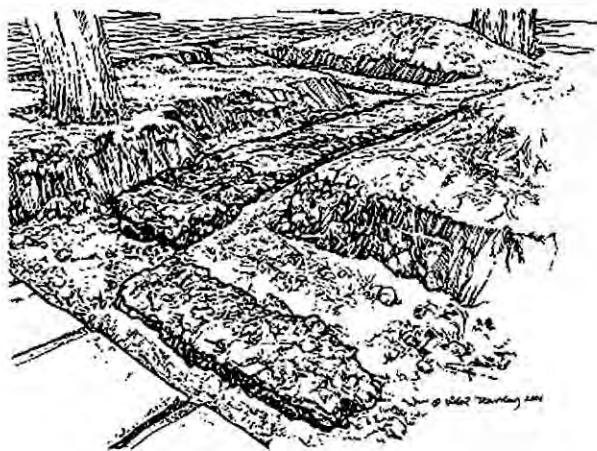
Споруджена на тому ж майдані нова Покровська церква за структурою була теж хрещата і п'ятиверха, але дев'ятидільна, щоправда із дзвіницею на кінці видовженого західного рамена. Центральний компартимент — восьмерик на четверику — увінчаний шатровим завершенням. Рамена були прямокутними, з двосхилими дахами і глухими трикутними фронтонами над пристінними портиками з чотирма колонами на фасадах.

Церкву звели на підставі допрацьованого «срязкового проекту» в так званому єпархіальному стилі. Розпланувальна структура храму цілком традиційна, єдина відмінність від авто-

хтонних хрещатих дев'ятидільних п'ятиверхих церков попереднього періоду полягає в тому, що бічні верхи розташовані не на головних вісях, а в міжраменнях головного хреста. Споруду на кам'яному підмурку складено з дерев'яних брусів.

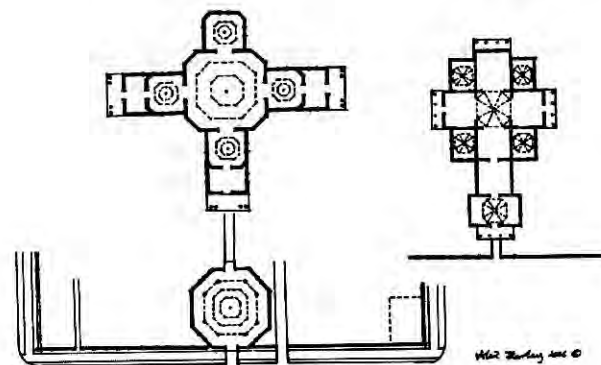
Фасадний декор виглядав дуже скромно: великі прямокутні вікна облямовані дошатою лиштвою простого профілю з трикутними нерозвиненими сандриками, отвори восьмиріків мали арочні завершення. Шалівка на будівлі була горизонтальною, але, незважаючи на це, об'єм церкви дуже виразний, стрімкі шатрові завершення з маківками додавали активності силуету і робили новий Покровський храм важливою містобудівною домінантою в ландшафті містечка, про що підтверджують фотоматеріали початку ХХ ст.

Після закінчення будівельних робіт у новій церкві стару Покровську (1796–1898 рр.) розібрали разом з унікальною дзвіницею. На жаль, за браком картографічних матеріалів зараз ще невідомо, у якій частині старовинного майдану знаходилися ці споруди. На даному етапі зроблено спробу реконструювати композиційно-просторові схеми обох церков, які стояли на колишній головній площі міста.

Залишки фундаментів Свято-Покровської дерев'яної церкви, збудованої в 1898 р. і розібраної в 1934–1935 рр. Фундамент прямокутного східного рамена (на передньому плані) і північно-східного міжрамення.

Стан фундаменту в 2006 р. після проведення археологічних розкопок. Малюнок автора. Публікується вперше

Схематичні плани церков (1796–1898 та 1898–1935 рр.). Реконструкція автора. Публікується вперше

Радянська доба стала принципово новим етапом розвитку Нікополя та його найважливіших споруд. І вже в 1934–1935 рр. будівлю Покровської церкви, яка визначала архітектурний образ міста, розібрали [2, с. 91], а велетенська дамба Каховського водосховища постала між історичним центром і рукотворним морем як велетенська потвора. Так зникла система взаємопов'язаних ознак, що визначали в панорамах загальноміський історичний центр.

Як відомо, історія не знає умовного способу і її не можна переписати чи підправити. Проте цілком можливо за допомогою низки заходів відродити зруйновану об'ємно-просторову композицію історичного центру Нікополя і відтворити його зруйновану архітектурну домінанту – Покровську церкву. Реалізація таких заходів стала можливою в сучасних умовах релігійної свободи, тому зростання інтересу до культових споруд та їхнє відновлення зовсім не дивує. Останнім часом з'явилися спроби історичних та історико-архітектурних досліджень і навіть реконструкції відомих храмів регіону колишнього Запорозжжя, що засвідчує очевидність потреби більш ретельно займатися вивченням архітектури та містобудування Півдня України.

Після зіставлення писемних, топографічних і графічних даних виникає потреба археологічних розвідок не тільки східної частини площі Визволення у старій частині Нікополя. Для локалізації місцезнаходження залишків фундаментів Свято-Покровської церкви та дзвіниці-ротонди, збудованих відповідно

в 1795 і 1806 рр., доведеться досліджувати і західну частину майдану.

Оскільки за роки незалежності в Україні накопичено унікальний досвід відтворення втрачених пам'яток архітектури, який виявив деякі негативні моменти (нівелювання поняття автентичності, стирання меж між оригіналом і копією, а то й підробкою [4, с. 258]), цілком можливим є відновлення культових споруд за умови проведення належних наукових пошуків.

Бібліографічні посилання

1. Беднов В. А. К истории бывших запорожских старшин и казаков // *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии*. — Катеринослав, 1914. — Вып. 10.
2. Богуш П. Нікопольська Покровська церква — козацьке чудо XVIII ст. // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. — К., 1998. — Вип. 7.
3. Варивода Л. Старожитності Січової Покровської церкви в колекції Нікопольського краєзнавчого музею // *Наукові записки*. — К., 2001. — Т. 6.
4. Вечерський В. В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яток охоронних досліджень населених місць. — К., 2003.
5. Грибовський В. В. Містечко Микитине і Микитин перевіз: козацька передісторія міста Нікополя // *Історія і культура Придніпров'я*. Невідомі та маловідомі сторінки. — Д., 2006. — Вип. 3.
6. Жуковський М. Археологічні дослідження пам'яток козацької доби в м. Нікополь у 2003–2004 рр. // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. — К., 2005. — Вип. 14.
7. Карелин И. Материалы для истории Запорожья. Никополь // *Записки Одесского Общества истории и древностей*. — Одесса, 1867. — Т. 6.
8. Лиман І. І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734–1775 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — З., 1996.
9. Макаревський Феодосій. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII. — Д., 2000.
10. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. XIII. Екатеринославская губерния с Таганрогским гра-

доначальством. Списки населенных мест по сведениям 1859 года. — СПб., 1863.

11. Справочная книга Екатеринославской Епархии за 1913 год. — Екатеринослав, 1914.

12. Тимофеев В. И. Формирование градостроительной культуры Юга Украины. Материалы к своду памятников истории и культуры народов СССР. — К., 1986.

13. Щербак В. Козацькі Січі — гнізда волі / В. Щербак, В. Левченко // *Україна — Козацька держава*. — К., 2004.

14. Еварницький Д. І. (Д. І. Яворницький). Запорожжя в залишках старовини та переказах народу: — К., 1995. — Ч. I, II.

15. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т. 1.

Надійшла до редколегії 22.11.06.

УДК 94 (477.63) «19–20»

М. Е. Кавун

Дніпропетровський національний університет

ІСТОРІЯ СЕВАСТОПОЛЬСЬКОГО МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ КАТЕРИНОСЛАВА- ДНІПРОПЕТРОВСЬКА В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ МІСТА XIX — ПОЧАТКУ XXI ст.

Проаналізовано відомості про формування й розвиток Севастопольського історико-меморіального комплексу м. Катеринослава (друга половина XIX — перша половина XX ст.); розглянуто трансформації ансамблю в радянську та пострадянську доби; зроблено висновки про роль Севастопольського меморіалу в культурній топографії міста в різні історичні епохи.

Севастопольський парк у нагірній частині Дніпропетровська — єдиний із зафіксованих (навіть не збережених) міських пантеонів, котрий сягає дорадянської доби й таким чином є пам'ятником, що передусім сполучає «катеринославський» та «дніпропетровський» періоди життя міста. У середині XIX ст. тисячі воїнів знайшли тут останній притулок. Військовий храм слави, що почав формуватися з часів Кримської війни й оборони Севастополя, незабаром став і цивільним: довгі десятиліття в цій

частині головного міського пагорба були поховані тисячі катеринославців.

Серед усіх некрополів Катеринослава-Дніпропетровська історія Севастопольського цвинтаря видається найбільш вивченою. Проте уважно аналізуючи інформацію в літературних джерелах, виявляється неузгодженість статистичних та хронологічних даних, поверховість висновків, нарешті, необхідність зведення більшої частини всіх розпорошених відомостей в єдину картину. Ця розвідка має на меті не тільки подати цілісну оповідь про виникнення й еволюцію цього історико-меморіального комплексу, а й розглянути його з точки зору широкого культурно-історичного сенсу. На даному етапі дослідження найбільш значимими завданнями уявляються такі: 1) відтворити історію та територіальні трансформації комплексу за весь період його існування; 2) охарактеризувати місце цього історико-меморіального ансамблю в культурному просторі Катеринослава-Дніпропетровська.

Спеціальні розвідки, присвячені цвинтарю (а пізніше й улаштованому на його місці парку), з'явилися наприкінці XIX ст. [4, с. 77–78; 8]. Його вивченню адресовані роботи М. Шатрова [24; 28; 29], В. Лазебник [6; 7; 7а], В. Старостіна [21, с. 151–157], А. Фоменка [25], В. Мороза [10], М. Кавуна [5] та ін. Тексти про Севастопольський парк завжди вміщують у дослідженнях історії Дніпропетровська нарисового та культурно-пізнавального характеру в оглядових газетних публікаціях [12; 19; 26; 28; 29], усіх без винятку путівниках або авторських комплексних працях [20, с. 205–211; 22, с. 60–62].

Однак документальних джерельних матеріалів про цвинтар XIX – першої половини XX ст. майже немає. Натомість збереглися матеріали наративного характеру про всі періоди історії комплексу, крім початкового [4, с. 77–78; 8; 23 та ін.]. Врешті-решт журналістські спостереження в численних публікаціях 1990–2000-х рр. для нас цікаві саме як показник культурних перетворень на рівні змін в історичній свідомості городян. На жаль, графічні матеріали, що допомогли б детально уявити вигляд цвинтаря, конфігурацію всього комплексу та оздоблення окремих пам'яток, нечисленні. Маємо декілька світлин головної споруди ансамблю – церкви Воскресіння Лазаря – та цілілі загальні фото кладовища. Натомість існують картографічні джерела – загальні плани Катеринослава [13; 14; 15], за якими можна відтворити хронологію та локалізацію територіальних трансформацій цвинтаря.

Виникнення Севастопольського меморіального комплексу пов'язане з подіями Кримської війни середини XIX ст. та її роллю в житті досить молодого Катеринослава. У першій половині XIX ст. місто було досить спокійним губернським центром, розташованим осторонь від місць бойових дій. Кілька десятиліть на початку століття ніщо не передвіщало змін у розміреному, «напівсонному» (за характеристикою сучасників) його житті. Однак війна як явище не обійшла Катеринослав стороною. У 1853 р. почалася Східна (Кримська) війна, у якій супротивниками виступали Росія, з одного боку, і Туреччина, Англія, Франція, Сардинія – з іншої. Не вдаючись у подробиці причин і ходу кровопролиття, відзначимо, що основні бої розгорнулися на території Кримського півострова. Західні держави за допомогою Туреччини бажали «утихомирити» активність Росії, котра вже близько ста років закріпилася в Причорномор'ї. У світову історію ввійшла оборона Севастополя, що тривала 349 днів (13 (25) вересня 1854 – 27 серпня (8 вересня) 1855 р.). І хоча російські війська змушені були відступити і на короткий час здати місто супротивнику, у воєнній історії Росії ця подія стала однією з найяскравіших і набула сакрального значення в історичній свідомості росіян.

Під час Кримської війни 1853–1856 рр. Катеринослав – перше велике губернське місто на півночі від Кримського півострова – став стратегічно важливим тилловим центром. Губернія активно постачала фронт хлібом, кіньми, медикаментами. Від 1854 р. через Катеринослав і дніпровську переправу відправляли з Центральної Росії на Південь десятки тисяч підвод із продовольством та зброєю. У межах міста вони рухалися по вулицях Казанській (нині Карла Лібкнехта) та Військовій (сучасний просп. Пушкіна). За деякими відомостями, остання одержала свою назву саме в цей період. Під час війни в місті розташовувалися військові частини, що згодом ішли на фронт.

У найкоротший термін на території Катеринославщини розгорнулася велика мережа тимчасових шпиталів. Головні «обывательские» (приватні) та казенні будинки в губернському та повітових містах (Олександрівськ, Павлоград, Нікополь) були відведені під розміщення поранених солдатів. У Катеринославі для цієї мети пристосували палац Потьомкіна (нині Палац культури студентів ДНУ), «богоугодные заведения» (обласна лікарня ім. Мечникова), спеціально облаштували лазарети. Катеринославські шпиталі двічі, у 1855 і 1856 рр., оглядав видатний хірург Микола Пирогов.

Велику роботу з розміщення і лікування хворих провели губернатор А.Я. Фабр, завідувач міськими лікарнями П.Н. Бойченко і міський голова в 1854–1857 р. І.І. Лов'ягін, про що останній згадує в автобіографії, надрукованій у 1887 р. в декількох номерах газети «Екатеринославский юбилейный листок»: «Когда Екатеринослав завален был ранеными, во все время существования здесь военного госпиталя — в двух зданиях помещалось постоянно 180 человек больных» [4, с. 50]. Під керівництвом Павла Бойченка знаходилося всього по 6–8 ординаторів. За особливу сумлінність він був нагороджений орденом св. Станіслава III ступеня. «Не нарушая истины и без преувеличения, можно сказать, что в 40-х — 80-х годах в Екатеринославе все — от высшего представителя власти до последнего бедняка, до самого жалкого нищего знали доктора Бойченко», — відзначав один із старожилів міста в 1887 р. [4, с. 41].

Питання про те, скільки воїнів Кримської війни знайшли вічний спокій у Катеринославі, є одним із найбільш дискусійних в історіографії міста середини XIX ст. Російська сторона в цій війні в цілому втратила понад 500 тис. солдатів (убитих, померлих, полонених і важко поранених), із них під Севастополем — 135 тис. убитих і померлих від ран. Війська союзників під Севастополем (Англія, Франція, Туреччина, Сардинія) втратили 163 тис. осіб [16, с. 720]. В історико-краєзнавчій літературі давно сформувалася думка, що на території Дніпропетровська поховано близько 40 тис. солдатів — жертв того кровопролиття. Переказ про це зафіксовано чи не одразу після закінчення війни; саме такі цифри активно використовували ЗМІ в усі пізніші періоди історії міста й донині (див., наприклад, [4, с. 77; 28]). Збережені історичні джерела не дозволяють переконливо спростувати цю цифру, але й не підтверджують її. Велика частина військових, переміщених із Севастополя в катеринославські шпиталі, вмерла і дійсно похована тут же. Дослідник В. Мороз подає відомості, що в Катеринославі в 1859 р. мешкали 16 928 осіб, разом з тим у 1855 р. в місті перебувало більше 11 тис. хворих і поранених [10; 22, с. 61]. Чимало з них померло і захоронено на цвинтарі, що одержав назву Севастопольський. Тому цифра не більше 10 тис. осіб здається реальнішою, але й вона вражає — адже це практично населення Катеринослава того часу.

Проте слід звернути увагу ще на одну особливість. У матеріалах «Екатеринославского юбилейного листка» знаходимо твердження, що на період війни місто було обрано головним збірним

пунктом «всех высылаемых из Севастополя больных и раненых воинов, равно и военнопленных англо-французских войск» [4, с. 199]. Звідси можна зробити несподіваний висновок, що в катеринославських шпиталях умирали (і тут же були поховані) не тільки російські військові, а й їхні супротивники.

Померлих у Катеринославі від поранень солдатів, матросів та офіцерів ховали неподалік від головного шпиталю («богоугодных заведений») — на південно-східному схилі головного міського пагорба, так званої Соборної гори. На цьому цвинтарі, що одержав назву «кладбище севастопольцев», знайшли останній притулок щонайменше декілька тисяч російських воїнів. Серед них могли бути й військовополонені англійці, французи і турки із союзницького експедиційного корпусу. Ми не знаємо, як виглядали численні солдатські поховання, швидше за все, вони були братерськими. Але воїнів супротивника зазвичай хоронили на окремих ділянках. Однак про це не збереглося ніяких відомостей.

У 1863 р. на захід від території колективних поховань «кладбища севастопольцев» була зведена невеличка кам'яна каплиця Воскресіння Лазаря (перебудована потім на церкву) «бывшим Екатеринославским вице-губернатором Николаем Барановичем средствами добровольных приношений во славу святого имени Божия и в воспоминание подвигов защитников г. Севастополя в 1854—1856 годах, почивших в здешних военно-временных госпиталях от ран и болезней и погребенных в значительном числе на этом кладбище...» [4, с. 77]. Як повідомляв спеціальний напис, уже 3 жовтня 1863 р. цвинтар відвідав великий князь Микола Олександрович, на той час спадкоємець престолу, син імператора Олександра II. А 28 жовтня того ж року «Государь Император Александр Николаевич, почтив набожным вниманием могилы, изволил осматривать церковь, в то время вчерне лишь отстроенную» [4, с. 77]. (Шоправда, факт перебування Олександра II в нашому місті в 1863 р. є дискусійним.) А «31 октября получено на тот же предмет денежное приношение от Государыни Императрицы в проезд Ея Величества через наш город» [27].

Цікава мотивація факту закладення каплиці на досить значній відстані від місця поховань. В її описі знаходимо такі рядки: «Несколько тысяч больных и раненых, перевезенных сюда из Крымского полуострова, погребены были безследно (Sic! — М.К.) на так называемом кладбище Богоугодных заведений,

находящемся на расстоянии одной версты от Кафедрального собора на живописном берегу р. Днепра между зданиями Богоугодных заведений и предместьем Мандрыковкой. В 1862 г., огромное пространство, вмещающее в себе Кладбище, оцепано глубоким рвом, обнесено валом, и в том же году испрошено благословение Преосвященного Леонида Епископа Екатеринославского и Таганрогского на сооружение на этом Кладбище каменной часовни. В Мае месяце прошлого 1863 года часовня заложена... Строение отличается легкостью стиля, вполне добросовестным исполнением работ и прочностью, которая возводит его на степень монумента» [27].

Зважаючи на роль Кримської війни в розвитку міста в цілому, серед катеринославіців зберігалася й передавалася з покоління в покоління пам'ять про події. Проте в останні десятиріччя XIX ст. стан власне військового некрополя залишав бажати кращого. У 1887 р. секретар Катеринославської міської Думи М.М. Владіміров, автор-упорядник відомої книги «Первое столетие города Екатеринослава», сповіщав на сторінках газети «Екатеринославский юбилейный листок»: «Какое громкое название и какая жалкая действительность! Там, где по преданию лежит до 40 тысяч славных бойцов за землю русскую, где на каждом шагу встречаются братские могилы, в которых сразу кляли человек по 30, по 50, — там, в настоящее время, нет не только какого нибудь памятника, но даже и простого деревянного креста, которым русский народ привык осенять могилы близких и дорогих для него людей» [4, с. 77].

Напередодні столітнього ювілею Катеринослава, що святкували в 1887 р., пропонувалося «достойным образом почтить память славных защитников отечества, могилами которых всегда должен гордиться наш город» [4, с. 78], проте не було здійснено ніяких спеціальних заходів.

А тим часом уже до 1870 р. на захід від військових могил навколо Лазаревської церкви утворився другий за значенням цивільний цвинтар Катеринослава, у назві якого — Севастопольський — збереглася згадка про події Кримської війни. Наприкінці XIX ст. кладовище «стало принимать все более и более благообразный вид» [4, с. 77]. У 1888 р. на захід від цивільного цвинтаря виділили ділянку для поховань воїнів міського гарнізону [8, с. 15], що надалі підтримувалась у зразковому стані (до революції 1917 р.).

На час формування «цвинтаря севастопольців», у п'ятдеся-

тих роках XIX ст. ця частина Соборної гори була пустельною й досить віддаленою від основного масиву міської забудови, що й стало головним чинником розташування кладовища саме на цій території. Однак протягом кількох десятиліть місто підійшло до самих кордонів Севастопольського цвинтаря — почали зводити споруди в районах Лагерного (сучасного Нагірного) ринку, а також вулиць Сімферопольської та Севастопольської.

У другій половині XIX — на початку XX ст. власне військові поховання «цвинтаря севастопольців» знаходилися в запустінні: могили — ряди пагорбів — позаростали травою і не нагадували про померлих. Лише один раз на рік, у Фомину неділю, причт Лазаревської церкви відбував на ньому урочисту панахиду «в память всех на поле брани убиенных» [4, с. 77]. Цікаво, що на місці занедбаного «кладбища севастопольцев» 11 листопада 1914 р. було влаштовано новий військовий (братський) цвинтар для загиблих під час Першої світової війни, який досить швидко заповнився [21, с. 154–155]. Проте його доля аналогічна «старому» Севастопольському. Уже пізніше, у другій половині XX ст., територія обох цвинтарів потрапила під суцільну забудову — тут розташувалися поряд із приватними будинками багатопверхові корпуси адміністративних установ та наукових інститутів.

Отже, Севастопольський некрополь має декілька нетотожних територіальних і хронологічних шарів поховань. Аналіз наявних матеріалів дає можливість зробити висновок про просторові трансформації Севастопольського меморіального комплексу Катеринослава за декілька десятиліть. Якщо базуватися на дослідженні наративних і картографічних джерел, то можна визначити, що Севастопольський цивільний та Севастопольський військовий цвинтар кінця XIX — початку XX ст. територіально розташовувався не безпосередньо на місці, а на північний захід від масиву первісних поховань власне періоду Кримської війни, які, судячи з усього, перетворилися на «забуті могили». Загубилися про них і джерела. Територія перших поховань може бути приблизно локалізована в сучасному міському просторі як масиви забудови між вул. Сімферопольською та залізничною колією (вул. Спаська (Зенітна), пров. Люблінський, Чернівецький, вул. Сімферопольська, можливо, аж до Селянського узвозу).

«Новий» Севастопольський цвинтар поступово став ототожнюватися з місцем братських поховань часів Кримської війни, і, відповідно, за ним закріпились у пересічних та знатних катеринославіців усі історико-культурні споглядання та пережи-

вання, пов'язані з цією війною. Своєрідним підтвердженням ролі Севастопольського кладовища в культурній топографії Катеринослава кінця XIX — початку XX ст. є те, що в цей час тут поховали знаменитих осіб — Олександра Миколайовича Поля (промисловця і мецената, пом. 1890 р., відданий землі у склепі Лазаревської церкви) й Адріана Кашенка (історика і суспільного діяча, пом. 1921 р.). У 1893 р. тут був похований Іван Манжура — український етнограф і поет. Щоправда, в останніх двох випадках вибір місця для поховання легше пояснити радше географічною близькістю: А. Кашенко жив у цьому районі міста, а І. Манжура, котрий був знайдений непритомним на одній з міських вулиць, ховали з будівлі «богоугодных заведений» як невідому особу (і на відповідній ділянці — могила так і не знайдена, у пізню радянську добу встановлений лише кенотаф). Проте саме військово-патріотичним значенням нового Севастопольського цвинтаря в оцінці сучасників можна пояснити поховання тут ще кількох відомих осіб: у 1902 р. «рядом с воспетыми ею героями» (як зазначалося в тогочасних джерелах) знайшла собі вічний спокій відома письменниця А. П. Валуева, народж. Мунт, автор книги «Севастополь и его славное прошлое» [1, с. 183]; звертала на себе увагу й могила начальника Севастопольської фортеці Пахомова, відданого землі з усіма військовими почесностями в 1912 р. на ділянці військового цвинтаря [6].

Принагідно зауважимо, що ці поховання з плином часу теж перетворилися на «забуті могили». У парку, влаштованому на місці «нового» цвинтаря, встановлено тільки кенотаф Іванові Манжурі (1969 р., скульпт. Е. Курильов, арх. М. Присяжний [11, с. 108]). Пам'ятників іншим переліченим особам ми не побачимо.

Севастопольський міський цвинтар функціонував до початку Великої Вітчизняної війни, хоч інтенсивність поховань у першій половині XX ст. суттєво зменшилася (територія кладовища остаточно зафіксувалася, не маючи тенденції до збільшення). Відомостей про окреме існування військового цвинтаря після 1917 р. немає. Під час бойових дій Другої світової війни згоріла Лазарівська церква. Проте коробка споруди лишилася цілою та була придатною для відновлення. Такий висновок випливає з документа, що зберігається в обласному архіві, про рішення виконкому облради від 30 грудня 1952 р. забрати у парадіян та передати Дніпропетровському будівельному інституту для влаштування спортзалу Хрестовоздвиженський храм

(уперше переданий цьому навчальному закладу в 1939 р., але під час війни богослужіння у ньому відновилися). У документі сказано, що в разі потреби громади в молитовній споруді можна «приспосувати для цих цілей збережену коробку колишньої церкви без дзвіниці та бань на Севастопольському цвинтарі» [18, арк. 83].

Проте доля цвинтаря та церкви, здається, була вирішена остаточно, і в 1949 р. ухвалою міськвиконкому Севастопольське кладовище закрили. Передбачалося перенести останки похованих (за вимогами родичів) та спорудити в центрі колишнього цвинтаря братську могилу для військових (детальніше див. [7а, с. 104]). Збереглися свідчення, що частину останків військових перенесли в центральну частину (у підмурок майбутнього монумента), а декілька поховань бійців періоду Великої Вітчизняної війни — на інші військові меморіальні кладовища [21, с. 157]. Після цього приступили до «благоустрою території».

До 1955 р. (100-річчя завершення Севастопольської оборони) на території колишнього цвинтаря був створений Севастопольський парк із меморіальним комплексом. Треба віддати належне авторам та виконавцям проекту реконструкції території кладовища під парк, які надали перевагу меморіальному ансамблю (адже в ті часи домінувала тенденція цілковитого руйнування старих цвинтарів та облаштування на їхньому місці парків, однак досить часто ділянки потрапляли під звичайну забудову). Керував проектом відомий дніпропетровський архітектор О.Б. Петров [9, с. 14, 34]. Досить детальний опис процесу влаштування парку поданий у спогадах тодішнього першого секретаря Жовтневого райкому компартії О.Ф. Стеценка, опублікованих у 1995 р. [23]. Із його споминів дізнаємося, що збереженню меморіальної функції в особливостях парку сприяла особиста позиція О. Ф. Стеценка та головного архітектора О.Б. Петрова, який, до речі, виконував проектні роботи безкоштовно [23].

У центрі колишнього кладовища, на місці руїн Лазаревської церкви, з'явився пагорб, на якому зведений монумент із білого інкерманського каменю. Пам'ятник завершено в 1957 р., незадовго до того, коли розпочалася боротьба з «надмірностями» в архітектурі і стилі «сталінський ампір» був вигнаний з офіційного мистецтва. Проте будівництво Севастопольського меморіалу встигли закінчити «із застосуванням класичних архітектурних форм, які притаманні якраз «білому місту» — Севастополю» [9, с. 14].

До сих пір невідомо, що стало із залишками самої Лазаревської церкви та з могилою Олександра Поля — «новоросійського Колумба» — в її підвальному приміщенні. Рішення насипати великий пагорб, а вже на ньому встановити монумент наводить на думку, що, можливо, під ним існують залишки колишньої будівлі. Автор статті має підстави вважати, що підмурки та частина стін Лазаревської церкви не були знищені, а використані для спорудження монумента. Можливо, у середині штучного пагорба збереглися і могила Олександра Поля, і ще деякі намогильні пам'ятники з кладовища. Підтвердити або спростувати такий висновок можуть лише археологічні дослідження з прокладанням шурфів на пагорбі, які мають бути обов'язково проведені за умови реконструкції парку, розмови про яку точаться декілька останніх років.

Неподалік центрального пам'ятника, на лінії Севастопольської вулиці, споруджена тріумфальна арка (є відомості, що її звели першою з усього комплексу — в 1946 р. [7а, с. 104]) і прокладена алея Героїв (спочатку із живописними зображеннями Даші Севастопольської, матроса Кошки, Миколи Пирогова та інших осіб, що здобули славу під час оборони Севастополя). Провівши в 1977 р. капітальну реконструкцію всього комплексу, замість картин установили вісім скульптурних портретів.

Протягом 1960–1980-х рр. Севастопольський парк став одним із улюблених місць відпочинку мешканців нагірної частини Дніпропетровська і студентів навколишніх вузів. Водночас була до певної міри знівельована генетично притаманна цьому паркові меморіальна функція: наприкінці 1980-х рр. на його території існували футбольний майданчик, дерев'яна естрада (згоріла на поч. 1990-х рр.), танцмайданчик, літній кінотеатр, пивбар, майданчики з дитячими атракціонами та великими шаховими фігурами, а на головній алеї перед монументом щорічно встановлювали новорічну ялинку. Декілька доріжок парку декорували стендами із зображенням гербів радянських республік та іншими сюжетами ідейного змісту, з'явилися декілька нових скульптур — матроса (на задній алеї) та В. І. Леніна у дитинстві з книжкою (на майданчику атракціонів). Обидві зникли бл. 1993–1995 рр.

Після 1991 р. Севастопольський парк і меморіальний комплекс прийшли в занепад і стали стрімко руйнуватися. Дев'яності — двохтисячні роки хоч і не принесли позитиву в життя і вигляд історичного місця, однак були досить «голосними» і

запам'яталися цілою серією скандалів, пов'язаних з долею території та паркових об'єктів. У ніч з 7 на 8 березня 1997 р. зруйнувалася тріумфальна арка — один із двох вузлових об'єктів комплексу. Існує версія, що вона завалилася через довготермінове проведення підземних ремонтних робіт з прокладання труб теплоцентралі. Проте огляд місця події, проведений автором цієї статті наступного ранку після падіння споруди, породив думку, що вона була зруйнована навмисне із застосуванням спеціальної техніки (арку більше не відновлювали). У цей же час зникли два з шести бронзових погрудь з алеї Героїв, бронзові фрагменти головного монумента (частини букв меморіального напису та військової атрибутики). Бл. 1997 р. на території цвинтаря вирито великий котлован для зведення релігійного центру однієї з нетрадиційних громад (адвентистів сьомого дня), тоді ж північний кінець парку забудували гаражами мешканці сусідньої багатоповерхівки. Достеменно відомо, що в обох випадках будівельниками зачеплено великі масиви людських кісток. Працюючи на котловані під церкву адвентистів, робітники випадково знайшли останки людини, що їх одразу спробували видати за прах Олександра Поля (ціла низка скандальних публікацій 1997 р. в ЗМІ), хоч місце церкви та склепу Поля знаходилося на значній відстані від майбутнього котловану. Лише спеціальна експертиза останків спростувала їхню належність «новоросійському Колумбові».

У 1999 р. вперше після радянської доби на шпальтах газет з'явилися пропозиції про відновлення меморіальної функції Севастопольського парку. Передбачалося саме на його території встановити скульптуру коня роботи Зураба Церетелі, що її, за чутками, збиралася в 1999 р. подарувати місту мерія Москви [2]. Ця ініціатива лишилася нереалізованою, зважаючи на вкрай суперечливий характер.

У 2000–2002 рр. провели косметичний ремонт монумента і вже тоді розглядали декілька проектів реконструкції парку з відновленням первісного вигляду меморіалу. Показовий факт, що після зникнення в 1990-х рр. частини металічних букв з головної споруди ці елементи були відновлені в 2002 р. Однак через кілька років їх знову викрали невідомі шукачі металобрухту без будь-яких перешкод з боку правоохоронних органів. Станом на початок 2006 р. справа відновлення Севастопольського меморіального парку не зрушила з місця. Досі не здійснені ніякі конкретні заходи й унікальний для Дніпропетровська культурно-

історичний комплекс продовжує стрімко руйнуватися. Залишаються сподівання на нещодавно оприлюднений новий проект реконструкції парку зі збереженням і розвитком його меморіальної функції [17].

У середині 2000-х рр. у Дніпропетровську тільки розпочалися спроби налагодити цілеспрямовану, скоординовану діяльність із дослідження і збереження пам'яток культурної спадщини. Що стосується конкретно історичних місць, пов'язаних із Кримською війною 1853–1856 рр., то перспективним видається пошук і вивчення нових джерел для відповіді на спірні питання про цей період минулого нашого міста. У першу чергу треба з'ясувати кількість похованих російських та, можливо, іноземних військових, детальну локалізацію місць розміщення госпіталів і поховань. Ідентифікація останніх на колишньому Севастопольському цвинтарі (та навіть приблизна реконструкція його планування і схеми ділянок) навряд чи можлива з огляду на критичну недостатність джерельної бази. Шляхом пошуку і залучення нових джерельних комплексів необхідно відновити місця могил найбільш відомих осіб із числа похованих.

Отже, Севастопольський парк – військовий і цивільний меморіал Дніпропетровська – пережив важку добу запустіння. Проекти його реконструкції тільки чекають на реалізацію. Випереджаючи події, є сенс висловити деякі міркування про роль Севастопольського меморіального комплексу в культурній топографії Катеринослава-Дніпропетровська.

Історія Севастопольського цвинтаря може слугувати однією з репрезентативних топографічних моделей культурних трансформацій урбанізованого середовища в епоху соціокультурних катаклізмів ХІХ–ХХ ст., допомогти виникнути в механізми трансляції пам'яті в історичній свідомості катеринославців-дніпропетровців протягом майже півтора століття. У середині 50-х рр. ХІХ ст. виник масив колективних поховань у східній частині пагорба. Але в 1863 р. каплицю в пам'ять про події Кримської війни збудували не на самому місці поховань, а ближче до центральної лінії пагорба. І вже навколо цієї каплиці виник Севастопольський цивільний цвинтар, а згодом на розташований поряд ділянку – військовий цвинтар.

Таким чином, континуїтет між історичною локалізацією та візуальною фіксацією події на місцевості був уперше порушений під час самого заснування «впорядкованого, культурного» цвинтаря задовго до руйнування залишків некрополя в 1990-х рр.

Урешті-решт саме каплиця (а не масив «братських могил») стала ядром меморіального комплексу. Сучасники в повній мірі відчували цей «дисконтинуїтет» і намагалися сигналізувати суспільству в ряді публікацій (спогади В. Машукова, «Екатеринославський юбилейний листок» та ін.).

Удруге континуїтет був порушений за радянської доби, коли вже зруйнували і каплицю (та й самий цвинтар), а на її місці спорудили імпозантний, проте абстрактний та абсолютно «світський» монумент захисникам Севастополя. При цьому, зважаючи на надзвичайну суперечливість радянського соціокультурного дискурсу, дисконтинуїтет простежується у декількох вимірах: 1) рішення розмістити в центрі новоствореного парку монумент саме як «символічну братську могилу» захисникам Севастополя (котрі насправді поховані в зовсім іншому місці) остаточно закріпило втрату «видимого» зв'язку між значимою подією та її фіксацією; 2) повне знівелювання духовно-релігійної функції; 3) протиставлення одна одній військової та цивільної складових, вірніше, піднесення військового начала мало таким чином уособлювати найкраще втілення загальногромадянського ідеалу. Причому військова компонента була повністю позбавлена релігійності. Таким чином, військове поставлено «над» цивільним і в переносному, і в буквальному змісті. Сама ідея спорудити на руїнах церкви світський військовий меморіал, що відповідало культурній матриці радянської доби, уже перекреслювала весь попередній етап ідеології й практики створення меморіального ансамблю. За таких умов годі й говорити про оптимізацію механізмів трансляції історичної пам'яті, скоріше – процес був запрограмований на рух у зворотному напрямі, що яскраво репрезентовано на прикладі даного культурного об'єкта.

В умовах закріплення територіального дисконтинуїтету залишився тільки ідейно-культурний контакт, однак в умовах розмиття традиційних ціннісних орієнтирів пострадянської доби це вже не змогло надійно захистити комплекс та перешкодити його занепаду. На думку автора статті, усе вищезазначене досить детально пояснює чинники швидкого руйнування Севастопольського некрополя в 90-х рр. ХХ ст. (звичайно, не виправдовуючи сам процес).

Зведення на місці цивільного цвинтаря Катеринослава (де колективна пам'ять усе ж транслювалася у вигляді збереження окремих могил, які опікували родичі) абстрактного, «виключно військового» меморіалу витіснило «цивільний» компонент, але

не закріпило належним чином компонент «військовий» і за пам'ятником доглядали передусім завдяки зусиллям влади. Зі зникненням держави-«патрона» (Російської імперії — Радянського Союзу) цей парк-некрополь, як не прикро констатувати, опинився на маргінесі культурного простору міста. Сподіваємось, однак, що він не розділить повністю долю першого й найбільшого меморіального комплексу міста — міського цвинтаря Катеринослава, який у 1930—1950-х рр. був повністю ліквідований, і на його території розмістилися стадіон «Металург» та житлові квартали, а починаючи з 2005 р. вже на залишках і цвинтаря, і стадіону «Металург» будують новий стадіон «Дніпро», зачіпаючи первісні поховання катеринославців (повідомлення в ЗМІ).

Надіємось, що запропонований нещодавно проект «реконструкції Севастопольського парку» з відновленням його меморіальної функції (базованої на поєднанні духовного й світського, військового й цивільного чинників) має перспективи бути реалізованим, хоч і він не позбавлений суперечностей. Водночас приклад Севастопольського цвинтаря не повинен сприйматися як модель наперед заданої «культурної поразки» імперської держави у застосуванні власних механізмів збереження й трансляції генетичної пам'яті за умови швидких антимілітарних змін у суспільній свідомості. Швидше — це індивідуальний випадок, коли абсолютистська державна машина спричинила надлишок тоталітаризму у власних діях щодо фіксації значимих історичних подій, тоді як до таких питань необхідно було підходити більш делікатно. Адже там, де зберігся територіальний та демографічний континуїтет пам'яті, пов'язаної з видатними воєнними подіями (скажімо, у Севастополі), некрополі солдатів Російської імперії (та й навіть армій супротивника) знаходяться в належному стані, а ті, що з часом занепали, в більшості своїй були відновлені до 150-річного ювілею Кримської війни в 2005—2006 рр.

Проте, незважаючи на «помилки» у збереженні історичної пам'яті мешканців міста про події Кримської війни, а в ширшому сенсі — про весь «катеринославський» період історії Дніпропетровська, владі та громадянам необхідно сприяти відновленню Севастопольського некрополю. Хоча б тому, що період Кримської війни став незабутньою сторінкою життя Катеринослава і відбився на ході його розвитку; тому, що цього вимагає просто пам'ять про тисячі людей, які покоються в цьому місці, незалежно від їхнього національного, соціального та

майнового стану. Єдиний зафіксований, але «напівзабутий» пантеон Катеринослава-Дніпропетровська не повинен стати «забутим» пантеоном.

Загальні висновки:

1. Севастопольський меморіальний комплекс Дніпропетровська в його нинішньому вигляді є багатокомпонентною структурою та може слугувати репрезентативною історикотопографічною моделлю, яка відображає в повній мірі суперечливий характер механізмів трансляції історичної пам'яті; демонструє вектори, силу, інтенсивність та ієрархію культурно-історичних зв'язків в урбанізованому середовищі абсолютистської держави (російсько-радянський варіант).

2. В усі часи Севастопольський комплекс носив у собі багатоглядне культурне навантаження через поєднання духовного та світського, військового та цивільного чинників.

3. Нинішній Севастопольський парк — єдиний із зафіксованих (проте в абсолютно спотвореному вигляді) меморіальних комплексів Катеринослава.

4. Севастопольський цвинтарний комплекс складався з декількох нетотожних шарів поховань (первісні поховання, т. зв. «забуті могили», Севастопольський міський та Севастопольський військовий цвинтарі). Він поєднував у собі риси військового та цивільного меморіалу Катеринослава.

5. Севастопольський цвинтар — «нагірний» некрополь, одне з двох головних кладовищ Катеринослава (у «нижньому місті» був центральний міський цвинтар за Сінною площею). Точна кількість похованих не піддається обрахуванню на кожному з етапів і, відповідно, в цілому. Ймовірно, вона корелюється із головним кладовищем міста — центральним за Сінною площею (суч. територія стадіону «Дніпро»).

6. Севастопольський цвинтар виявився зримим прикладом мультикультурного характеру Катеринослава кінця XIX — початку XX ст. Тут спочивають знаменитий промисловець і меценат Олександр Поль, український поет Іван Манжура, російська письменниця Анна Валугева-Мунт, український історик Адріан Кашенко та тисячі інших городян без розподілу за національною ознакою.

7. Севастопольський комплекс одночасно виконує власне меморіальну функцію (нагадування про покоління місцевих мешканців) із значним культурно-історичним навантаженням — є згадкою про минуле Катеринослава ранньомодерної доби та

його роль у подіях Кримської війни (ширше — про роль міста в історії підросійського причорноморського регіону).

8. Зберігаючи меморіальну функцію, Севастопольський цвинтар (і парк) є однією з «точок сполучень» Катеринослава з північно-причорноморським та загальноросійським культурним простором. Пам'ять про спільну історичну долю та воєнні подвиги часів Кримської війни для декількох міст Півдня Російської імперії середини XIX ст. протягом багатьох десятиліть була органічною складовою культурно-ідентичної «матриці» Катеринослава-Дніпропетровська, і тільки в останні роки це почуття єдності потроху починає втрачатися. Історія комплексу є зримою моделлю цих культурно-ідентичних процесів.

9. Як знаковий об'єкт культурного простору мегаполіса на Дніпрі, Севастопольський комплекс лишається одним з базових об'єктів такого роду на його мапі. Він може сприйматися як одна з «точок сполучень» головних періодів міської історії — «катеринославського» та «дніпропетровського», демонструючи при цьому всю суперечливість такої єдності та суттєво відмінні культурно-історичні вектори.

10. Севастопольський некрополь в його нинішньому вигляді (перетворений на парк у п'ятдесятих роках минулого століття) знаходиться в цілковитому занепаді й потребує термінової реконструкції. У свою чергу, така реконструкція повинна мати підґрунтям наукове дослідження історії цього культурного об'єкта на базі комплексу речових та письмових (документальних, наративних, картографічних) джерел.

Є всі підстави сподіватися, що подальше студіювання джерельних матеріалів (передусім архівних та усних) і бажані археологічні дослідження дадуть можливість глибше відтворити історію Севастопольського меморіального комплексу Катеринослава-Дніпропетровська на всіх його етапах. Зокрема, уявляється необхідним скласти якнайповнішу хронологію розвитку цвинтаря та розширити список похованих катеринославців-дніпропетровців, належним чином увічнивши їх. Головним наслідком такої роботи має стати якомога органічніше інтегрування Севастопольського комплексу в якісно нову культурно-ідентичні структуру великого пострадянського мегаполіса — Дніпропетровська.

Бібліографічні посилання

1. Авчинников А. Екатеринослав и его окрестности // Календарь —

ежегодник «Приднепровье» на 1909 г. — Екатеринослав, 1908. — С. 172—192.

2. Державин А. Зураб Церетели снова в центре скандала // Торговый дом. — 1999. — 27 мая.

3. Дніпропетровськ: Віхи історії: Навч. посіб. / Упоряд. А. Г. Белебрух, С. А. Квітка; Редкол.: С. А. Квітка (гол. ред.) та ін. — Д., 2001. — 256 с.

4. Екатеринославский юбилейный листок. Апрель-май 1887. — Екатеринослав, 1887. — 256 с.

5. Кавун М. Э. Полузабытый пантеон (Гений места. Часть XXIII): [История Севастопольского кладбища и парка] // Недвижимость в движении. — 2005. — 24 августа.

6. Лазебник В. Последний приют героев Севастополя // Днепр вечерний. — 1998. — 10 июля.

7. Лазебник В. Севастопольский парк без золотых огней // Наше место. — 2004. — 9 жовтня.

7а. Лазебник В. І. Кримська війна й оборона Севастополя 1853—1856 рр. у пам'ятниках історії Дніпропетровського історичного музею і міста Дніпропетровська // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник / Редкол.: Г. К. Швидько (гол. ред.) та ін. — Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2005. — Вип. 2. — С. 100—107.

8. Машуков В. Воспоминания о городе Екатеринославе (1887—1910 гг.). — Екатеринослав, 1910. — 89 с.

9. Мірошніченко О. А. Олег Борисович Петров — зодчий і педагог / О. А. Мірошніченко, С. І. Шустерова. — Д., 1998. — 36 с.

10. Мороз В. Ми були тилом севастопольської оборони // Вісті Придніпров'я. — 2000. — 9 листопада.

11. Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник / Редкол.: П. Т. Тронько (глав. ред.) и др.. — К., 1977. — 736 с.

12. Пименов В. Навечно в памяти народной: [Севастопольский парк Днепропетровска] // Днепр вечерний. — 1980. — 1 августа.

13. План г. Екатеринослава 1915 г. // 3 довідкового видання: Весь Екатеринослав. — Екатеринослав, 1915 (Вкладка).

14. План губернского города Екатеринослава снят с натуры и составлен в 1898 г. Городскими Землемерами Н. Пехотинским и С. Гинзбургом // Російський державний історичний архів (Санкт-Петербург). — Ф. 1293, оп. 168, спр. 69. — Арк. 1.

15. План губернского города Екатеринослава. 1885 г. Екатеринославский межевой землемер А. Пупырников // Відділ краєзнавчої

літератури та бібліографії Дніпропетровської обласної універсальної наукової бібліотеки. Картографічна колекція.

16. *Похлебкин В. В.* Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах: Справочник. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Вып. II: Кн. 1: Войны и мирные договоры. — 781 с.

17. Реконструкция Севастопольского парка: [Проект] // <http://gorod.dp.ua/archi/?pageid=773>

18. Решения исполкома Днепропетровского совета (4 января — 31 октября 1952 г.) // Державний архів Дніпропетровської області. — Ф. 3383, оп. 5, спр. 65. — 230 арк.

19. Севастопольский парк // Дневровская правда. — 1957. — 14 июля.

20. *Стародубов А. Ф.* Память истории: г. Екатеринослав (г. Днепропетровск) по литературе и воспоминаниям / А. Ф. Стародубов, В. В. Самодрыга, С. С. Иванов. — Д., 2001. — 374 с.

21. *Старостин В. С.* Столица степового края. Днепропетровськ: Нариси з історії міста. — Д., 2004. — 280 с.

22. Старт в третье тысячелетие: Очерки о Приднепровье / В. Платонов, В. Мороз, М. Кавун. — Д., 2002. — 304 с.

23. *Стеценко А. Ф.* Штрихи к истории района: [Жовтневый район г. Днепропетровска] // Наше місто. — 1996. — 15 березня.

24. Страницы каменной книги: 60 памятных мест Днепропетровска / М. А. Шатров, В. И. Хворост, Б. И. Перепада. — Д., 1969. — 238, [2] с.

25. *Фоменко А. К.* Севастопольське кладовище і парк // Дніпропетровськ: минуле і сучасне: Оповіді про пам'ятки культури Катеринослава — Дніпропетровська, їх творців і художників. — Д., 2001. — С. 258—260.

26. *Чабан М.* Реставрують чи руйнують? [Доля Севастопольського парку Дніпропетровська] // Зоря. — 1998. — 4 серпня.

27. Часовня, в память защитников Севастополя, погребенных в Екатеринославе // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 г. — Екатеринослав, 1864. — С. 247.

28. *Шатров М.* Севастопольский парк // Дневровская правда. — 1963. — 17 февраля.

29. *Штейн М.* Пам'ятники у парку // Дніпро вечірній. — 1972. — 13 травня.

Надійшла до редколегії 27.01.06.

V. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ РУХИ

УДК 94(477,63) «1902/1904»

Н. О. Сіталова

Дніпропетровський національний університет

КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ КОМІТЕТ ПАРТІЇ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ: ЕТАПИ ДІЯЛЬНОСТІ

Виділено та охарактеризовано основні етапи початкового періоду функціонування Катеринославського комітету ПСР.

Особливості соціально-економічного та політичного розвитку царської Росії початку ХХ ст. зумовили виникнення політичних партій, що відображали основні інтереси різних соціальних верств та груп населення. Серед найбільш впливових всеросійських політичних організацій необхідно назвати Партію соціалістів-революціонерів (ПСР). Вона була заснована на початку ХХ ст. в результаті злиття народницьких гуртків і груп, які існували ще з 90-х рр. ХІХ ст. на уламках «Народної волі». У січні 1902 р. газета «Революционная Россия» — центральний орган есерів — повідомила про об'єднання в одну партію Північного союзу соціалістів-революціонерів та Південної партії есерів і створення таким чином єдиної всеросійської організації.

Особливістю новосформованої партійної системи Наддніпрянської України початку ХХ ст. була діяльність дуже великої, значно більшої, ніж у центральній частині Російської імперії, кількості різноманітних політичних груп. Вони відрізнялися одна від одної своєю ідеологією, світоглядом, метою, завданнями, організаційним устроєм тощо. Важливим було й те, що тут діяли як суто національні, українські політичні партії (РУП, ТУП, УСДРП, УПСФ), так і загальноросійські — есери, кадеты, меншовики. Есерівські організації та комітети створювалися в усіх українських губерніях; заснований був і Український обласний комітет партії есерів [19, с. 16]. Катеринославський комітет загальноросійського об'єднання соціалістів-революціонерів,

© Н. О. Сіталова, 2006

створений 1902 р., вважався одним із найбільш представницьких поряд з організаціями Саратова, Києва, Одеси та Харкова, адже до його складу входили робітничі, селянські, студентські та учнівські гуртки.

Дослідження діяльності російської Партії соціалістів-революціонерів має значну історіографічну традицію. Початок її вивчення припадає на дореволюційний період [1; 12]; 20–30-ті рр. стали в історіографії теми періодом викриття есерівського соціалізму, і тільки з середини 50-х рр. почалося нове, більш ґрунтовне вивчення історії різних політичних партій, які діяли в Росії наприкінці XIX – на початку XX ст. Докладну монографічну роботу, присвячену Партії соціалістів-революціонерів, видав у середині 70-х рр. відомий російський дослідник К.В. Гусев, давши можливість науковцям звертатися до цієї теми [2].

90-ті рр. XX ст. стали початком вивчення партійної системи України. І хоч у цьому контексті більше уваги приділялося національним організаціям, але без аналізу не залишалися й загальноросійські, які діяли на українській території, зокрема ПСР [10; 14]. Окремим аспектам діяльності есерів в Україні присвячені праці С. В. Сусорова [17], А.І. Павка [15], С.А. Черненко та О.О. Кардаша [11; 18], у яких наведені приклади з історії діяльності Катеринославського комітету партії. Процесу консолідації прихильників неонародництва в Катеринославі та створенню есерівської організації присвячена стаття С.І. Світленка [16]. Деякі аспекти діяльності катеринославських есерів напередодні першої російської революції показано в «Історії міста Дніпропетровська», яка побачила світ 2006 р. [9].

Метою даної статті є висвітлення діяльності місцевого осередку Партії соціалістів-революціонерів, розташованого в Катеринославі, зображення умов та періодів його функціонування. Часові межі роботи: 1902 р. – виникнення Катеринославського комітету Партії соціалістів-революціонерів, 1904 р. – завершення початкового етапу його діяльності. Наступний період, час першої російської революції 1905–1907 рр., став якісно новим в історії організації. Він поставив перед членами комітету інші завдання, спонукаючи до нових способів їх реалізації.

Початок існуванню есерівського напрямку в Катеринославі поклала організація «Красное знамя» (початок 1902 р.), яка прагнула до об'єднання соціал-демократичного та соціал-революційного напрямків в одну партію. Не досягнувши своєї мети, вона проіснувала недовго і злилася з есерівською організацією [16, с. 27].

Безпосередньо комітет Партії соціалістів-революціонерів виник у Катеринославі восени 1902 р. на базі місцевих ремісничих гуртків, у середині яких активно велася революційна пропаганда. У першій половині жовтня новостворене об'єднання почало функціонувати під назвою «Катеринославський комітет Партії соціалістів-революціонерів», придбавши печатку з відповідним написом, відбитки якої від цього часу ставилися на всі вихідні документи організації.

Засновниками та активними діячами комітету на першому етапі його існування були: А.І. Альтовський, А.І. Вейценфельд, С. Я. Шнейдер, А.П. Бикова. Упродовж декількох тижнів після заснування організація приєднала до себе близько 10 ремісничих гуртків, які входили до складу комітету місцевої соціал-демократичної партії, і створила близько 10 нових [4, арк. 106].

Есерівська пропагандистська діяльність була спрямована на робітниче середовище міста. Для ведення роботи серед селян організація виділила особливу фракцію під назвою «Крестьянский союз». Крім того, з метою залучення до лав комітету «пропагандистів-інтелігентів» керівники вели агітацію в середовищі учнівської молоді. Вони розповсюджували в навчальних закладах нелегальну літературу, яка закликала студентів організовувати гуртки для самоосвіти в революційному дусі.

Катеринославські есери налагодили зв'язки з однойменними організаціями Харкова, Саратова, Києва, Одеси, звідки отримували нелегальну літературу, а з Тули – чисті бланки для фальшивих паспортів. Не дивлячись на можливість одержувати заборонену літературу з інших міст, комітет налагоджував і власну друкарську справу. У кінці жовтня було вирішено відкрити центральну друкарню в Чернігові для задоволення вимог у літературі деяких есерівських організацій. Для власних же потреб Катеринославського комітету соціалістів-революціонерів на початку листопада 1902 р. було створено летючу друкарню на квартирі Т.І. Слуцької [4, арк. 107].

Каральні акції катеринославської поліції 4 та 15, 16 грудня 1902 р. поклали край початковому етапу діяльності місцевих соціалістів-революціонерів. Були заарештовані найбільш активні члени комітету – А.І. Альтовський, К.А. Вернік, Т.І. Слуцькіна, Б. А. Шапіро та ін. [3, арк. 20]. Однак партія есерів не припинила в Катеринославі свого існування. На чолі процесу відновлення організації стали діячі, які не потрапили під нагляд поліції або були звільнені з-під арешту за браком доказів. Це дочка купця

К. А. Вернік, міщанка Р. Левіна і члени Центральної робітничої групи комітету — Б.-В. В. Дубровенький та Й. Матусевич, які мали дружні сосунки з А.І. Альтовським. Намагаючись показати, що після арештів 4 грудня організація продовжує свою діяльність, її керівники вирішили видати і розповсюдити в Катеринославі та Кременчуці, комітети яких були тісно пов'язані, 4 тисячі екземплярів відозв «Ко всем честным людям». Листівки закликали суспільство надати есерам допомогу у боротьбі з урядом. Упродовж 2–3 днів завдання було виконане. А вже 11 грудня гектографським способом надруковано додаток до цієї відозви, у якому називали ім'я зрадника, винного в масових арештах керівного складу комітету [4, арк. 129].

У справі відновлення організації активну роль відіграли також Д.-Р. Й. Прес та Ф. М. Цейтлін. Вони вжили заходів для переховування шрифту та друкарського знаряддя, врятованого під час арештів подружжям Хасіних, й одночасно почали розшукувати колишніх членів революційних робітничих гуртків, умовляючи їх приєднатися до есерівського комітету. У цій справі їм допомагали А. Шнейдер, А.Ш. Голошинський та А.І. Гордон, який спеціально приїхав із Києва наприкінці січня 1903 р. До початку лютого їм вдалося організувати 3 гуртки [5, арк. 43]. Свою підтримку комітетові запропонував службовець Управління Катерининської залізниці В. Є. Левашкевич. Він допомагав Д.-Р.Й. Прес порадами у справі відбудови революційної організації, особисто вербував нових членів, а також переховував шрифт [5, арк. 43].

До відновлення комітету долучилися одеські есери. Сьомого березня до Катеринослава приїхали 2 інтелігенти на прізвиська «Рулевой» та «Тощий». Одразу ж після прибуття вони встановили зв'язки з А. Шнейдером. Першим їхнім діяльним кроком була ідея гектографування відозви, що сповістила б населення міста про стан справ соціал-революційного комітету, який не припинив свого існування, а має лише тимчасові труднощі. Для публікації мали намір скористатися власними силами, але потім вирішили замовити друкування листівок в Одесі за підписом Катеринославського комітету Партії соціалістів-революціонерів [5, арк. 70].

Березень 1903 р. позначився активізацією роботи нових членів комітету. Упродовж цього місяця було проведено три зібрання активістів. 20 березня на квартирі Робермана «Тощий» скликав сходку однодумців, на якій розглядали питання про організацію

нових гуртків і залучення до них робітників та інтелігенції, яка б вела в них пропаганду, та про власну друкарню. Проте коштів і можливостей для придбання шрифту не було, тому вирішили викрасти його з друкарні Сатановського. Публікацію нелегальних видань ухвалили замовляти поки що в Одесі [5, арк. 126].

Друге засідання комітету відбулося 23 березня. На ньому були присутні «Рулевой», А. Шнейдер, Белявський, Роберман і знову піднімалося питання про власну друкарню. Завдання викрадення шрифту частинами було покладене на Белявського. На сходці 31 березня організації повернули назву «Катеринославський комітет Партії соціалістів-революціонерів» та вирішили замовити нову печатку, ідентичну попередній [5, арк. 128]. До кінця березня до новоствореної групи приєдналися члени колишньої революційної організації — С. Рубін, Р. Блях, І. Шехтер та звільнений з-під варті Б. Могилевський. До того часу група вже сформувала 5 робітничих гуртків, до складу яких увійшли члени розгромленого робітничого об'єднання [5, арк. 127].

Наступного разу комітет зібрався 7 квітня. Тоді й розподілили обов'язки між його учасниками. «Рулевой» та «Михаил» взяли на себе керівництво технічною стороною діяльності, а також зв'язками з організаціями інших міст, «Тощий» і А. Шнейдер відповідали за стосунки з робітничими гуртками та веденням у них агітації.

Як згадувалося вище, на другому етапі існування есерівського комітету в Катеринославі постало нагальне питання створення власної друкарні, яка б забезпечувала потреби організації в агітаційній літературі, тому що видані в Одесі матеріали не завжди доходили до комітету. Наприкінці березня 1903 р. великий транспорт нелегальних примірників, що прямував до Катеринослава, був перехоплений поліцією. Остерігаючись повторення подібного, літературу стали відправляти невеликими партіями. Друкарню комітету, яка функціонувала восени 1902 р. у квартирі А.-Л.Ш. Хасіна та його дружини, відновити не вдалося, адже частину друкарського матеріалу, фарбу та шрифт А.-Л.Ш. Хасін вивіз до Києва [5, арк. 227]. Більш точні дані про існування в Катеринославі есерівської друкарні зустрічаються у справах охоронного відділення від 15 вересня 1903 р. Вона знаходилась у будинку Лур'є на Острожній площі у квартирі кравця Н.-Д.М. Фельда [5, арк. 273].

У квітні 1903 р. Катеринославська поліція провела нові арешти діячів есерівського комітету. Як свідчать документи

місцевого охоронного відділення, це суттєво не вплинуло на діяльність організації.

Новий етап активізації роботи Катеринославського комітету Партії соціалістів-революціонерів розпочався влітку 1903 р. Цьому сприяв загальний робітничий страйк на Півдні Росії, який у липні – серпні 1903 р. охопив й Україну. Із Баку він перекинувся на Одесу, Катеринослав, Київ, а згодом докотився до Миколаєва та Єлисаветграда. Страйк набув досі нечуваного в країні розмаху: роботу припинило близько 200 тис. робітників, яких уперше об'єднали вимоги політичного та економічного характеру [13, с. 27].

Під впливом активної діяльності «іскрівців» у цей час, а також газетних повідомлень і чуток про масові заворушення та демонстрації, що відбувалися в деяких містах південної смуги Росії, соціалісти-революціонери стали активніше скликати збори. На них есери вели пропаганду, намагаючись завербувати нових членів. Потім вони перейшли до агітації за проведення загального страйку в Катеринославі. Збори організовували в різних районах міста, а також за його межами. Нерідко одночасно проходило декілька зібрань, на яких, за даними охоронного відділення, по вихідних і святкових днях бувало до 150–200 осіб. Войовничість прихильників організації в цей час зросла настільки, що 27 липня на збори в Монастирському лісі більшість учасників прийшла із залізними дрючками. Тоді ж на сході активістів вирішили одночасно з організацією загального страйку провести збройну демонстрацію та розповсюдити відгуктографовані напередодні 500 екземплярів прокламацій. Оратор «Вася» повідомив присутніх про те, що партія вже має власну друкарню для забезпечення потреб комітету в нелегальній літературі [5, арк. 229].

Наприкінці липня 1903 р. політичні партії Катеринослава почали підготовку загального страйку, який повинен був стати відповіддю на цілий ряд заворушень, що відбувалися по всій державі. Як зазначає М. Рубач у своїй праці «История Екатеринославской социал-демократической организации. 1889–1903. Воспоминания и материалы», заклик есерівського комітету розпочати страйк 4 серпня не вплинув на маси і його не підтримали інші організації міста, хоча спланований він був саме на цей день [8, с. XXXVII].

Загальний страйк, супроводжуваний зупинкою роботи багатьох фабрик, заводів і майстерень та проведенням мітингів, розпочався 7 і тривав до 10 серпня 1903 р. Від імені Катерино-

славського комітету Партії соціалістів-революціонерів із закликами організовувати заворушення та антиурядовими промовами до мешканців міста зверталися М. Соєлевий, С. П. Тукманкін та А. Ніконорова. Вони були заарештовані і звинувачені у протиправних діях.

Серпневий страйк не приніс партії очікуваних результатів, адже в ньому майже не брали участь селяни, ще досить далекі від політичних вимог. Тому наступним кроком есерів було звернення до селянського питання. Вважаючи роботу серед селян настільки ж важливою, як і серед робітників, Катеринославський комітет Партії соціалістів-революціонерів наприкінці літа 1903 р. виділив зі свого складу групу, що створила Комітет селянської спілки. Це було зумовлено необхідністю розповсюдження соціал-революційних ідей у селах губернії та створення місцевих селянських революційних організацій. Одним з ініціаторів та активних діячів Комітету селянської спілки був колишній студент Олександр Іванов, який упродовж 15 серпня – 1 жовтня 1903 р. зав'язав тривалі стосунки з мешканцями 20 сіл у всіх повітах Катеринославської губернії та в 12 з них створив «групи Комітету селянської спілки Катеринославської губернії». Було відкрито бібліотеки, в яких селяни мали змогу ознайомлюватися з публікаціями Партії соціалістів-революціонерів та Аграрної соціалістичної ліги [5, арк. 266].

Від кінця серпня до 1 жовтня для забезпечення агітаційно-пропагандистської роботи Комітет селянської спілки відгуктографував три видання: картину «Общественная пирамида» зі стислим викладом есерівської селянської програми на звороті; прокламацію «Ко всем крестьянам с. Никольского» у 50 екземплярах з приводу передачі поміщицею В. І. Маламою своєї землі іншому поміщикові, через що селяни залишилися без наділів і змушені були погоджуватися на кабальні умови орендаря; листівку «К крестьянам» також у 50 екземплярах, присвячену катеринославським серпневим заворушенням [5, арк. 267].

Найкращі результати мала пропаганда серед селян Верхньодніпровського повіту, особливо в Саксагані та навколишніх семи селах. Там навіть працювали селянські гуртки. Комітет мав розгалужені зв'язки і з деякими селами Павлоградського повіту. Призначену для них літературу спочатку доправляли до Павлограда, а потім селяни розвозили її за призначенням.

Наступним етапом у діяльності Катеринославського комітету Партії соціалістів-революціонерів був 1904 р. За даними

місцевого охоронного відділення, на початку 1904 р. організацію очолювали московський міщанин Сергій Петрович Тукманкін та мешканець села Мерефи Харківської губернії Микола Порфирійович Шапошников. Зазначалося, що головну роль у комітеті відіграв С.П. Тукманкін. Він складав прокламації та доручав робітникам збирати матеріал і теми для них, розподіляв кошти організації та звітував про її роботу. Написанням та гектографуванням відозв займався М. П. Шапошников, їхнім розповсюдженням – М. Ямпольський, який перейшов до есерів від соціал-демократів. Не втративши старих зв'язків, останній вербував до есерівського комітету молодь [6, арк. 48]. Я. Орловський, вихованець духовної семінарії, був активним представником комітету партії в середовищі учнів, забезпечуючи їх революційною літературою, мав стосунки з організаціями інших міст, крім того, очолював у той період «Селянську спілку Партії соціалістів-революціонерів». До Катеринославської духовної семінарії він навчався у Таврійській, де був членом організації Українських революціонерів. У Катеринославі він постачав матеріали Я. Орловському, а допомагав йому також вихованець духовної семінарії, його товариш, В. Вікторовський. Крім вищезазначених активістів, до складу есерівського комітету на початку 1904 р. входили: Е.Й. Тейтельбаум, С.Х. Іцхакін, М.О. Карасик, М.І. Худокормова, Б.М. Голуб, А.Й. Рабинович, А.Ш. Амінський [7, арк. 4–6].

У зв'язку з нестачею коштів для наймання робітників та конспіративної квартири, власною друкарнею революціонери не користувалися. Вони розібрали її та сховали. Усі есерівські видання деякий час з'являлися у гектографованому вигляді.

На цьому етапі діяльності на порядку денному комітету була організація бойової дружини, створення якої покладали на «Федора», прибуття якого очікувалося в лютому [6, арк. 82]. 18 лютого до Катеринослава приїхав Г. А. Ципін (прізвище «Федір»), відомий Департаменту поліції своїми зв'язками із засновником бойової організації ПСР Г. А. Гершуні. Діяльність об'єднання значно пожвавилась, що відобразилося на проведенні низки зборів. Найбільш тісні стосунки Г. А. Ципін мав з Е.Й. Тейтельбаум, Б.О. Полторацьким, С.Х. Іцхакіним та Я. Орловським. Маючи за плечима досвід участі у нелегальних організаціях, учасники комітету трималися конспіративно і, для запобігання свого викриття, припинили всілякі стосунки з робітниками, що викликало невдоволення останніх інтелігенцією [7, арк. 39].

13 березня 1904 р. на зборах у квартирі Г. А. Ципіна остаточно було вирішено питання створення бойової дружини у складі місцевого комітету партії. Тоді ж було вироблено її статут. Мета діяльності дружини полягала у підготовці мас до озброєного спротиву поліції і військам під час заворушень. Окремі терористичні вбивства до її планів не входили [7, арк. 32]. Крім того, задля кращої скоординованості дій Селянську спілку Партії соціалістів-революціонерів, яка дотепер існувала самостійно, вирішено було приєднати до міської організації [7, арк. 17].

Нагально постало питання облаштування власної підпільної друкарні, адже невелика друкарня, яку мав у своєму розпорядженні комітет, уже не задовольняла зростаючих потреб організації. На засіданні комітету вирішили придбати більш досконалу друкарню зі значною кількістю шрифту для перевидання брошур та матеріалів закордонної періодики. Уже в квітні 1904 р. у власній друкарні есерівського комітету було виготовлено прокламацію «Кому нужна война». Крім того, за даними Катеринославського охоронного відділення, комітет готував до випуску «Робочий листок», який передбачалося видавати регулярно. На одному із зібрань комітету керівник бойової дружини Г. А. Ципін запропонував друкувати відозви дійового характеру [7, арк. 23].

До складу Катеринославського есерівського комітету в першій половині 1904 р. входили Г.А. Ципін, С.В. Мазурин, Е.Й. Тейтельбаум, П.О. Рослов (співробітник матеріальної служби Головного управління Катерининської залізниці), Б.О. Полторацький (колишній студент Московського університету, висланий з Москви за підготовку студентських заворушень), С.Х. Іцхаків, Я. Орловський; до робітничого центру – М.О. Карасик, В.П. Бабешко, М. М. Воронов та І. Л. Френзель [7, арк. 42].

Активна діяльність Катеринославського комітету Партії соціалістів-революціонерів не могла не привернути уваги поліції. Арешти 20, 29 та 30 квітня, з метою попередження травневої демонстрації, пригальмували роботу організації. Більшість активних діячів була заарештована, дехто вирішив виїхати з Катеринослава, щоб продовжити свою антиурядову діяльність в іншому місті [7, арк. 150]. Намагаючись відновити роботу комітету, С. П. Тукманкін вийшов зі складу «комітету» організації та вступив до її «центру», щоб бути ближче до справи створення робітничих гуртків та пропаганди в них. У «комітеті» залишилися Е.Й. Тейтельбаум і К.М. Бродська, у «центрі» – С.П. Тукманкін, А.-С.А. Малкін, Л.Г. Агібалов, А.Й. Рабинович. Організація мала

у своєму розпорядженні декілька пудів шрифту, але у зв'язку з нестачею людей налагодити роботу друкарні не вдалося. Такий стан справ змусив С. П. Тукманкіна звернутися до Центрального комітету партії з проханням надіслати до Катеринослава робітників для друкарні, а також досвідчених керівників, які б змогли підняти організацію на належний рівень [7, арк. 214].

Через помітні втрати, не дивлячись на наполегливу роботу членів комітету, які не потрапили в поле зору поліції, діяльність есерівської організації до осені 1904 р. налагоджено не було. З від'їздом Я. Орловського, Б.О. Полторацького і П.М. Богословського комітет почав розпадатися. Таким чином, напередодні революційних подій 1905 р. Катеринославський комітет Партії соціалістів-революціонерів не був міцним і не мав достатньої сили, щоб швидко відреагувати на зміну суспільної ситуації в регіоні.

Отже, на початковій стадії діяльності Катеринославського комітету Партії соціалістів-революціонерів можна виділити кілька етапів: 1) вересень – грудень 1902 р. – створення організації та закладення основ подальшого її існування, встановлення зв'язків з одноіменними об'єднаннями інших міст; 2) 1903 р. – налагодження видавничої та агітаційно-пропагандистської діяльності, розповсюдження впливу організації на селян губернії завдяки створенню Комітету селянської спілки; 3) січень – квітень 1904 р. – пошук роботи есерівського комітету з приходом до його керівництва нових діяльних членів, створення бойової дружини комітету партії; 4) літо – осінь 1904 р. – занепад роботи есерівської організації, викликаний переслідуваннями охоронних органів.

Бібліографічні посилання

1. Алянчиков И. Русские политические партии. – Тверь, 1907.
2. Гусев К. В. Партия эсеров: от мелкобуржуазного революциона- ризма к контрреволюции (Исторический очерк). – М., 1975.
3. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313, оп. 2, спр. 510. – Далі: ДАДО.
4. ДАДО. – Ф. 1597, оп.1, спр. 14.
5. ДАДО. – Ф. 1597, оп. 1, спр. 30.
6. ДАДО. – Ф. 1597, оп.1, спр. 40.
7. ДАДО. – Ф. 1597, оп. 1, спр. 48.

8. История Екатеринославской социал-демократической орга- низации. 1889–1903. Воспоминания и материалы / Под ред. [М.] Руба- ча. – Катеринослав, б. г.

9. Історія міста Дніпропетровська. – Дніпропетровськ, 2006.

10. Калмакан І. К. Виникнення та еволюція національної парт- ійної системи в Україні в ХХ столітті: Дослідження / І.К. Калмакан, О.Б. Бриндак. – Одеса, 1997.

11. Кардаш О. О. Бойові дружини есерів у 1905 р. в Україні / О.О. Кардаш, С.О. Черненко // Вісник Харківського університету. Історія України. – Харків, 1996. – № 387. – С. 62–70.

12. Кожин Л. Современные политические партии в России. – М., 1906.

13. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Ук- раїні (ХІХ–ХХ ст.): Навч. посібник. – Львів, 2001.

14. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні наприкінці ХІХ – початок ХХ століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. – К., 1991.

15. Павко А. І. Розповсюдження видань партії соціалістів-рево- люціонерів у селах України (1905–1907 рр.) / А. І.Павко, С. В. Сусо- ров // Наукові праці з питань політичної історії. Міжвідомчий науко- вий збірник. – К., 1992. – Вип. 173.

16. Світленко С. І. Початки неонародництва в Катеринославі // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археоло- гія. – 2005. – № 5. – С. 26–37.

17. Сусоров С. В. Думська тактика партії соціалістів-революціо- нерів. – Херсон, 2003.

18. Черненко С. А. Кількісний склад і соціальна база організацій партії соціалістів-революціонерів в Україні у 1905–1907 рр. // Вісник Харківського університету. Проблеми політичної історії України. – Харків, 1994. – № 381. – С. 22–28.

19. Шморгун П. М. Політичні партії на Україні на початку ХХ ст.: соціальний склад, чисельність, типологія // Наукові праці з питань політичної історії: Міжвідомчий науковий збірник. – К., 1992. – Вип. 172.

Надійшла до редколегії 15.12.06.

Є. А. Вradій

Дніпропетровський національний університет

АНАРХО-КОМУНІЗМ: ДО ПИТАННЯ ПРО СОЦІАЛЬНУ БАЗУ РУХУ (на прикладі Катеринославської губернії)

Висвітлено проблему соціальної анархо-комуністичних організацій Катеринославщини на початку ХХ ст. Проаналізовано основні причини залучення населення регіону до антиурядової діяльності.

Дослідження даної проблеми протягом майже століття перебувало на периферії уваги професійних істориків. Радянська історіографія розглядала питання соціальної бази анархо-комунізму лише в контексті протистояння між більш організованою, прогресивною частиною робітництва, охопленою впливом соціал-демократичної ідеології, та «дрібнобуржуазними» елементами, ремісництвом і представниками деяких інших прошарків суспільства, які сповідували ідеї бездержавності в їхньому анархо-комуністичному варіанті [13; 19; 21]. У сучасній історіографії дослідження даної проблеми перебуває в затінку висвітлення форм та конкретних напрямків антиурядової діяльності анархо-комуністів [3]. Певною спробою вивчити в цілому особливості соціальної бази анархізму є праця М. Гончарка, але своє дослідження автор звужує до контексту участі представників єврейської спільноти в антидержавній роботі [4]. Загалом слід зазначити, що історики, побіжно торкаючись питання соціально-психологічних особливостей учасників анархо-комуністичного руху взагалі, майже не звертають увагу на регіональну своєрідність антиурядової течії. Саме в такому становищі перебуває дослідження соціально-психологічних особливостей учасників анархо-комуністичних організацій Катеринославщини.

Починаючи з ХІХ ст., ідеологи анархізму його соціальну базу трактували доволі широко, вважаючи, що анархічні ідеї притаманні всьому населенню, незалежно від соціального становища. Засновник власне анархо-комуністичної течії в анархічній теорії П.О. Кропоткін (1842–1921) вважав, що майбутня соціальна революція буде здійснена селянами і фабричними робітниками

(в останніх він бачив тих же селян, які прибули на заробітки), а також певною частиною інтелігенції.

Визначаючи соціальну базу анархічного руху, його теоретики не могли уникнути і питання про вікові групи населення найбільш прихильні до ідей бездержавності. Тому і М.О. Бакунін, і П.О. Кропоткін висловлювалися за провідну роль саме молоді в революційній боротьбі. Останній брав до уваги юнацьке середовище як найбільш перспективне для цієї діяльності, бо «незабруднене» виховними впливами буржуазного суспільства. Саме молодому поколінню притаманне підвищене почуття критики та нігілізму, які стають підвалинами нового сприйняття суспільної дійсності; саме вона, молодь, стає тим метафоричним «маятником», що розхитує всі інші прошарки суспільства в напрямку нового політичного мислення [15, с. 281]. Отож ідеологія анархізму передбачала завдання щодо залучення переважно молоді до свого руху як провідної сили у майбутній соціальній революції.

Визначаючи місце юних у соціумі Катеринославської губернії в 1905–1907 рр., насамперед слід охарактеризувати демографічне становище регіону. Зокрема, за даними Першого загального перепису населення на Катеринославщині в 1897 р. налічувалося 1 091 715 осіб. З них віком до 19 років було 541 118 мешканців (що становило майже половину всього населення губернії, точніше – 49,56 %), із яких у містах проживало 107 479 осіб і 433 639 – у повітах [17, с. 3].

За нашими підрахунками, середній вік учасників анархо-комуністичних осередків у 1905–1910 рр. був таким: гуляйпільської «Спілки бідних хліборобів» – 23 роки [14], катеринославської «Ліги вільних стрільців» – 16 років [8, арк. 328], олександрівської групи «Інтернаціональна» – 20,5 років [9, арк. 7], Маріупольської групи анархо-комуністів – 21 рік [10, арк. 43], Новоспасівської групи анархо-комуністів – 18 років [2, с. 577–592].

За даними анархістського бюлетеня «Буревестник» на 27 грудня 1907 р. в одеській в'язниці перебували 93 анархісти, молодість яких вирізняла їх серед інших політичних в'язнів (50 не виповнилося і 20 років, 13 не було 21 року, 10–22 роки, 7 – до 23–25 років, семеро були 17-річними, а одному тільки що виповнилося 16) [4].

Саме молодь стала основною базою підтримки різноманітних революційних течій, зокрема анархізму, на теренах Катеринославської губернії.

Характеризуючи соціальне становище місцевих анархо-ко-

муністів, слід звернутися до доповіді Катеринославського губернського жандармського управління, у якій проаналізовано різноманітні революційні течії. Про склад анархо-комуністичних осередків зазначалося: «Отдельные группы и кружки, втягивающие в себя преимущественно безработных пролетариев и незрелую молодежь» [12, арк. 4]. Чи так було насправді?

Склад учасників організацій анархічної спрямованості, що існували в межах Катеринослава та його околиць, дійсно був подібним до охарактеризованого в доповіді жандармського управління. Особливо це стосувалося робітничих селищ, які розташовувалися навколо губернського промислового центру. Зокрема, в Амур-Нижньодніпровському районному комітеті партії анархістів-комуністів, який найбільш активно діяв у 1907 р., переважали безробітні. В основному це була молодь селянського походження, а в недалекому минулому — робітники місцевих підприємств [8, арк. 329–330]. Причиною втрати ними місця роботи стала в більшості випадків їхня участь у заворушеннях, які панували в Катеринославі в грудні 1905 р.

Такими ж вихідцями із села були учасники «Спілки бідних хліборобів», що в 1905–1914 рр. діяла в містечку Гуляйполе Олександрівського повіту. Як і амурські анархісти, «бідні хлібороби» переважно працювали на місцевих машинобудівних підприємствах [1, с. 13–15]. Подібний соціальний склад учасників мали Новоспасівська організація анархістів-комуністів у Маріупольському повіті [2, с. 577–592] та анархо-комуністична секція заводського селища Кам'янського (нині Дніпродзержинськ) [16, с. 8].

Цим селянсько-робітничим організаціям були притаманні риси, які визначали особливу радикальну спрямованість їхніх учасників: по-перше, відсутність чіткої самоідентифікації молоді (селяни за походженням, але робітники за становищем, вони певною мірою становили маргіналізовану масу, яка не мала чіткої, виробленої поколіннями поведінки — наприклад, селянські консерватизм та релігійність чи корпоративізм робітничих династій і т. ін.), по-друге, негативне сприйняття деяких особливостей суспільства, підкріплене власним важким соціальним становищем — безробіттям.

Проте слід зазначити, що склад анархо-комуністичних осередків не був у всіх випадках однорідним. У тому ж Амур-Нижньодніпровському комітеті партії анархістів-комуністів брали участь стражники Катеринославського відділення Санкт-

Петербурзького Міжнародного комерційного банку і декілька міщан [8, арк. 329]. Ядро групи «Інтернаціональної» (м. Олександрівськ) на 50 % складалося з міщан [9, арк. 7]. Вони ж становили більшість і в Маріупольській анархо-комуністичній групі. Серед її учасників був і гімназист 8 класу Володимир Суконцев [10, арк. 43]. Осередок селища Амур, який функціонував у 1909 р., об'єднував у своєму складі міщан, дітей посадовців і навіть одного дворянина [11, арк. 10]. До «Ліги вільних стрільців» (гурток, що діяв в Катеринославі в лютому — березні 1907 р.) входили учні приватної гімназії Фовіцького, серед яких були учень залізничного училища і навіть син інспектора міського училища Всеволод Дикий. Цікавим є той факт, що цей анархічний гурток відмовився прийняти до своїх лав колишнього робітника [8, арк. 61].

Питання про участь учнівської молоді в антиурядових організаціях є доволі дискусійним, адже визначити чітку схильність цієї категорії населення до тієї чи іншої політичної сили важко, тому що молодь насамперед цікавила активна боротьба, а вже тільки потім тонкощі ідеології, притаманні програмі тій чи іншій партії. Незважаючи на це, учні Катеринославщини, особливо губернського центру, виявляли солідарність із діями антиурядових сил. Наприклад, у січні 1907 р., під час руху жалобної процесії за труною вбитого поштового городского повз реально училище, учні старших класів, стоячи біля відкритих вікон, співали «Марсельезу», намагаючись заглушити хор, який супроводжував похорон [8, арк. 32].

Аналізуючи національну приналежність учасників анархо-комуністичного руху Катеринославщини, слід зазначити, що нами не було виявлено чіткого переважання представників якогось етносу в осередках, як і не спостерігалось часто згадуваного в революційному русі єврейського домінування. Наприклад, у керівному ядрі «Спілки бідних хліборобів» українці становили 58%, росіяни — 21%, євреї — 16% [14]; в Амур-Нижньодніпровському комітеті партії анархістів-комуністів росіян було 54%, українців — 42,3%, євреїв — 3,8% [8, арк. 328]. Тому можна констатувати, що національний склад анархо-комуністичних груп Катеринославщини в цілому відповідав співвідношенню національного складу губернії, де на 1897 р. українці становили 68,9%, росіяни — 17,27%, євреї — 4,69% [17, с. 8].

Говорячи про участь населення Катеринославщини в революційному русі, не слід нехтувати міграційними факторами. Адже в цей розвинений промисловий та сільськогосподарський

регіон у пошуках заробітків направлялося мало забезпечене населення Правобережної України та західних російських губерній, зокрема Курської, Воронежської, Орловської, Брянської. Такі місті, як Катеринослав, Маріуполь та Олександрівськ, будучи на початку XX ст. провідними промисловими центрами, швидко розвивалися і потребували додаткової робочої сили. Її нестача відчувалася і в орієнтованих на сільськогосподарське виробництво Олександрівському, Слов'яносербському, Маріупольському, Павлоградському та, особливо, у Верхньодніпровському і Новомосковському повітах [17, с. 13]. Щорічний масштаб міграції до Катеринославщини становив близько 80 тис. осіб. Із них більше 50 % були молоді люди [18, с. 231].

Враховуючи той факт, що наймані сезонні робітники (переважно юні) — це найдешевша і найбезправніша робоча сила, яка до того ж не мала на новому місці твердої опори у вигляді домівки, родини, батьків, участь населення інших регіонів у Катеринославському революційному русі не є дивним. І саме в середовищі молодих робітників-переселенців найзручніше було вести політичну пропаганду, тому ця категорія населення доволі швидко включалася в процес антиурядової боротьби.

Активну роль в анархо-комуністичних організаціях (особливо з переважно міщанським складом) відігравали і жінки. Їхня участь залежала також і від характеру діяльності об'єднання. Наприклад, немає відомостей про перебування жінок у лавах Амур-Нижньодніпровського комітету партії анархістів-комуністів, спрямованого на радикальні дії у вигляді безмотивного та економічного терору. Але в той же час вони були активними у пропагандистській роботі, організації засідань анархо-комуністів і т. ін. Наприклад, донька петербурзького лікаря Марія Владикіна, яка проживала в Катеринославі, займалася зберіганням і розповсюдженням нелегальної літератури [7, арк. 16–23]; Іда Зільберблат і Перлей Криснашек друкували прокламації Катеринославської федеративної організації робочих анархістів-комуністів [7, арк. 44, 45]; міщанка Марія Півнева, учасниця Олександрівської групи анархістів-комуністів, зберігала в себе вдома літературу і виконувала обов'язки зв'язкової; активістами «бідних хліборобів» були Оріся Бабич, Марія Продан, Марія Полякова [20, с. 35–36].

Майже всі анархістки походили з доволі заможних родин і мали пристойну для тих років освіту. Дарина Василевська (з Маріупольської анархо-комуністичної групи) була, наприклад,

спадковою дворянкою [6, арк. 459]. Глибинною мотивацією участі жінок в антиурядовій діяльності, на нашу думку, відіграло їхнє становище в російському суспільстві того часу, коли жінка навіть із блискучою освітою, на жаль, мала доволі обмежені перспективи свого соціального росту. Її очікували в кращому випадку кар'єра вчительки престижної гімназії, робота у сфері медицини або, найчастіше, вдале заміжжя. Революційна ж боротьба пропонувала, по-перше, відчуття власної гідності у суспільстві, по-друге, стверджувала соціалістичні ідеї рівності чоловіка й жінки, до якої починали ставитись як до рівного собі товариша, по-третє, сприяла реалізації особистих почуттів жінки через сприйняття нею цінностей її обранця.

Починаючи з моменту зародження анархо-комуністичного руху і до сьогодення дня, його доволі часто трактують як щось наближене до кримінального середовища. Ця традиція започаткована ще царською поліцією на початку 1900-х рр., коли дії анархо-комуністів тлумачилися як розбійницькі і мали каратися, як злочини. Пояснюється це, на нашу думку, кількома причинами: поліція намагалася нівелювати можливі впливи анархістів на свідомість суспільства і з метою компрометації цього руху спрощувала вчинки його учасників до рівня криміналу, та й самі анархісти доволі часто провокували владу кваліфікувати свої дії як правопорушення.

Ще М.О. Бакунін, аналізуючи можливості соціальної бази підтримки майбутньої соціальної революції, звертав увагу на прошарок «лихих ребят», які втекли із села в ліси від «государственных злодеев». Ставши розбійниками, стверджував він, вони ведуть боротьбу проти державного і громадського ладу: «Разбойник в России — настоящий и единственный революционер — революционер без фраз, без книжной риторики, революционер непримиримый, неутомимый, неукротимый на деле, революционер народно-общественный, а не сословный» [13, с. 125]. Певні продовження традиції пошуку прихильників революції в середовищі карних злочинців спостерігаються і в 10-ті роки XX ст. Зокрема, в одному з листів до Катеринославської федеративної організації робочих анархістів-комуністів із Севастопольської в'язниці зазначалося наступне: «Страшно нуждаемся в литературе. Можно вести агитацию среди уголовников» [5, арк. 141]. Хоч залучення на свій бік правопорушників компрометувало анархізм, тому що кримінальний елемент часто-густо вдало прикривався ним і обґрунтовував свої злочини.

Ще однією верствою, яка концентрувала в собі молодіжне середовище і сприяла поширенню революційних ідей, була армія. Її використовували для проведення пропаганди як анархо-комуністичні осередки, так і самі військовослужбовці-анархісти, що і в армії не припиняли своєї діяльності. Один із керівників «Спілки бідних хліборобів» (м. Гуляйполе) О. Семенюта залучився до анархо-комуністичного руху саме під час проходження військової служби в Одесі [20, с. 49].

Соціальна база антиурядового руху Катеринославщини була доволі широкою, але у більшості випадків вона обмежувалася молодіжною віковою групою. Незважаючи на те, що у складі анархо-комуністичних організацій переважали представники низькокваліфікованого робітництва та найманого селянства, рух не був соціально однорідним і об'єднував у своїх лавах репрезентантів майже всіх верств суспільства, включаючи навіть дворянство. Для молоді всіх соціальних прошарків стали консолідуючими, з одного боку, відчуття належності до певної неформальної (у даному випадку антиурядової) течії, невідчужливої державним інституціям, а з іншого — ідеалістичне прагнення змінити існуючий лад відповідно до концептуальних настанов анархо-комунізму. У той же час, незважаючи на існування загальних для всіх анархо-комуністів прагнень, причини залучення до їхніх організацій та мотивації участі в них молоді різних верств були несхожими, як і становище в суспільстві тієї або іншої соціальної групи населення.

Бібліографічні посилання

1. Антони В. Воспоминания гуляйпольского революционера. Рукопись. Краєзнавчий музей м. Гуляйполе. — 58 с.
2. Белаш А.В. Дороги Нестора Махно / А.В. Белаш, В.Ф. Белаш. — К., 1993.
3. Будницкий О. В. Терроризм в Российском освободительном движении. — М., 2000.
4. Гончарок М. Евреи и анархизм / <http://WWW.MACHNO.RU>.
5. Державний архів Дніпропетровської області. — Ф. 313, оп. 1, спр. 1901. — Далі: ДАДО.
6. ДАДО. — Ф. 11, оп. 1, спр. 664 а.
7. Там само. — Ф. 313, оп. 1, спр. 1900.
8. Там само. — Ф. 313, оп. 2, спр. 1894.
9. Там само. — Ф. 11, оп. 1, спр. 1123.

10. Там само. — Ф. 11, спр. 1121.
11. Там само. — Ф. 313, оп. 2, спр. 2305.
12. Там само. — Ф. 313, оп. 3, спр. 2639.
13. Канев С. Н. Революция и анархизм. — М., 1987.
14. Краєзнавчий музей м. Гуляйполе. — В. Ф. 2184 (За нашими підрахунками).
15. Кропоткин П. А. Этика. — М., 1991.
16. Очерк анархического движения в Екатеринославе за полтора года (июль 1905 — декабрь 1906гг) // Приложение к «Буревестнику». — 1907. — № 6.
17. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Издание Центрального Статистического комитета МВД / Под ред. А. Тройницкого. XVIII Екатеринославская губ. — СПб., 1904.
18. Пролетариат в революции 1905 — 1907 гг. — М.; Л., 1930.
19. Худайкулов М. Исторический опыт борьбы ленинской партии против анархизма. — Ташкент, 1979.
20. Яланський В. І. Нестор і Галина. Розповідають фотокартки / В. І. Яланський, Л. С. Верьовка. — Київ; Гуляйполе, 1999.
21. Ярославский Ем. Анархизм в России. — М., 1939.

Надійшла до редколегії 15.11.06.

УДК 94 (477.6)

В. В. Іваненко, О. О. Поплавський

Дніпропетровський національний університет

УТВОРЕННЯ ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ: ІЛЮЗІЯ ПРАГМАТИКИ ЧИ СИЛА РИТОРИКИ?

Розглянуто деякі маловідомі факти з історії виникнення одного з перших радянських автономних утворень на теренах Південної України.

Наявність у державі тісного взаємозв'язку між територіальними та національними суперечностями завжди виявляється з особливою гостротою тоді й там, де порушується суспільно-політична й економічна рівновага, де замість конструктивних, максимально виражених дій правлячого класу на перший план висуваються особисті амбіції окремих політиків чи політичних

© В. В. Іваненко, О. О. Поплавський, 2006

сил. Лавиноподібне зростання таких протиріч у найрізноманітніших сферах соціуму неминує призводити до посилення сепаратистських тенденцій, проголошення вкрай небезпечних гасел і, як наслідок, до дезінтеграції країни, розчленування її на окремі адміністративні одиниці. Історія переконливо підтверджує, що коли такі настрої мають суттєві історичні підстави, коли цей процес зазнає ще й зовнішніх впливів, ситуація взагалі може вийти з-під контролю властей і створити реальну небезпеку національній цілісності країни. Відтак проблеми пошуку та практичної реалізації адекватних цій загрозі заходів, розробка відповідного обґрунтування пріоритетів державної політики були й залишаються вельми актуальними як з позицій власне політичної практики, так і, безумовно, в науковому сенсі. Згадаймо хоча б, як зовсім нещодавно, під час останніх президентських виборів у нас, в Україні, ці проблеми були доведені певними політичними угрупованнями майже до критичної точки «кипіння»...

З цією метою варто було б звернутися до історичного досвіду, зокрема періоду Російської та Української революцій 1917–1921 рр., котрі, як відомо, дали могутній імпульс до бурхливого зростання сепаратистських настроїв серед політикуму, стимулювали спроби започаткування різного роду маріонеткових адміністративних одиниць, розчленування держави, що вкупі з іншими чинниками обернулося в кінцевому підсумку втратою суверенності та національної державності України. Вибір теми статті обумовлений також недостатнім рівнем об'єктивного системного аналізу причин та наслідків створення на Півдні України на початку 1918 р. кількох територіальних утворень, мало пов'язаних між собою, але підпорядкованих безпосередньо російському центру. І хоча певна історіографічна традиція у дослідженні окремих аспектів проблеми існує (особливо збагачена в останні роки свіжими, не заангажованими працями І.Ф. Кураса, В.Ф. Солдатенка, Г.Ф. Турченко, Я. Верменич та ін. [5]), тим не менше повної ясності щодо причин і мети їхнього створення бракує й досі. До того ж у науковій літературі все ще відчувуються помітні й навіть принципові розбіжності в оціночних характеристиках передумов і генези виникнення Донецько-Криворізької республіки, що зрештою й спонукало авторів знову повернутися до розгляду даного питання як самостійного предмета дослідження.

Нагадаємо, що задум відокремлення Донецько-Криворізького басейну в окрему адміністративно-господарську одиницю

виник і набув поширення ще восени 1917 р. Цю ідею вперше висунув Ф. Д. Сергеев (Артем) 17 листопада 1917 р. на пленумі Донецько-Криворізького обласного комітету Рад робітничих і солдатських депутатів. Розмови про майбутнє регіону продовжилися 5–6 грудня 1917 р. на обласній конференції РСДРП(б). А вже через декілька днів на I Всеукраїнському з'їзді Рад, який відбувся в Харкові 11–12 грудня, за наполяганням делегатів регіону була прийнята, по суті, антиукраїнська резолюція «Про самовизначення Донецького і Криворізького басейнів».

11 січня 1918 р. обласний виконавчий комітет у газеті «Донецкий пролетарий» опублікував рішення про скликання IV з'їзду Рад Донецького та Криворізького басейнів, на якому передбачалося розглянути економічне становище в регіоні, поточні справи та провести вибори. При цьому питання про організацію Донецько-Криворізької республіки в ньому не ставилося. Норми представництва були затверджені наступні: Ради, що об'єднували від 2 до 10 тис. робітників, обирали одного делегата з вирішальним голосом; районні Ради – також по одному делегату. Репрезентантів від селян на форумі не передбачалося.

IV обласний з'їзд Рад відкрився 27 січня 1918 р. (за старим стилем)* у Харкові. На ньому були присутні 74 делегати з вирішальним голосом, із них 48 більшовиків, 19 есерів, 5 меншовиків і 2 безпартійні [2]. У роботі з'їзду також брали участь делегації Народного Секретаріату (радянського уряду) України на чолі з М.О. Скрипником, Вищої Ради народного господарства (керівник В.В. Оболенський) та ін. Додатково до раніше визначеного порядку денного було включено питання про підсумки III Всеросійського з'їзду Рад. Обласний з'їзд відкрив луганський більшовик А. З. Каменський, який одразу заявив, що на форумі має бути вирішена дуже важлива проблема – виділення Донецького басейну в автономну одиницю. Тобто таке принципове питання, як утворення нової адміністративної одиниці, було винесено на з'їзд фактично спонтанно, без попереднього розгляду місцевими органами влади регіону. Делегати конгресу ніяких директив від населення з цього приводу не отримували і, таким чином, під час голосування висловлювали власну думку, а не узгоджену позицію своїх Рад. Не випадково пізніше деякі учасники з'їзду згадували, що утворення республіки було справою керівників

* Дати до 1 лютого 1918 р. вказані за старим стилем, а після 1 лютого 1918 р. – за новим.

харківських, катеринославських та частини донецьких комуністів і для більшості партійних організацій області воно виявилось зовсім несподіваним [1, с. 91].

Принагідно зауважимо, що домовленість про постановку даного питання на з'їзді досягли напередодні у вузькому колі керівники Харкова. Як свідчить Б. Магідов, у другій половині січня 1918 р. в харківському готелі «Метрополь» проходила нарада, на якій були присутні Артем, С. Васильченко, В. Філов, М. Жаков, В. Межлаук, М. Руднєв, С. Шварц та ін. На засіданні Артем виклав цілі та завдання щодо необхідності й перспектив організації Донецько-Криворізької республіки. Пропозиція виступаючого не зустріла особливих заперечень. Тут же був намічений склад Раднаркому майбутньої республіки [11, с. 29].

З'їзд розпочався з доповіді Артема про Установчі збори і III Всеросійський з'їзд Рад, після чого майже без обговорення було схвалено розпуск Конституанти та підтримано всі рішення, прийняті на з'їзді в Петрограді. Більшовицькі делегати дали рішучу відсіч виступам А. Сандомирського і Л. Голубовського, які в руслі есеро-меншовицької риторики заперечували соціалістичний характер Жовтневої революції. Долаючи опір угодівців, з'їзд висловився за передачу всієї повноти влади в руки Рад, зобов'язавши їх активно взятися за розбудову державних інституцій, причому із найширшим залученням до цього процесу трудящих мас.

З доповіддю про економічну політику в Донецькому басейні виступив народний секретар праці уряду радянської Української Народної Республіки М. Скрипник. Він дав докладну характеристику господарського становища Донбасу, назвавши його катастрофічним. З метою подолання негативних явищ в економіці доповідач запропонував націоналізувати всю паливну й металургійну галузі промисловості басейну та сформувати спеціальну обласну економічну структуру — «Рад народного господарства Півдня Росії, в якій особлива увага має бути звернена на вугільну секцію» [14]. Рішення з'їзду з цього питання визначили завдання економічної політики радянської влади в регіоні, прискорили підготовку до націоналізації промисловості.

Гарячі дебати на форумі викликало питання про організацію влади в Донецько-Криворізькому басейні, доповідачем з якого виступив більшовик С. Васильченко. Хоча цей пункт був унесений до порядку денного без обговорення, для більшості делегатів з'їзду питання відокремлення від України одного з регіону

фактично було вирішеним. Тому дискусія виникла тільки з приводу, який саме принцип — економічний чи національний — треба покласти в основу формування Донецько-Криворізької радянської республіки.

Основні положення доповіді С. Васильченка зводилися до того, що в міру зміцнення радянської влади на місцях федеративний устрій Російської соціалістичної республіки буде будуватися не за національними ознаками, а за особливостями економічного розвитку. За словами виступаючого, «звільнений пролетаріат не може нікого пригнічувати, отже, це не може бути національний принцип... У соціалістичній республіці може бути лише федерація господарських одиниць» [3]. А оскільки Донецький і Криворізький басейни в господарському відношенні — самодостатні одиниці, вони можуть і повинні виділятися в окрему республіку. С. Васильченка підтримали Артем, М. Жаков, Б. Магідов, М. Рухимович та ін.

Натомість з різкою критикою прибічників відокремлення виступив уповноважений ЦК РСДРП(б), член радянського уряду України М. Скрипник. Він підтримав думку доповідача щодо основоположного (економічного) принципу організації влади, але наголосив, що це справа майбутнього, а не сучасного. Відділення ж Донецького басейну від решти України, за переконанням М. Скрипника, сприятиме підризу радянської влади і зміцненню позицій Генерального Секретаріату Центральної ради [6, с. 255]. Він запропонував резолюцію, за якою «Донецький і Криворізький район становлять автономну частину Південно-Російської Української республіки як частини Всеросійської Федерації Радянських Республік» [7, с. 257].

Однак цю пропозицію не підтримали члени Донецько-Криворізького обкому РСДРП(б). М. Скрипника звинуватили в націоналізмі, у «намаганні підкорити пролетарський Донбас Українському Радянському уряду» [11, с. 30], сповзанні на позиції меншовизму. Зокрема, Артем рішуче виступив проти того, щоб залишати Донецько-Криворізький басейн у межах України. Він вважав, що з перемогою Жовтневої революції, коли знищений усякий гніт за етнічними ознаками, національне самовизначення на теренах Росії втратило свою актуальність. З погляду Артема, Донецько-Криворізький басейн — ця важлива вугільно-металургійна база — мусить служити як Україні, так і всій Росії. У своїй промові він підкреслив: «Ми, як більшовики, не розходимося з тов. Скрипником. Ми розходимося з ним як з

офіційним представником Українського ЦВК» [14]. У виступах Б. Магідова лунав заклик викорінювати «національну упередженість», яку він, напевне, вбачав у визначенні «українського характеру» регіону. Досить відверто, майже цинічно, проімперські погляди комуністів продемонстрував В. Межлаук, який заявив, що зв'язок Донбасу з Петроградом через Київ — зайва тяганина [6, с. 110]. Необхідність відділення Донкривбасу М. Жаков і С. Васильченко мотивували тим, що «відсталі селяни України є лише важким каменем на шії донецького пролетаріату і будуть ослаблювати успішність його боротьби» [12, с. 162].

Врешті-решт, щоб не дезорганізовувати єдність більшовицької фракції, М. Скрипник зняв свою резолюцію і з'їзд ухвалив рішення «Про створення уряду Донецької республіки Рад», у якому, зокрема, говорилося: «Донецький і Криворізький басейни як область, що має вже тепер своє повне економіко-господарське обличчя, повинна користуватися власними органами економічного і політичного самоврядування, єдиними органами влади, які організовують у басейні політичний, економічний і культурний правопорядок Радянської республіки» [13, с. 1–2]. Постанова була прийнята 50 голосами. Меншовики та ліві есери участі в голосуванні не брали, бо форум відхилив ряд їхніх поправок і резолюцій [8].

На з'їзді був обраний обласний виконавчий комітет Рад, куди ввійшло 5 більшовиків (С. Васильченко, М. Жаков, М. Тевелев, І. Варейкис, Андреев), 3 лівих есери (Киричек, Ровенський, Маркар'ян) та меншовик Рубінштейн. Кандидатами до його складу обрали 3 лівих есерів (Л. Голубовського, Добровольського, Чорного) і 3 меншовиків (Алексєєва, Марка, Попова). Обласному комітетові Рад з'їзд доручив створити Раду народних комісарів Донецько-Криворізької республіки. У проміжках між форумами обласний комітет виступав як верховний орган влади в басейні й повинен був спрямовувати та контролювати діяльність Рад наркому, втілюючи у життя на своїй території декрети Раднаркому Російської федерації. Центральний Виконавчий Комітет України вважався органом, паралельним обласному комітетові [2]. 14 лютого 1918 р. на першому засіданні обласного комітету Рад робітничих і солдатських депутатів була створена Рада народних комісарів Донецько-Криворізької республіки у складі Ф. Сергєєва (Артема) — голови Ради наркому і комісара народного господарства, Б. Магідова — комісара праці, М. Жакова — комісара у справах освіти, С. Васильченка — комісара внутрішніх справ, М. Ру-

химовича — комісара військових справ, А. Каменського — комісара державного контролю, В. Межлаука — комісара у справах фінансів. Усі наркоми були більшовиками [2].

У зв'язку з тим, що на IV обласному з'їзді Рад були відсутні представники від селянських Рад, ліві есери відмовились увійти до Раднаркому ДКР навіть після того, як за пропозицією більшовиків для них залишили пости комісарів землеробства, лікарсько-санітарний, управління нерухомим майном та опіки. Вільним тимчасово було і місце наркома продовольства — квота більшовиків. Посади народних комісарів шляхів сполучень та пошт і телеграфів виділили для представників робітничих організацій цих галузей народного господарства [2]. У березні 1918 р. обласний комітет Рад затвердив І. Варейкиса заступником наркома народної опіки, а І. Кожевнікова — наркомом пошт і телеграфів [10].

Раднарком ДКР відразу ж звернувся з декларацією до місцевих Рад, заводських і шахтних комітетів, у якій виклав програму своїх дій, визначивши першочерговими завданнями проведення в життя декретів, постанов та розпоряджень радянського уряду Росії в галузях політичного, економічного та культурного життя.

Нове державне утворення пред'явило свої претензії на чималі території, які, з точки зору лідерів ДКР, ніколи не входили до складу України. «Усього декілька місяців тому назад Київська Рада в договорі з князем Львовим і М. Терещенком встановила східні кордони України якраз по лінії, що була і є західними кордонами нашої Республіки», — такими аргументами наркоми Донецько-Криворізької республіки обґрунтовували у зверненні до держав світу своє відокремлення від УНР. І далі: «Завжди були і тепер залишаються західними кордонами нашої Республіки... західні кордони Харківської та Катеринославської губ., включаючи залізорудну частину Криворіжжя, Херсонської губернії і повіти Таврійської губернії до перешийка... Азовське море до Таганрога і кордони вугільних радянських округів Донської області по лінії залізниці Ростов — Воронеж до станції Ліхая, західні кордони Воронежської і південні кордони Курської губ.» [2].

ЦК РСДРП(б) і ленінський уряд привітали утворення Донецько-Криворізької республіки спеціальною телеграмою [6, с. 111]. Секретаріат ЦК РСДРП (б) в листі від 3 березня 1918 р. відзначив комуністів Донбасу за ту послідовну лінію, яку вони «провели під час формування Ради Народних Комісарів» [9, с. 132]. Цей факт наочно засвідчує, що переважна частина

більшовицької верхівки і в центрі, і на місцях була зацікавлена в дезінтеграції України, розчленуванні її на окремі адміністративні одиниці, підпорядковані російському більшовицькому центру. «Створення Донецько-Криворізької республіки, Одеської, Херсонської, Республіки Таврида, — писав авторитетний український історик і політолог І. Курас, — прагнення більшовиків роздрібнити, розм'якшити національно консолідуєчу ідею. Ніхто ж не назвав ці республіки хоча й радянськими, але українськими. Національного ферменту там не було, і така сегментація дуже влаштовувала більшовиків: на їхню думку (і вони не помилилися), ці маленькі вогнища радянизації тут і там з часом повинні були перерости в загальну пожежу революції» [4].

Рішення IV обласного з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів Донецького та Криворізького басейнів про створення автономної республіки чітко вписується у загальну канву окресленого процесу. У конкретно-історичних обставинах кінця 1917 — початку 1918 р., коли становище радянської влади в Росії було досить аморфним, хитким, коли не існувало твердої впевненості у тому, що в Україні закріпиться більшовизм, утворення Донецько-Криворізької республіки могло в принципі розглядатися Москвою як один із варіантів утримати при Росії винятково важливий для її промисловості кам'яновугільний і металургійний район. Якщо, звісно, не пощастить забезпечити повний контроль над Україною. Проте це лише припущення типу; що було б, якби... А в реаліях тогочасної дійсності все сталося саме так, як сталося. Відомо, що минуле не визнає умовного способу свого тлумачення.

Бібліографічні посилання

1. Варгатюк П. Донецько-Криворізька радянська республіка в оцінці В. І. Леніна // Сторінки політичної історії України: Методичні рекомендації викладачам та студентам. — К., 1990. — С. 83–91.
2. «Донецкий пролетарий» — орган обласного комітету Донецького і Криворізького басейнів і Харківського комітету РСДРП (б). — 1918. — 16 лют.; 7 квіт.
3. «Земля и воля» — орган Харківського комітету (левых) соціалістів — революціонерів — інтернаціоналістів. — 1918. — 24 лют.
4. Курас І. «Держава повинна бути унітарною» // Дзеркало тижня. — 1999. — № 4.
5. Курас І. Ф. Ілюзія й практика національного нігілізму: погляд із сьогодення на Донецько-Криворізьку республіку / І. Ф. Курас, В.

Ф. Солдатенко // Пам'ять століть. — 2000. — № 6. — С. 60–77; Турченко Г. Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.). — Запоріжжя, 2005. — С. 92–109; Верменич Я. Радянські моделі адміністративно-територіального устрою України (1917–1932 рр.) // Український історичний журнал. — 2006. — № 1. — С. 3–14.

6. Лаврів П. Історія Південно-Східної України. — Львів, 1992.

7. Матеріали та документи про Донецько-Криворізьку республіку // Літопис революції. — 1928. — № 3.

8. «Наш Юг» — орган Харківського і обласного комітету Донецького і Криворізького районів РСДРП (об'єдниненої). — 1918. — 14 лют.

9. Переписка Секретаріату ЦК РСДРП(б) з місцевими партійними організаціями (ноябрь 1917 г. — февраль 1918 г.): Сборник документов. — М., 1957.

10. «Порыв» — ежедневная рабочая литература и политическая газета. — 1918. — 15 бер.

11. Ревезук В. До питання про створення Донецько-Криворізької республіки // Питання історії СРСР. Республіканський міжвідомчий тематичний науковий збірник. — Х., 1974. — Вип. 17. — С. 26–32.

12. Скрипник М. Донбас і Україна // Вибрані твори. — К., 1991. — С. 157–164.

13. Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства республики Советов Донецкого и Криворізького басейнов. — Х., 1918. — № 1.

14. IV областной съезд Советов рабочих и солдатских депутатов Донецкого и Криворізького басейнов. (Отдельное приложение к газетам «Известия Юга» и «Донецкий пролетарий»).

Надійшла до редколегії 21.12.06.

VI. ПОДІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ ТА ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ПРИДНІПРОВ'І

УДК 94(477.63) «1941/1945»

А. М. Терновський

Дніпропетровський технікум зварки та електроніки ім. Є. О. Патона

ОРГАНІЗАЦІЯ ВИНИЩУВАЛЬНИХ БАТАЛЬЙОНІВ У ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ НА ПОЧАТКУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (ЧЕРВЕНЬ – ЖОВТЕНЬ 1941 р.)

Розглянуто процес організації винищувальних батальйонів на Дніпропетровщині, дана оцінка ролі силових органів у їхньому створенні.

Історія Великої Вітчизняної війни до сьогодні залишається предметом уваги та вивчення, не дивлячись на колосальний об'єм дослідницької літератури. Хоч і написано чимало праць, що висвітлюють різні аспекти історії Другої світової, однак залишається ще досить багато білих плям, дискусійних моментів у висвітленні ходу війни, руху опору, ціни перемоги, наслідків для економіки, причин поразок та багато інших проблемних питань.

Однією з тем, яка досить мало опрацьована і ще до кінця не осмислена в сучасній українській історичній науці, – це діяльність винищувальних батальйонів в Україні та, зокрема, у Дніпропетровській області. Завдяки аналізу цієї проблеми ми порушуємо величезний пласт архівної документальної інформації періоду війни, яка раніше не була введена в науковий обіг, але дає можливість краще зрозуміти хід бойових дій, особливо перших днів війни на території нашої області.

Під час дослідження роботи винищувальних батальйонів у тилу країни в уяві постають ті труднощі, які їм доводилося переборювати на початковому етапі їхньої діяльності. Вивчаючи, як відбувалося знешкодження ворожого елемента, проясняється картина рівня диверсійно-шпигунської атаки з боку Німеччини та її союзників. Розгляд проблематики винищу-

вальних батальйонів проливає світло на їхню роль в організації партизанських загонів у 1941 р., а також ілюструє особливості проходження бойових дій на території Дніпропетровської області.

Звісно, у межах однієї статті нелегко проаналізувати всі аспекти, пов'язані з діяльністю винищувальних батальйонів, тому автор вважав за необхідне дати оцінку ситуації, в якій вони створювалися, виявити мету їхньої організації та ефективність у боротьбі з ворогом на прикладі винищувальних батальйонів Дніпропетровської області, а також розкрити командно-організаційну структуру цих угруповань, охарактеризувати їхній соціальний та кількісний склад і дослідити роботу винищувальних батальйонів на початковому етапі їхньої діяльності.

Джерельною базою розвідки послужили як раніше опубліковані документи [9; 10; 11], так і нові архівні матеріали [5; 6].

У радянській історіографії винищувальні батальйони розглядали як формування, організаційно та матеріально залежні від партійних органів [1; 8], замовчуючи про роль силових структур у їхньому створенні. Позитивним у всій радянській історіографії є накопичення і систематизація фактичного матеріалу з піднятої проблеми та розробка багатьох тем, пов'язаних із впливом партійних і державних органів на діяльність таких угруповань.

У сучасній історичній науці тільки починають з'являтися статті про роботу винищувальних батальйонів в окремих регіонах [15]. Загальної праці про їхню діяльність поки що нема, і ця тематика потребує подальших досліджень.

Те, що збройна сутичка неминуха, у 1941 р. багато хто розумів. Але для армії і народу війна виявилася цілковитою несподіванкою [4, с. 48]. У зв'язку з розробкою наступальної військової доктрини в СРСР згорталася програма ведення партизанських і диверсійних бойових дій. Репресій зазнали працівники Генштабу, НКВС, секретарі обкомів, котрі на початку 30-х рр. займалися підготовкою партизанської війни, командири Червоної Армії, які мали спеціальну партизанську підготовку. Були ліквідовані тайники зі зброєю, боеприпасами, вибухівкою, призначені для партизанських сил, та мережа партизанських шкіл. Розформуванню підлягли партизанські загони і групи [2, с. 60]. Усе це боляче відобразилось у майбутньому на таких формуваннях, як винищувальні батальйони, партизанські загони, винищувально-диверсійні групи.

Війна – явище багатогранне, перемога у якій залежить від

багатьох складових. Далеко не останню, а навіть першочергову роль у веденні бойових дій відіграє тил воюючих країн та їхніх союзників, від роботи якого у великій мірі залежить рівень боєздатності армії, адже за його допомогою здійснюється постачання війська всім необхідним.

Перед Радянським Союзом постала потреба у найкоротші терміни перебудувати всі галузі господарства на військовий лад, тобто не просто наростити озброєння, а цілком мілітаризувати всю економіку.

Керівним документом щодо перебудови суспільного виробництва стала директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р., спрямована на підготовку прифронтових областей до опору ворогу. Розпорядженням було зазначено організувати всебічну допомогу діючій армії, забезпечити організоване проведення мобілізації запасу та постачання армії всім необхідним, швидко просування транспорту із військами та їхніми вантажами.

Перебудова тилу країни на воєнні рейки відбувалась у складній обстановці. Функціонування тилу і координування його роботи неможливо без надійного захисту від підливних операцій ворога, дезорганізаторів, котрі своєю деструктивною роботою наносили збитки економіці країни.

Тому для боротьби із проявами ворожої агентури, забезпечення надійного захисту тилу, охорони громадського порядку (згідно з постановою РНК СРСР від 24 червня «Про заходи для боротьби з диверсантами і парашутистами [10, с. 17]», виступом Й. В. Сталіна по радіо 3 липня 1941 р. [11, с. 15] та наказом НКВС за № 00804 від 25 липня 1941 р. [6, арк. 22]) створювалися винищувальні батальйони.

Надзвичайна обстановка, яка виникла у зв'язку з війною, особливо у прифронтових областях, вимагала формування таких військових загонів у найкоротші терміни, протягом декількох днів. Управління ними, бойова підготовка, оперативне використання у боротьбі із ворожими парашутними десантами і диверсантами були покладені на НКВС СРСР та місцеві органи [3, с. 542–543].

Створення винищувальних батальйонів вимагало від НКВС СРСР (його 20 липня 1941 р. наказом Президії Верховної Ради СРСР було об'єднано з НКДБ в єдиний Народний комісаріат внутрішніх справ під керівництвом Л. П. Берії, а 4 квітня 1943 р. знову відновлено НКДБ на чолі з Меркуловим) визначити

організаційні форми щодо керування цими військовими угрупованнями і вирішити ряд інших складних проблем, пов'язаних із озброєнням, матеріально-технічним оснащенням, підбором людей, які б могли успішно вирішувати покладені на них завдання [1, с. 19].

Для забезпечення своєчасної та успішної боротьби з парашутними десантами і диверсантами противника в прифронтовій смузі в НКВС СРСР створили штаб винищувальних батальйонів. Його начальником призначили генерал-майора Г.А. Петрова. Такі штаби організовували в багатьох областях та районах країни. Керівником штабу винищувальних батальйонів в Україні став заступник наркома внутрішніх справ УРСР Т.А. Строкач. Винищувальні батальйони в Дніпропетровській області почали формуватися після постанови Раднаркому СРСР від 24 червня 1941 р. та постанови Дніпропетровського обкому КП(б)У «Про організацію винищувальних батальйонів для боротьби з парашутними десантами і диверсантами противника в прифронтовій смузі» від 25 червня 1941 р. [9, с. 39].

У чому ж полягала необхідність створення нових, по-суті військових утворень, яких раніше в Радянському Союзі не було? Відповідь на це питання криється у поставлених завданнях перед винищувальними батальйонами, а саме: знешкодження ворожих десантів, шпигунів, дезорганізаторів тилу, охорона важливих об'єктів (мостів, підприємств, шахт, складів та ін.).

Ще задовго до війни німецька розвідка засилає в радянський тил велику кількість агентів, котрі збирали інформацію про економічну та військову сферу Радянського Союзу. Основні зусилля розвідувальних органів Німеччини були спрямовані на збір додаткової інформації, що стосувалася рівня військового потенціалу соціалістичної країни, дислокації військових частин Червоної Армії, її склад та боєздатність. Здійснювались одночасні спроби створення у тилу Червоної Армії «п'ятої колонії», яка змогла б виступити негайно з початком бойових дій. Від жовтня 1939 р. до 22 червня 1941 р. на радянсько-німецькому кордоні була додатково розгорнута велика мережа розвідувальних підрозділів, що сприяло проникненню абверовської агентури в радянський тил. Колишній начальник першого відділу Абверу генерал-лейтенант Г. Піккенброк на Нюрнберзькому процесі зробив таку заяву: «Уже з вересня 1940 р. зі сторони відділу закордонних армій генерального штабу почали значно збільшувати контингент Абверу по СРСР» [11, с. 21].

Абвер на 1940 р. вважався найкращою та найсильнішою розвідкою у світі, що підтверджували його численні успіхи на таємному фронті. Знаючи серйозність німецької розвідки та плани вищого військового керівництва Німеччини, радянські установи й відомства стали приділяти більше уваги військовій підготовці та навчанню бійців винищувальних батальйонів.

Провідну роль в організації і підготовці цих угруповань відіграв 4-й відділ (входив до складу НКВС-УНКВС, а згодом перейменований на 4-те управління), створений у серпні 1941 р. Очолив його П.А. Судоплатовий, котрий 26 червня 1941 р. отримав посаду заступника начальника штабу НКВС для боротьби з німецькими парашутними десантами [14, с. 207]. Такі відділи були при штабах кожного із фронтів.

До завдань 4-го управління входило: 1) повсякденне керівництво організацією винищувальних батальйонів, партизанських загонів і диверсійних груп та їхньою бойовою діяльністю; 2) організація живого і технічного зв'язку з винищувальними батальйонами, що перейшли на становище партизанських загонів, а також з партизанськими загонами і диверсійними групами, які знаходилися в тилу ворога; 3) організація агентурної та військової розвідки районів вірогідних дій партизанських загонів і диверсійних груп, розвідка тилу супротивника і місць переправи партизанських загонів; 4) забезпечення партизанських формувань зброєю, боеприпасами, технікою, продовольством та одягом.

Начальник 4-го відділу скоординував свої дії щодо формування партизанських загонів, винищувальних батальйонів і диверсійних груп з особливими відділами НКВД, військовим командуванням і радянськими партійними організаціями з питань: а) нових формувань партизанських загонів; б) підбору кадрів; в) визначення районів дій; г) перекидання загонів за лінію фронту; ґ) подальшого зв'язку із загонами; д) матеріального постачання [11, с. 259–260].

У діяльності українських винищувальних батальйонів можна виділити три основні етапи: від початку війни і до окупації, окупаційний період (у формі партизанських загонів, груп та винищувально-диверсійних угруповань) і період після визволення території з-під окупації.

Загальна періодизація діяльності винищувальних батальйонів України в кожному конкретному регіоні, області залежить від розвитку військових дій на їхніх територіях. Організація

таких формувань припадає приблизно на червень-липень 1941 р. Для Дніпропетровської області перший період починається кінцем червня 1941 р. і закінчується у жовтні цього ж року. Це були складні часи в країні. Ситуація на фронті змінювалася щоденно. Винищувальні батальйони укомплектовували, як зазначалось у вказівках вищого керівництва, із кращої частини молоді та осіб, які за віком не підлягали призову до лав РСЧА.

Командирами винищувальних батальйонів в основному призначали начальників НКВС. Їхніх заступників політичної роботи підбирали із працівників КП(б)У. Посаду начальника штабу батальйону обіймав військовий. Командний склад угруповання до командира взводу включно затверджували на бюро райкому партії, після чого списки командирів надавали до УНКВС [7, арк. 1–2].

У Дніпропетровській області на 19 липня 1941 р. було сформовано 30 винищувальних батальйонів із особовим складом 6 549 осіб, значна частина яких згодом поповнила лави Червоної Армії.

Винищувальні батальйони відрізнялися за чисельністю, яка залежала від місця дислокації загону. Наприклад, у винищувальних батальйонах Дніпропетровської області, які діяли у сільських районах, нараховувалося від 30 до 500 бійців, а в середньому їхня кількість становила 100–200 осіб.

У невеликих містах (таких, як Марганець чи Дніпродзержинськ) особовий склад батальйонів був приблизно таким же і налічував у середньому 100 бійців. В обласному центрі винищувальні батальйони дислокувалися по районах міста і нараховували близько 200 осіб кожен. Але в деяких угрупованнях кількість бійців становила більше 1 тис. осіб.

Це залежало від густоти населення, де організовувався винищувальний батальйон, знаходження важливих стратегічних об'єктів на території його розміщення, а також від чисельності мешканців району, які перебували в лавах Червоної Армії. Винищувальні батальйони мали право використовувати всі види транспорту і зв'язку (автомобілі, мотоцикли, коні, телефон, телеграф, радіо і т. д.), їм надавали також приміщення. Озброювалися вони зі складів УНКВС, а прифронтові винищувальні батальйони ще й за допомогою військових складів.

В основному ці угруповання формувалися за територіальним принципом, тобто один на район, але могли створюватися і на виробництвах — шахтах, копальнях, підприємствах, у закла-

дах освіти. Так, у м. Нікополі до 3 липня 1941 р. винищувальний батальйон нараховував 1500 осіб. На 16 копальнях Кривого Рогу було сформовано по одному такому підрозділу, загальна чисельність яких дорівнювала дивізії [1, с. 25].

Найбільш ефективними у боротьбі з ворогом виявилися винищувальні батальйони Апостольського (під керівництвом І.І. Карастоянова), Криничанського (на чолі з Тарасенком), П'ятихатського та Петропавлівського районів.

До приходу вермахту винищувальні батальйони у більшості випадках уже сформувалися у підготовлені бойові одиниці, воїни яких під час навчання за програмою їхнього штабу опанували військову справу, вміли поводитися зі зброєю, знали тактичні елементи ведення бою та вивчили місцевість дислокації батальйону. Ці всі вміння та навички вже досить скоро знадобилися їм під час оборонних боїв. У багатьох випадках винищувальні батальйони брали участь у відбитті ворожих атак разом із регулярними військами або й нерідко самотужки.

У діяльності винищувальних батальйонів були і серйозні недоліки: у багатьох районах їх формували наспіх, тому не проводилася належна військова підготовка особового складу; значний відсоток винищувальних груп залишався не повністю укомплектованим; давалися взнаки постійна мобілізація у діючу армію та відзив на роботу; озброєння теж не забезпечувалося у повній мірі. Але це були поодинокі випадки, які в цілому не знижували ефективності роботи батальйонів на початковому етапі їхньої діяльності.

Дніпропетровщина знаходилася поблизу лінії фронту, яка щоденно стрімко просувалася далі на схід. І в постійно змінюваній обстановці потрібно було негайно організувати загони і навчити бійців, що не завжди виходило як слід. Окрім того формування винищувальних батальйонів було справою новою, не апробованою. Адже перед війною утворення подібних угруповань не практикувалося, до того ж діяльність винищувальних батальйонів на пряму залежала від військової обстановки на фронті.

Винищувальні батальйони стали першими добровільними формуваннями, в яких матеріалізувалися прагнення багатьох тисяч радянських громадян стати на захист своєї Батьківщини.

Підсумовуючи вище зазначене, потрібно підкреслити, що у створенні винищувальних батальйонів брали участь державні органи СРСР, а також місцеві органи влади — як партійні, так і

державні, але найбільшу роль в організації, навчанні, матеріально-технічному забезпеченні відігравали силові державні органи безпеки — Народні комісаріати внутрішніх справ СРСР та УРСР. Завдяки рішучій політиці останніх, винищувальні батальйони створювалися у найкоротші терміни, прискорювалася військова підготовка їхнього особового складу для участі в оборонних боях, а також на базі цих угруповань організовувалися партизанські загони та винищувально-диверсійні групи, що в умовах війни було вкрай важливим і необхідним.

Бібліографічні посилання

1. Биленко С. В. На охране тыла страны: Истребительные батальоны и полки в Великой Отечественной войне 1941–1945 годов. — М., 1988.
2. Боярский В. И. Партизаны и армия: История утерянных возможностей. — Минск, 2003.
3. Внутренние войска в Великой Отечественной войне 1941–1945 годов: Документы и материалы. — М., 1975.
4. Война 1941–1945. Факты и документы / Под ред. О. А. Ржевского. — М., 2001.
5. Державний архів Дніпропетровської області. — Ф. 19, оп. 3, спр. 402, арк. 9–10. — Далі: ДАДО.
6. ДАДО. — Ф. 18, оп. 33, спр. 22, арк. 22.
7. Там само. — Ф. 19, оп. 4, спр. 402, арк. 1–2.
8. Морехина Г. Г. Партийное строительство в период Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941–1945 гг. — М., 1986.
9. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. — 18 ноября 1942 г.): Документы и материалы: В 3 т. — К., 1985. — Т. 2.
10. Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне: Сб. докум. и матер. — М., 1985. — Т. 2.
11. Советские органы государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны // Вопросы истории. — 1965. — № 5.
12. СССР в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. / Под ред. П. П. Гнедовца. — М., 1970.
13. Сталин И. О Великой Отечественной Войне Советского Союза. — М., 1947.
14. Судоплатов П. А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы. — М., 2005.

ВІІ. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК

УДК 930.1 (477.63)

А. Г. Перетокін

Національний гірничий університет

АНАЛІЗ ВІДОБРАЖЕННЯ СТАНУ ФАБРИЧНО-ЗАВОДСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ В ГАЛУЗЕВІЙ ПРЕСІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Актуальність дослідження ролі та значення галузевої преси в соціально-економічному розвитку Донецько-Придніпровського регіону, зокрема Катеринославщини, на початку ХХ ст. обумовлена необхідністю розширити джерельну базу історії України та приділити більше уваги економічному аспекту краєзнавства.

В останні роки з'явилося декілька публікацій, присвячених проблемам виробничої преси, відображенню історико-політичних, економічних та професійних питань у періодичних виданнях України [1; 2; 4; 9], але на їхніх сторінках не досліджувалося відтворення стану промисловості Катеринославщини на початку ХХ ст. Мета автора даної статті проаналізувати статистичний матеріал галузевого видання «Горнозаводской листок» (далі: ГЗЛ) про стан промисловості Катеринославщини на початку ХХ ст.

Цей часопис виходив у 1888–1909 рр. і висвітлював науково-технічні досягнення, відкриття, публікував постанови уряду, закони та законопроекти, матеріали З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, піднімав проблемні питання розвитку економіки, взаємовідносин робітників і підприємців та ін. Значну увагу в його публікаціях приділено статистичним даним, і на його сторінках регулярно друкував матеріали завідувач Статистичного бюро М.Ф. фон Дітмар про видобуток та збут вугілля, виробництво чавуну, сталі, заліза як у Росії, так і за кордоном, про залізничні перевезення та ін. У жовтні 1903 р. редактором ГЗЛ був обраний М.Ф. фон Дітмар (на той час гірничий інженер), змінивши на цій посаді директора Катеринославського вищого гірничого училища С.М. Сучкова, який безперервно редагував

журнал протягом 16 років. Новий керівник видання став також почесним членом складу ради З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії як людина, що мала особливі заслуги перед великим промисловим капіталом, перед власниками шахт і заводів. Рада З'їзду підтримувала промисловців, представляла їхні інтереси в уряді та міністерствах, галузевих і громадських організаціях [13, с. 6277–6278]. Вона також визначала вузьке коло підприємців, які контролювали діяльність гірничодобувної, металургійної та машинобудівної галузей промисловості, створювала передумови для концентрації виробництва, капіталу і робочої сили, для виникнення монополістичних об'єднань — трестів та синдикатів [11, с. 309; 8, с. 382–385].

В останні десятиріччя XIX ст. у Донецькому басейні та Придніпров'ї сформувався новий гірничопромисловий район, чому сприяли вигідні природничо-географічні умови, близькість до основних економічних центрів, до азовсько-чорноморських портів, наявність великих покладів кам'яного вугілля, залізної руди та марганцю [3, с. 23; 9, с. 60]. Розвиток міст, залізничне будівництво, створення великих капіталістичних фабрик і заводів підвищувало попит на вугілля та метал. Будівництво Катерининської залізниці, яка сполучила донецьке вугілля з криворізькою рудою, а пізніше створення цілої мережі залізниць позитивно вплинуло на розвиток промисловості в нашому краї на початку XX ст. [10, с. 27].

Особливу увагу автора привернув статистичний матеріал про стан фабричного та заводського виробництва Катеринославської губернії в 1899 р. [4, с. 4478–4479], наведений на сторінках ГЗЛ у вигляді таблиці, де вся промисловість розділена на 7 груп — металургійна та машинобудівна, деревообробна, будівельна, хімічна, шкіряна, а також виробництво тканин і паперу та харчових продуктів. Кожна група включала підгрупи. Наприклад, металургія та машинобудування складалися з таких підвидів: чавуноплавильний, сталеливарний та механічний, чавуноливарний та механічний, мідно- та бронзоліварний, залізопрокатний, залізо- та трубопрокатний, машинобудівний, паровозобудівний, вагонобудівний, слюсарно-токарний, виробництво сільськогосподарських машин та приладів, електротехнічних приладів, цвяхів та болтів, залізничних приладів, екіпажів та емальованого посуду.

Усього в Катеринославській губернії на той час працювало 813 підприємств, 110 заводів були пов'язані з обробкою і виго-

товленням металевих виробів, а 32 виплавляли метал (із них 9 чавуноплавильні, 2 сталеливарні, 16 чавуноливарні, 2 залізопрокатні, 2 залізо- та трубопрокатні, 1 мідно- та бронзоліварний). Особливо великими металургійними заводами були Олександрівський (Південно-Російського Брянського товариства у Катеринославі), Дніпровський (Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства в с. Кам'янському), Гданцівський (завод Товариства криворізьких залізних руд у Кривому Розі) та Верхньодніпровський (Верхньодніпровського металургійного товариства в с. Тимашевці біля Верхньодніпровська). На цих чотирьох підприємствах на початку XX ст. працювало 11 349 робітників: на Брянському заводі — 4 542, на Дніпровському — 6 346, на Гданцівському та Верхньодніпровському значно менше — відповідно 240 та 221 робітник [5, с. 6005]. Серед заводів, пов'язаних з обробкою металу та виготовленням металевих виробів, у ГЗЛ вказані 3 машинобудівні, 1 паровозобудівний, 1 вагонобудівний, 26 заводів з виробництва сільськогосподарських машин та приладів, 25 слюсарно-токарних, 11 екіпажних та 8 інших металообробних підприємств.

У Катеринославській губернії на той час у промисловості було задіяно 69 411 робітників. Найбільша кількість із них працювала в металургійній та машинобудівній галузі — 52 191 особа (на 28 металургійних підприємствах — 39 444, на 9 чавуноплавильних заводах — 36 687, на 2 сталеливарних — 1 650, на 16 чавуноливарних — 1 097, на 2 залізопрокатних — 1 180, на 2 залізо- та трубопрокатних — 2 800 робітників), тобто найвища концентрація виробництва спостерігалася в металургійній промисловості. Машинобудівна і паровозобудівна галузі теж відзначалися чималим скупченням: на 3 машинобудівних заводах та паровозобудівному працювало відповідно 1 937 і 850 робітників.

Загальний показник потужності виробництва (від 1 тис. крб.) становив 116 025 крб. Для заводів, що виготовляли металеві прилади та обладнання, він дорівнював 72 613 крб., а для тих підприємств, які виплавляли метал, цей показник сягав 52 216 крб. У примітці до таблиці, наведеній у ГЗЛ, пояснено, що цю цифру вираховували за кількістю чавуну, виходячи з 70 коп. за пуд, хоч насправді виробнича потужність металургійних заводів була значно більшою. У чавуноплавильному виробництві ці дані сягали 49 273 крб., у залізопрокатній галузі — 4 627 крб., у трубопрокатній — 3 350 крб., у машинобудуванні — 3 557 крб., у паровозобудуванні — 3 536 крб.

Як свідчать розрахунки та проведений аналіз статистичних матеріалів, на другому місці за кількістю робітників була галузь із виготовлення будівельних матеріалів. Ця група підрозділялася на виробництво скла, вогнетривких виробів, вапна, цементу, алебастру, цегли, черепиці, мармуру та каоліну. На 213 підприємствах будівельних матеріалів трудилося 8 857 працівників. Досить висока їхня концентрація була на 3 підприємствах із виготовлення скла (1 296 робітників), на 9 заводах вогнетривких виробів працювало 1 876 осіб, на 4 цементних заводах — 395, а на 177 підприємствах із виготовлення цегли та черепиці — 4 716 робітників. Найвищий показник потужності виробництва був на заводах вогнетривкої продукції — дорівнював 1 581 крб., а на підприємствах із виготовлення скла становив 1 090 крб.

До групи переробної та харчової промисловості віднесені такі її види: круп'яна, макаронна, хлібопекарна, кондитерська, олійна, виробництво ковбаси, тютюну, виготовлення вина, спирту та забезпечення водопостачання. Як свідчить проведений аналіз, цій промисловості належала третя позиція в таблиці щодо кількості працюючих. На 365 підприємствах цієї галузі трудилося 3 439 робітників, тобто концентрація виробництва була досить низькою. Зокрема, на 232 підприємствах із виготовлення борошна працювали 1 933 особи. Привертає увагу значний показник потужності цієї галузі — він дорівнював 19 960 крб. (його перевищувала лише чавуноплавильна галузь — 49 273 крб.).

На початку XX ст. на Катеринославщині бурхливо розвивалась і хімічна промисловість, яка складалася з виробництва мінеральних кислот та сульфатів, вапна, динаміту та ртуті, і за даними таблиці ГЗЛ у ній на 6 підприємствах було задіяно 2 668 робітників (за концентрацією виробництва поступалася лише металургійній промисловості). Найвищий показник потужності у хімічній галузі був у виробництві соди — 3 500 крб., його можна порівняти з показниками потужності виробництва заліза, машинобудування і паровозобудування. Однак потужність виготовлення ртуті була значно нижчою і дорівнювала 663 крб., інші показники потужності хімічного виробництва були ще нижчими.

У деревообробній промисловості Катеринославщини на 38 підприємствах лісопильного, столярного, меблевого, бондарного та іконостасного виробництв працювало всього 1 270 робітників і концентрація виробництва була досить низькою. Найвищий показник потужності в деревообробній галузі належав лісопильному виробництву і дорівнював 6 878 крб. (перевищував показ-

ник заводів з виготовлення заліза та машинобудування, поступаючись лише чавуноплавильному виробництву та виробництву борошна).

У групі, яка охоплювала виготовлення тканин та паперу, виділені такі види: виробництво вати, ситцю, сукна, канатів, толо, палітурне і картонажне, друкарні, виготовлення паперу, цигарок та паперових картузів. На 52 підприємствах працювало 823 робітники, із них 520 — у 24 друкарнях. Як свідчить аналіз даних, наведених у ГЗЛ, концентрація виробництва в цій галузі була низькою — на підприємствах галузі трудилося від 3 до 30 осіб.

Найменше мешканців Катеринославщини працювало на 30 підприємствах шкіряної, миловарної, воскової та альбумінової промисловості — усього 163 робітники. Концентрація виробництва була низькою — від 4 до 20 осіб. Найвищу потужність зафіксовано в миловарній галузі — 472 крб.

Проаналізувавши статистичний матеріал про стан фабрично-заводської промисловості, наведений на сторінках галузевого видання ГЗЛ на початку XX ст., можна зробити висновки про позитивні зміни, що відбулись у той час на Катеринославщині. Розробка багатих покладів мінеральних ресурсів, будівництво нових копалень, шахт, рудників, металургійних заводів, розширення мережі Катерининської залізниці — усе це сприяло бурхливому розвитку нашого краю як могутнього промислового центру з розвиненою металургійною, металобробною та машинобудівною галузями промисловості. За кількістю робітників Катеринославщина випереджала решту українських губерній — усього на 813 підприємствах трудилося 69 411 робітників, а разом із працівниками гірничорудної промисловості їхня чисельність сягала 150 тис. осіб [3, с. 250]. На металургійних та машинобудівних заводах налічувалося 52 191 працівник, а на чавуноплавильних — 36 687. Ця галузь промисловості характеризувалася високими концентрацією та показником потужності виробництва: на чавуноплавильних підприємствах останній був найвищим і сягав 49 273 крб. За кількістю робітників друге місце належало будівельній промисловості — у ній працювало 8 857 осіб. Але потужність її виробництва не була високою. Третє місце за числом трудівників посідала переробна та харчова промисловість — 3 439 робітників. Показник потужності виробництва борошна був дуже значним (19 960 крб.) і поступався лише чавуноплавильній галузі. На Катеринославщині динамічно розвивалися не тільки металургійна та машинобудівна промисловість, а й хімічна, на підприємствах якої працювало 2 668 робітників.

Таким чином, ГЗЛ як галузеве видання є істотним джерелом, яке містить статистичні матеріали про стан фабрично-заводської промисловості Катеринославщини на початку ХХ ст. і розширює нашу уяву про історичне минуле краю як важливого промислового центру.

Бібліографічні посилання

1. Андрусак Т. Г. Правнича періодика Наукового товариства ім. Шевченка // Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді та повідомлення третьої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. — Львів, 1995. — С. 50–54.
2. Власенко В. М. Журнал «Наша кооперація» — джерело з історії української кооперації // Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді та повідомлення 4-ї Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. — Львів, 1997. — С. 137–139.
3. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. — К., 1970.
4. Горнозаводской листок. — 1900. — № 18. — С. 4478–4479. — Далі: ГЗЛ.
5. ГЗЛ. — 1903. — № 5. — С. 6005.
6. ГЗЛ. — 1903. — № 19. — С. 6277–6278.
7. Заупко С. М. Проблеми економічної теорії в журналі «Економіка України» в період розбудови Української держави // Українська періодика: історія і сучасність: Тези доповідей і повідомлень Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. — Львів, 1993. — С. 101–105.
8. Історія народного господарства Української РСР / Відп. ред. Т. І. Дерев'янкін. — К., 1983. — Т. 1.
9. Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. — Д., 1992.
10. Мирончук В. Д. Історія Катерининської залізниці (остання чверть ХІХ — початок ХХ ст.). Нарис. — 2003.
11. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: У 2-х ч. Фабрично-заводське виробництво. — К., 1962. — Ч. 2.
12. Школьна О. Д. Спеціалізована преса як відображення і чинник господарського життя регіону (на прикладі видань Катеринославської губернії кінця ХІХ — початку ХХ ст.) // Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді та повідомлення 7-ї Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. — Львів, 2002. — С. 239–244.
13. Шполянський Д. И. Монополии угольно-металлургической промышленности Юга России в начале XX века. — М., 1953.

Надійшла до редколегії 11.09.06.

УДК 930.1 (477.63) «1954–1955»

Л. В. Дояр

Криворізький державний технічний університет

БУДІВНИЦТВО ПІВДЕННОГО ГІРНИЧО-ЗБАГАЧУВАЛЬНОГО КОМБІНАТУ: МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ (1954–1955 рр.)

Розглянуто складний процес зміцнення криворізької гірничорудної галузі на початковому етапі розбудови гірничо-збагачувальних комбінатів УРСР.

Гірничорудний комплекс був і залишається важливою складовою вітчизняної економіки. На сучасному етапі, в тандемі із металургійною промисловістю, він забезпечує майже половину валютних надходжень держави та чверть валового внутрішнього продукту. Про це йшлося в одній із попередніх публікацій автора [5, с. 89].

Відтак зрозуміло, що дослідження з історії українського гірництва є актуальними і затребуваними на сьогоднішній день. Однак поставлена дослідницька проблема має чимало «білих плям», часто й густо спирається на умовні дані, страждає від замовчувань. У вивченні цієї теми відчувається і брак літератури. На наш погляд, пояснюється це тим, що саме будівництво ПівдГЗК-1 найяскравіше продемонструвало недоліки господарчого механізму СРСР — безвідповідальність, нерозпорядливість, безгосподарність, халатність, міжвідомчу тяганину, низьку якість робіт тощо. За таких обставин тема, що суперечила тогочасній науковій кон'юктурі, була «безперспективною» для радянських дослідників і лише фігурувала в контексті більш успішних будівництв «семирічки» [поширений сленг радянської доби: так називався план розвитку народного господарства СРСР на 1959–1965 рр. — Л. Д.]. Цікаво, що ці негаразди були очевидними в період, коли суспільство за інерцією продовжувало існувати в площині «сталінської дисципліни праці».

У цілому історіографію питання можна поділити за хронологічним принципом на два періоди: література радянської доби (кінець 1950 — початок 1990-х рр.) та сучасні праці (1990-ті рр. — дотепер). У кожному із названих етапів знаходимо як суто історичні праці, так і студії фахівців із гірничої справи, що торкалися порушеної проблеми.

© Л. В. Дояр, 2006

Серед загальних робіт радянського періоду варто назвати багатотомні видання з історії УРСР [13], різноманітні енциклопедичні видання [27], довідники [28] тощо. У них домінує констатація успішно виконаних планів та народногосподарське значення збудованих об'єктів. Більш докладно з даною темою можна ознайомитись у матеріалах з історії Криворіжжя [6].

Авторами публікацій, безпосередньо присвячених будівництву криворізьких ГЗК, були В.Г. Ільєнко [12], В.О. Мальчевський [20], Ю.Т. Клименко, О.І. Мотуз [15], І.С. Єроян [9] та ін. У їхніх роботах перш за все знаходимо інформацію про доцільність спорудження гірничо-збагачувального комплексу вздовж криворізьких залізрудних покладів. Крім того, вищезазначені дослідники жваво обговорювали проектну потужність комбінатів, їхню роль у виробництві залізовмісної сировини для металургійних заводів південних та центральних районів СРСР, збільшення обсягів експортування залізної руди. Обов'язковим елементом названих студій є цілком переконливі сюжети про самовіддану працю будівельників, монтажників та експлуатаційників об'єкта.

Серед фахівців з гірництва, що торкалися поставленої теми, слід назвати авторів колективної монографії «Історія гірничої справи в Криворізькому басейні», яка вийшла друком у 1956 р. і протягом півстоліття залишалася єдиною у своєму роді [19]. З думками інших радянських спеціалістів знайомлять сторінки тогочасних наукових журналів [30].

Історіографічний загал другого періоду (1990-ті рр. — дотепер) представлений кількома ювілейними виданнями [7], а також публікаціями у місцевій пресі [8]. Серйозним проривом в обраній темі можна вважати колективну працю «Криворізький залізрудний басейн», де, поряд з іншими, розглянуто питання розбудови ГЗК [18].

Серед найновіших фахових студій з даного питання слід назвати монографію О.І. Валового [4], в якій досліджено технологічні аспекти будівництва гірничо-збагачувальних комбінатів.

Та, незважаючи на достатньо вагомий обсяг літератури, проблема будівництва ПівдГЗКа розкрита не повністю. На нашу думку, її слід розглядати в контексті загальних причин відставання Кривбасу. Потребують додаткового вивчення збагачувальне виробництво криворізьких рудників протягом 1954–1955 рр., наукове та організаційно-технічне забезпечення новобудови, діяльність керівників підприємств — замовника, виконавця,

субпідрядних організацій. Чекає на уточнення й дата пуску об'єкта. Пошукам відповідей на поставлені питання і присвячена наша стаття.

Насамперед хотілось би зазначити, що хибна практика видобутку руди лише з високим вмістом заліза турбувала фахівців ще в 1920-х рр. Із цього приводу газета «Красный горняк» писала: «Зараз відвантаження руди у вагони відбувається зі значними домішками кварцитів і руди низької якості, що здешевлює цінність нашої руди і, по-друге, продукт із неї виходить низької якості. Якщо на відвали не звернуть уваги, то й досягнення у справі підняття продуктивності праці не дадуть належних результатів» [24, с. 2].

На початку 1950-х рр. проблема стала очевидною і навіть загрозливою. Численні рудникові збагачувальні фабрики ситуацію не врятовували. Особливо гостро питання постало у першій половині 1954 р., коли Кривбас не виконував плану видобутку і відвантаження сировини. Тільки протягом квітня збагачувальна фабрика рудника «Більшовик» випустила 21,9% браку [1, с. 3]. Недоброякісний концентрат систематично видавали й інші збагачувальні фабрики, зокрема Дзержинський та Інгuleцький рудники, рудник ім. Розі Люксембург. Успішнішою на тлі інших була робота збагачувальників рудника ім. Ілліча [29, с. 1]. І хоча в подальшому виробничі показники криворізьких збагачувальних фабрик відчутно покращилися (вміст заліза у концентраті зріс на 3–3,5 % проти плану, а собівартість кожної тонни продукції була знижена на 15 крб 48 коп. [11, с. 1]), потреба у розширенні й удосконаленні індустрії збільшення вмісту корисних речовин у залізних рудах залишалася першочерговою.

Начальник лабораторії науково-дослідного гірничорудного інституту В. Кармазін писав про необхідність приділяти більше уваги збагачувальним фабрикам [14, с. 3] і вважав головним завданням ефективного вилучення металу із сировини під час її збагачення. Для цього, на його думку, необхідно зменшувати втрати металу у відходах — у хвостах і шламах. На центральній збагачувальній фабриці рудника ім. Дзержинського відходи містили 30–35% заліза, що було найкращим показником у Криворіжжі, бо ця фабрика працювала за схемою тонкого помолу породи і її продукція містила на 10 % заліза більше, ніж сировина, що надходила для збагачення. На інших фабриках у відходи йшло 40% цінного металу. В. Кармазін пропонував зламати цю негативну тенденцію шляхом ефективного застосування нової

збагачувальної техніки, насамперед гідроциклонів, відсаджувальних та флотаційних машин.

Отож збагачувальне виробництво, що діяло на рудниках Криворіжжя, потребувало вдосконалення і покращення якості продукції, а його обсяги на початку 1950-х рр. вже не відповідали тогочасним вимогам металургійної галузі країни.

За таких обставин цілком логічно виглядає ідея будівництва низки гірничо-збагачувальних комбінатів. Тим більше, що у Криворізькому басейні для цього склалися надзвичайно сприятливі умови. Дослідник В.Г. Ільєнко з цього приводу зазначав, що на Криворіжжі тривалий час проводять великі пошукові і геолого-розвідувальні роботи, які дають змогу нарощувати запаси багатих залізних руд і виявляти легкозбагачувані залізисті породи, незамінні у підготовці «нової багатой сировинної бази для будівництва гірничо-збагачувальних комбінатів» [12, с. 6]. Науковець В.О. Мальчевський підкреслював, що залізисті кварцити Криворіжжя залягають близько до поверхні і це дозволяє використовувати найбільш дешевий та економічний спосіб видобутку – кар'єрний – та забезпечує застосування різноманітної потужної техніки [20, с. 4]. На думку авторів колективної праці «Криворізький залізорудний басейн», будівництво ГЗК у Кривбасі було доцільним і з соціально-економічних показників – через близькість великих металургійних заводів [18, с. 452]. Заслуга у впровадженні ідеї створення гірничо-збагачувальних комбінатів в СРСР належала начальнику головного управління Міністерства чорної металургії СРСР Сергію Михайловичу Мелешкіну.

Будівництво першої черги Південного гірничо-збагачувального комбінату розпочалося в 1952 р. Здача об'єкта була запланована на кінець IV кварталу 1954 р., однак її терміни неодноразово переносилися. Маловідомим або старанно забутим є той факт, що здача першої черги ПівдГЗКа зривалася тричі! Після невдалої спроби запустити комбінат наприкінці 1954 р. було поставлено завдання завершити будівництво у I кварталі 1955 р., проте і воно залишилося невиконаним. Черговим провадом закінчився й третій строк здачі об'єкта, що був відтягнутий до кінця II кварталу 1955 р. Міський комітет Компартії України визнав факт неодноразового зриву пуску першої черги комбінату і повідомив про це в газеті «Червоний гірник» [23, с. 1].

Питання про місяць і рік уведення в дію першої черги комбінату ми вважаємо відкритим. Навряд чи можна погодитися з

датою (липень 1955 р.), наведеною криворізьким дослідником В.П. Бухтіяровим [6, с. 281]. Є підстави стверджувати, що ПівдГЗК став до ладу наприкінці вересня 1955 р., коли було видано перший офлюсований агломерат [17, с. 3]. Між тим, як зазначено в колективній праці «Криворізький залізорудний басейн», основні будівельно-монтажні роботи на ПівдГЗК-1 продовжувалися до листопада 1956 р. [18, с. 453]. Тобто освоєння проектної потужності ГЗК відбувалося паралельно з його будівництвом [31, с. 1], тому, на нашу думку, будь-яка конкретна дата пуску об'єкта буде умовною.

Такий розвиток подій був цілком передбачуваним. У той час, коли в місцевій пресі вперше з'явилось гасло «В строк здати першу чергу Південного збагачувального комбінату» [25, с. 3], інженер виробничо-технічного відділу ще не зведеного об'єкта П. Толмачов повідомляв про вкрай незадовільну роботу будівельників, які гальмували монтажні операції [25, с. 3]. Зокрема, будуправління № 2 (начальник Чабаненко) неякісно зробило колони перекриття, на яких мали монтувати дробильні установки, внаслідок чого конструкції розібрали й почали всі роботи наново. У ідальні на промисловому майданчику довелося виправляти стіну, що була викривлена на 30 см, і по-новому її штукатурити. Крім того, будівельники залишали після себе чимало бруду, що гальмувало підвезення устаткування: часто й густо залізничні колії були залиті бетонним розчином, закидані металевими конструкціями тощо. На продуктивність споруджувальних робіт впливала не тільки неохайність, але й відсутність координації дій у «Криворіжбуді» [ця організація була головним виконавцем робіт у зведенні ПівдГЗК. – Л. Д.]. Так, будівельники із запізненням отримували підйомні автокрани, хоч їх постачала база механізації самого «Криворіжбуду» (начальник Ефрон) [25, с. 31].

Для координації дій на спорудженні комбінату було створено спеціальне управління комплексу (начальник Каль), однак зі своїми функціями воно справлялося незадовільно [25, с. 3].

Низька якість будівельних робіт супроводжувалася несвоечасним постачанням матеріалів: робітникам, зокрема, бракувало бетону.

Усі ці недоліки призвели до того, що будуправління № 6 (начальник Мошніченко) не вкладало в строки здачі залізобетонних фундаментів під монтаж металевих конструкцій корпусу крупного роздрібнювання. Шукаючи вихід із цієї ситуації,

начальник дільниці «Стальмонтажу» Іванов організував монтажні роботи в стороні від місця складання конструкцій [25, с. 3].

Залишалися невиконаними й плани спорудження житла та культурно-побутових закладів для будівників і майбутніх працівників ПівдГЗКа [26, с. 3]. Так, будинки на 9 кварталі [так називається і сучасний мікрорайон поблизу комбінату. — Л.Д.] хоч і були заселеними, однак у них не працювала каналізація: потрібно було встановити два фекальних насоси, відрегулювати каналізаційну сітку. Крім того, територію навколо кварталу не спланували, повільно зводили дитячий садочок, законсервували будівництво клубу, бо проект відправили на доопрацювання в Ленінград [колишня назва міста Санкт-Петербург. — Л.Д.]. Украй незадовільно працював трамвайний зв'язок між Соцмістом і комбінатом: люди запізнювалися на роботу на годину-півтори. Залишалось не вирішеним питання харчування: в їдальнях були величезні черги, бідний асортимент страв, нестача виделок і ножів. У магазинах бракувало товарів широкого вжитку.

Аналізуючи ситуацію, міський комітет Компартії України оприлюднив причини низьких темпів будівництва Південного гірничо-збагачувального комбінату: погане використання механізмів; незначна механізація й автоматизація трудомістких процесів (тільки баштові крани простояли 36 тис. годин на рік, а штукатурні роботи були механізовані лише на 5,6 % замість запланованих 65 %); незадовільне забезпечення будівельними матеріалами, погана робота бетонно-розчинного, залізобетонного, цегельного заводів, через що траплялися простой; нерозпорядливість у постачанні матеріалів («інколи завозять не туди»); низька якість робіт, здача об'єктів з недоробками; несвоєчасна видача технічної документації замовником будівництва — трестом «Дзержинськруд»; слабкий контроль з боку партійної та профспілкової організацій; недоліки в проведенні соціалістичного змагання [22, с. 1].

Директор будівництва Південного гірничо-збагачувального комбінату П. Л. Білий виокремлював два напрямки у спорудженні об'єкта, а саме: підготовку господарчим способом сировинної бази (кар'єру) та будівництво збагачувальної й агломераційної фабрик з усім комплексом дробильних установок, електрогосподарства, ремонтно-механічної бази, житла і соціально-культурних об'єктів (здійснював генеральний підрядчик — трест «Криворіжбуд») [2, с. 3].

Перший напрямок роботи П. Білий називав успішним.

Кар'єр запустили наприкінці 1954 р., виконавши понад 7 млн. кубометрів вскришних робіт, із яких понад 3 млн. кубометрів по скелястих породах. На кар'єрі застосовувалися потужні на той час трикубові електричні екскаватори УЗТМ, верстати канатно-ударного буріння БС-1, відвальні плуги, високопродуктивні крани; були створені велике механізоване відвальне господарство і бурова дільниця. Для вивезення гірничої маси організували залізничний цех із десятками паровозів, достатньою кількістю самоперекидних вагонів — думпкарів; здійснили роботи зі швидкісного пересування залізничними коліями в забоях. Були підстави пишатися високою продуктивністю праці: виробіток екскаваторів у кар'єрах становив 136% від установленої норми. Серед недоліків у роботі кар'єрного комплексу П. Білий назвав відсутність побутового комбінату та квартир для гірників (спорудження житла за 2 роки було виконано лише на 37%), а також слабкість енергетичної бази, внаслідок чого думпкари возили на паровозній, а не електровозній тязі, що зменшувало продуктивність праці у 3—5 разів.

Другий напрямок роботи П. Білий, не приховуючи, вважав провальним: станом на січень 1955 р. план капіталовкладень виконали лише на 69 %; особливо відчутним було відставання у спорудженні об'єктів, що забезпечували технологічний процес у загальному циклі збагачення. З цього приводу директор будівництва писав: «Немає жодного закінченого об'єкта в цьому загальному ланцюгу, де можна було б повністю проводити монтажні роботи. На будівельний майданчик завезено сотні кілометрів кабельної продукції і на десятки мільйонів карбованців різного устаткування. Воно лежить мертвим капіталом. Та ж частина устаткування, що здана під монтаж, через неготовність будівельних споруд лежить під відкритим небом, покривається іржею. До того ж устаткування ніким не охороняється...» [2, с. 3].

Протягом I кварталу 1955 р. комбінат будували надто низькими темпами. Інструктор міськкому КП України В. М'яч зазначав, що план будівельно-монтажних робіт за цей період виконаний лише на 74% [21, с. 3]. На комбінаті, писав він, порушуються принципи господарчого розрахунку, фінансова дисципліна, допускаються розтрата будівельних матеріалів, а в керівників немає почуття відповідальності за доручену їм справу. Партійний функціонер звинуватив керівництво комбінату (директора П.Л. Білого і головного інженера Г.М. Китача) в організаційно-технічній безпорадності: будівельники і монтаж-

ники не були забезпечені необхідним устаткуванням і кабельною продукцією (станом на травень 1955 р. на об'єкт ще не завезли 49 видів різного устаткування, більше того, на деяке обладнання не було передбачено фондів); відсутність фітінгів гальмувало монтаж централізованої масло-змащувальної системи; для проведення вулканізації конвеєрних стрічок потрібно було виготовити 200 стиків, на виробництво кожного витрачалося мінімум 24 години робочого часу, яких у запасі вже не було.

Гострі критичні зауваження на адресу дирекції будівництва ПівдГЗК посилювалися у процесі наближення до омріяної дати пуску. Наприкінці травня 1955 р. газета «Червоний гірник» писала: «...т. Китаєв не може розібратися без допомоги численних консультантів у багатьох питаннях монтажних робіт. Не знаючи справжнього становища на об'єктах, керівні інженерно-технічні працівники комбінату мають існуючий стан у рожевих фарбах, тоді як треба бити на сполох» [16, с. 2]. Як безвідповідальне ставлення до долі пускових графіків було прокоментовано факт зриву строків холостої режимної прокрутки обладнання 8-ї секції циклу збагачення.

Під час спорудження комбінату достатньо гостро стояло питання злагодженого функціонування різних будівельних організацій. Так, коди управління «Оброббуд», яке оздоблювало побутові приміщення корпусу крупного роздрібнення, звітувало про закінчення штукатурних робіт, виявилось, що «Південсантехмонтаж» (начальник Дурнев) своєчасно не встановив санвузли, через те щойно оздоблені стіни почали проламувати, а підлогу знімати для проведення відповідних комунікацій і встановлення унітазів [3, с. 3]. Не було порозуміння між керівниками «Криворіжбуду» і «Аглобуду». Так, відділ технічного постачання тресту «Криворіжбуд» (начальник Трубаєв) своєчасно не забезпечив своїх колег із «Аглобуду» гудроном, натомість запропонував брати останній за декілька кілометрів від будови та ще з ями, залитої водою. Гудрон в্রেштї-решт взяли, але для цього 5 робітників протягом трьох днів відкачували воду [3, с. 3]. Не було злагодженої роботи між будівельниками і бетонним заводом (начальник Бойко), будівельниками та автобазою (начальник Якшин). Мало того, що завод працював не на повну потужність, ще й автомобілі приходили з гаража через годину-дві після початку зміни: наприклад, на розчинний вузол управління «Аглобуд-1», що працював від сьомої ранку, машини приходили о дев'ятій-десятій годині [3, с. 3].

На будівництві комбінату траплялися випадки недбалого ставлення до роботи. Так, керівництво «Південелектромонтажу» (начальник Коротков, головний інженер Ізрайлевич), не провівши ревізії чотирьох синхронних електродвигунів у корпусі збагачування, не перевірявши статор і кришки стояків підшипників, на яких було багато пилу й будівельного сміття, наказали залити їх мастилом і приступити до прокрутки [10, с. 1].

Таким чином, первісток криворізьких ГЗК наражався на безліч перепон. Поряд із об'єктивними перешкодами (умовами післявоєнної відбудови, матеріальними труднощами, нестачею кваліфікованих кадрів) важливою проблемою, на наш погляд, стало недосконале організаційно-технічне керівництво об'єктом, яке навряд чи можна пов'язувати лише з конкретними особами, що фігурують у наявних першоджерелах. Причина прихована глибше і полягає в хибній організації всього народногосподарського комплексу СРСР, яка ігнорувала перевірені світовою практикою принципи успішного функціонування економіки — ринкові засади, приватний капітал, підприємливість тощо.

Вважаємо, що піднята проблема потребує подальшого вивчення, зокрема в питаннях застосування передових технологій, використання новітньої техніки, раціоналізаторських пропозицій. Розвиток теми, на нашу думку, варто продовжувати в контексті персоніфікації досліджуваних подій.

Бібліографічні посилання

1. Бабенко М. Металургам — високоякісну руду // Червоний гірник. — 1954. — 11 травня.
2. Білий П. Більше уваги будівництву ПівдГЗК // Там само. — 1955. — 18 січня.
3. Більше злагодженості в роботі // Там само. — 1955. — 9 червня.
4. Вало́вой О. І. Конструктивні рішення і технологія зведення гірничо-збагачувальних комбінатів. — Кр. Ріг, 2004.
5. До́яр Л. В. Історія Криворізького залізничного басейну: стан та перспективні напрямки дослідження // Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми сучасних наук: теорія та практика — 2006». — Д., 2006. — Т. 3: Історія.
6. Енциклопедія Криворіжжя: У 2 т. / Упор. В. П. Бухтіяров. — Кр. Ріг, 2005. — Т. 2.
7. Ели́сеев А. К. Южный горно-обогатительный комбинат — 40 лет // Металлургическая и горнорудная промышленность. — 1995. — № 2. — С. 8–9; Новак С. Б. Южный горно-обогатительный комбинат: 50 лет

на рынке железорудного сырья / С.Б. Новак, Н.И. Гармаш, А.П. Левицкий // Горный журнал. — 2005. — № 5. — С. 24–27.

8. *Елисеєв О.* Первісток кар'єрного Кривбасу // Червоний гірник. — 1995. — 27 липня; Соловійов С. З днем народження, Південний // Червоний гірник. — 2000. — 8 серпня. — С. 1; Скіданов В. «Вища проба» Південного комбінату // Червоний гірник. — 2005. — 13 вересня. — С. 3; Полвека с отраслью и страной, полвека — в сердце моем: открытое акционерное общество «ЮГОК» // Вісті Придніпров'я. — 2006. — 9 лютого. — С. 8.

9. *Єроян І. С.* Будівництву гірничозбагачувальних комбінатів — прискорені темпи. — Д., 1961.

10. За 14 днів до пуску // Червоний гірник. — 1955. — 16 червня.

11. Збагачувальники множать трудові успіхи // Червоний гірник. — 1954. — 3 серпня.

12. *Ільєнко В. Г.* Кривбас — основна сировинна база чорної металургії Півдня СРСР. — Д., 1959.

13. Історія Української РСР: У 2 т. / Гол. ред. К. К. Дубина. — К., 1967. — Т. 2; История Украинской ССР: В 10 т. / Гл. ред. Ю.Ю. Кондуфор. — К., 1984. — Т. 9–10.

14. *Кармазін В.* Більше уваги збагачувальним фабрикам // Червоний гірник. — 1954. — 12 серпня.

15. *Клименко Ю. Т.* Комсомольско-молодежная стройка Кривбаса / Ю. Т. Клименко, А. И. Мотуз. — К., 1960.

16. *Коваленко А.* Експлуатаційники затримують поставку устаткування // Червоний гірник. — 1955. — 22 травня.

17. Коли буде освоєна проектна потужність ГЗК // Червоний гірник. — 1955. — 22 грудня.

18. Криворізький залізрудний басейн. До 125-річчя з початку промислового видобутку залізних руд / Авт. кол.: Ю.Г. Вілкул, Л.В. Дояр, М.І. Дядечкін. — Кр. Ріг, 2006.

19. *Малахов Г. М.* История горного дела в Криворожском бассейне / Г. М. Малахов, А. Г. Шостак, Н. И. Стариков. — К., 1956.

20. *Мальчевский В. А.* Строительство Второго Южного горно-обогатительного комбината (ЮГОК — 2). — К., 1960.

21. *М'яч В.* Посилити темпи на пускових об'єктах // Червоний гірник. — 1955. — 5 травня.

22. Прискорити будівництво збагачувального комбінату // Червоний гірник. — 1954. — 17 листопада.

23. Прискорити будівництво пускових об'єктів // Червоний гірник. — 1955. — 27 вересня.

24. Проблема в свалке руды // Красный горняк. — 1924. — № 4 (грудень).

25. *Толмачов П.* Монтажникам — «зелену вулицю» // Червоний гірник. — 1954. — 30 вересня.

26. *Толмачов П.* Прискорити будівництво житла і культурно-побутових закладів // Червоний гірник. — 1954. — 3 жовтня.

27. Українська Радянська енциклопедія / Гол. ред. М.П. Бажан. — К., 1960. — Т. 3; История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область / Предс. редколлегии И. В. Васильев. — К., 1977.

28. Українська Радянська Соціалістична Республіка. Енциклопедичний довідник / Гол. ред. Ф. С. Баби́чев. — К., 1986; *Верстюк В. Ф.* История Украинской ССР. Хронологический справочник / В. Ф. Верстюк, Е. Н. Дзюба, В. Ф. Репринцев. — К., 1990.

29. Успіхи збагачувальників // Червоний гірник. — 1954. — 27 червня.

30. Цикл статей, посвященных ЮГОКу // Горный журнал. — 1980. — № 7. — С. 3–36; Елисеєв А. К. Южный горно-обогатительный комбинат // Горный журнал. — 1987. — № 11. — С. 44–47.

31. Швидше освоїти проектну потужність ГЗК // Червоний гірник. — 1955. — 14 грудня.

Надійшла до редакції 12.12.06.

УДК 94 (477)

В. О. Векленко

Дніпропетровський національний університет

АНАЛІЗ КАРТОГРАФІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ ДО ІСТОРИЧНИХ ТОПОНІМІВ НИЖНЬОГО ПОСАМАР'Я

Висвітлено та проаналізовано інформацію, передану за допомогою картографічних матеріалів XVII–XVIII ст. про місцезнаходження історичних топонімів на території Нижнього Посамар'я та Оріль-Самарського межиріччя.

Історичні топоніми в Нижньому Посамар'ї, як і в усьому Орільсько-Самарському межиріччі, упродовж тривалого терміну були предметом численних дискусій про час їхнього заснування або місцезнаходження на сучасній географічній мапі регіону. Багато студій, котрі базувалися на створених у минулому відверто помилкових або недостатньо аргументованих гіпотезах, перетворилися на загальновживані й загальносприйняті аксіоми. Унаслідок цього довести наукову істину стає досить складно, оскільки за кожною точкою зору стоїть чиясь шанована постать, яка відверто ігнорує навіть абсолютно безсумнівні докази, хоч іще Аристотель сказав, що «о вещах верно судит тот, кто проследивает их развитие с самого начала».

Не ставлячи за мету спростувати в даній публікації ту чи іншу точку зору про розміщення відомих на території Дніпропетровщини історичних містечок або культових споруд, вважаємо за необхідне ввести до наукового обігу опосередковану інформацію, отриману з картографічних матеріалів XVII–XVIII ст., знайдених у тому числі і в інтернет-ресурсах, що може надати допомогу в дослідженні регіонального минулого цього періоду.

Найдавнішими існуючими зараз історичними топонімами на Лівобережжі Дніпра, а саме в Оріль-Самарському межиріччі, є сучасне селище міського типу Царичанка, початок котрого визначений близько 1604 р., та Самарський Пустинно-Микільський монастир, про який «в історіографії усталилася думка, що обитель була заснована в 1576 р.» [8, с. 82]. Стосовно Царичанки,

підтвердженням фактом є те, що вона дійсно започаткована в XVII ст., оскільки Ю. А. Мицик навів свідчення про існування печатки міста Царичанки, прикладеної до купчої 1667 р. [10, с. 18], усі інші посилання на давніше походження бездоказові. Не допоможуть у цьому і топографічні матеріали: найдостовірніші карти першої половини XVII ст. роботи де Боплана дуже реально зображують річки, проте не містять у цьому регіоні жодного населеного пункту. У Пооріллі ж на деяких примірниках є тільки одна визначена назва «Касапе Топол» [5, с. 222].

Мапи XVI ст. іноді мають просто фантастичні відтворення місцевин, передаючи тогочасний стан уявлення про ці території. Характерними зразками є «Карта Росії» 1562 р. Антонія Дженкінсона, видана Абрахмом Ортеліусом 1570 р. (рис. 1) та «Карта Русії і суміжних» 1594 р. Герарда Меркатора (рис. 2).

Картографічні матеріали XVII ст., за винятком Бопланових мап, — схематичні, прикладом чого можуть слугувати «Карта Русії» (рис. 3), складена за оригіналом царевича Федора Борисовича, 1613–1614 рр. (Гессель Геррїте; з атласа Блау; Амстердам, 1640–1670 рр.) та карта Росії Генріха Хондіуса за оригіналом Ісаака Масси 1634 р. (рис. 4). Такими ж є «Карта Північної, Східної і Південної частин Московії» за оригіналом Ісаака Масси (з атласа Блау; Амстердам, 1640–1670 рр.) [17] і карта Росії та Скандинавії Ніколаса Вісхера (Піскатора), видрукувана в Амстердамі 1660 р. [22]. Територія Оріль-Самарського межиріччя на них позначена дуже умовно (це стосується, у першу чергу, і зображення річок), показано лише один топонім — місто Орел (Орлик) на північ від гирла Орілі. Винятковим явищем серед подібних джерел є результати ґрунтовних досліджень Боплана, на яких чітко визначено не тільки місцезнаходження основних річок регіону, а й їхні досить невеликі притоки: у Самару впадають Кільчень, Вовча, Гнилуша, Татарка й Бик, в Оріль — Лип'янка, Берестова та ін. [3; 4; 9].

Визначною подією в картографічній справі досліджуваної території стала поява результату спільної творчості — «Карта південно-західних земель» — Якова Віллімовича Брюса і Георга фон Менгдена, створена ними після Азовського походу 1696 р. та видана в 1699 р. Яном Тессінгом в Амстердамі. Її оригінал було вивезено Петром I у Голландію для гравіювання і друку російською та латинською мовами, і вона стала першою мапою, складеною росіянами і випущеною за їхньою ініціативою до загального вжитку [13]. Основна заслуга у створенні цієї карти належить

Рис. 1. Карта Росії Антонія Дженкінсона 1562 р. [23]

Рис. 3. Карта Росії, складена за оригіналом царевича Федора Борисовича [19]

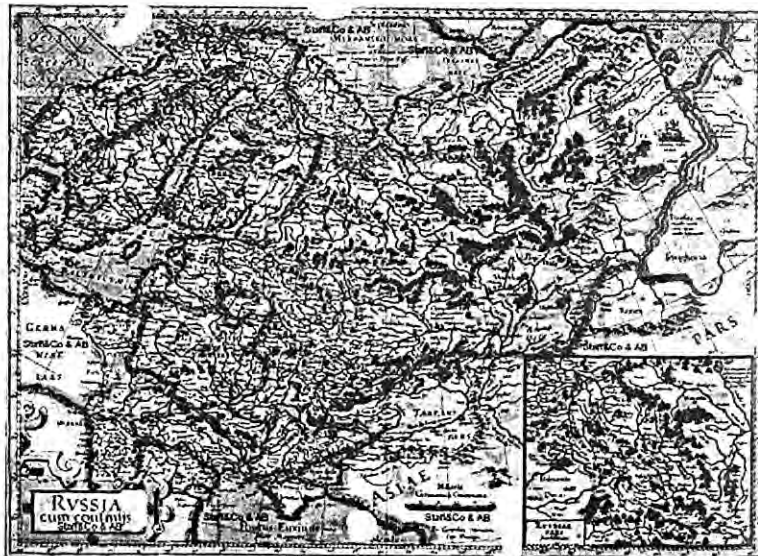

Рис. 2. Карта Герарда Меркатора 1594 р. [21]

Рис. 4. Карта Росії Генріха Хондіуса за оригіналом Ісаака Массі 1634 р. [20]

Якову Брюсу, який під час облоги Азова займався, крім усього іншого, кресленням земель від Москви до берегів Малої Азії (після публікування карти був пожалуваний Петром у полковники) [22]. На початку петровських перетворень з'явилася мапа Півдня імперії, чудова за якістю, що свідчило про появу в Росії фахівців, здатних складати карти, котрі можна було порівнювати з європейськими зразками. Із джерел відомо, що за царським повелінням «виміряв і описав землю» Георг фон Менгден, а «склав по тому описові карту» Яков Віллімович Брюс [15]. Її основою є гравюра на міді розмірами 58 x 48,5 см, відбиток мапи доведено технікою акварелі.

На цьому топографічному матеріалі чи не вперше після доробків Боплана на території Лівобережного Надпоріжжя нанесено реальне протікання річок і розташування нових містечок – Новобогородицької (Богородицької) і Новосергіївської фортець. При цьому слід зауважити, що якщо вздовж Орлі зафіксовано велику кількість населених пунктів, то обабіч Самари – тільки два вишеназваних укріплення (рис. 5), до того ж повністю відсутні позначки Самарського монастиря. Цей момент може слугувати ще одним доказом можливості переміщення монастиря від колишнього запорозького міста Самарь до його сучасного місцезнаходження після побудови російської Богородицької фортеці [5, с. 220–221].

Дослідження Якова Брюса і Георга фон Менгдена можемо назвати винятковим за якістю серед робіт кінця XVII ст. через високу кваліфікацію його авторів і володіння ними інформацією про існування і місцезнаходження об'єктів на тогочасній географічній площині. На базі карти Брюса – Менгдена було створено «Карту Великої Русії, Чорного моря і Малої Тартарії», гравійовану Іоганном Баптистом Хоманном у Нюрберзі не пізніше за 1723 р. [13]. Вона в цілому повторила мапу, видану Я. Тессінгом в Амстердамі. Під час підготовки карти до друку окремі місця на ній були оновлені: з'явилися зображення каналів (проектованих і тих, що вже розпочали будувати), котрі мали з'єднати річки Дон і Волгу. Один – через річки Чупу (притоку Оки) і Лісну (притоку Ворони), другий – безпосередньо через Волгу і Дон у районі Переволоки [14].

Прикладом усталеного підходу є «Карта Московії» Ніколя Сансона, видана Алексисом Жайо у Парижі 1692 р., на якій Самара та Оріль нанесені схематично, а з найближчих на Лівобережжі населених пунктів до згаданої території зафіксовані лише

Рис. 5. Фрагмент карти південно-західних земель Якова Брюса і Георга фон Менгдена [16]

Кобеляки і Полтава, хоча це може пояснюватися і великим масштабом витвору [24]. На Правобережжі, нижче за Київ, чітко читається напис «Ukraine».

З цікавих карт початку XVIII ст. слід згадати студії Гіома Деліля, з яких відносно доступними для розгляду є «Карта Тартарії» 1706 р. та «Карта країн, що оточують Каспійське море... ґрунтована на астрономічних спостереженнях Гіома Деліля, Першого королівського географа, члена Королівської Академії наук, 15 серпня 1723», видана у Парижі 1745 р. [28]. Щодо останньої, то вона охоплює лише частину північно-західного узбережжя Азовського моря і не має принципового значення для вивчення досліджуваної териорії, тоді як карта 1706 р. в цілому охоплює і дніпровське Лівобережжя [18]. Із важливих подробиць слід звернути увагу на один із позначених шляхів — Муравський, котрий простує вздовж Дніпра від однієї з київських переправ у напрямку до Криму, перетинаючи Самару в районі Богородицької фортеці, а на її лівому березі перетинається з Ізюмським шляхом, спрямованим до Цареборисівської фортеці. Назва «Ukraine» присутня і на цій карті.

Із маловідомих і важливих мап, безпосередньо пов'язаних із розміщенням історичних об'єктів Оріль-Самарського межиріччя, слід звернути увагу на «Карту Росії, складену, вірогідно, поневоленими шведськими офіцерами у сибірському полоні в 1709—1722 рр.», видану Іоахимом і Джошуа Оттенсами в Амстердамі в 1726—1728 рр. (рис. 6).

На ній кордон Московської імперії з Польщею проведено вздовж Дніпра, а з татарськими землями — по Самарі. Цілком імовірно, що підґрунтям для неї слугували давніші карти, зокрема роботи Боплана, або ж вона не пізніша за час укладання Прутської угоди, оскільки Азов розміщено ще за межами тогочасної російської держави [16]. По дніпровському Лівобережжю нанесено Муравський шлях, від котрого неподалік упадання Самари в Дніпро, у лівобережній частині її гирла, відгалужується Ізюмський шлях у напрямку до Цареборисівської фортеці.

З картографічного матеріалу середини XVIII ст. слід відзначити чотири карти — Маттеуса Зойтера 1739—1740 рр., карту з атласа 1745 р., карту Старої Самари 1747 р. та карту де Бексета 1751 р.

Георг Маттеус Зойтер (1678—1757), один із найвідоміших граверів-картографів, був засновником Аугсбурзької школи картографії. Його мапи є кращими зразками «золотого століття» німецької картографії. Найпоширенішим твором майстра виз-

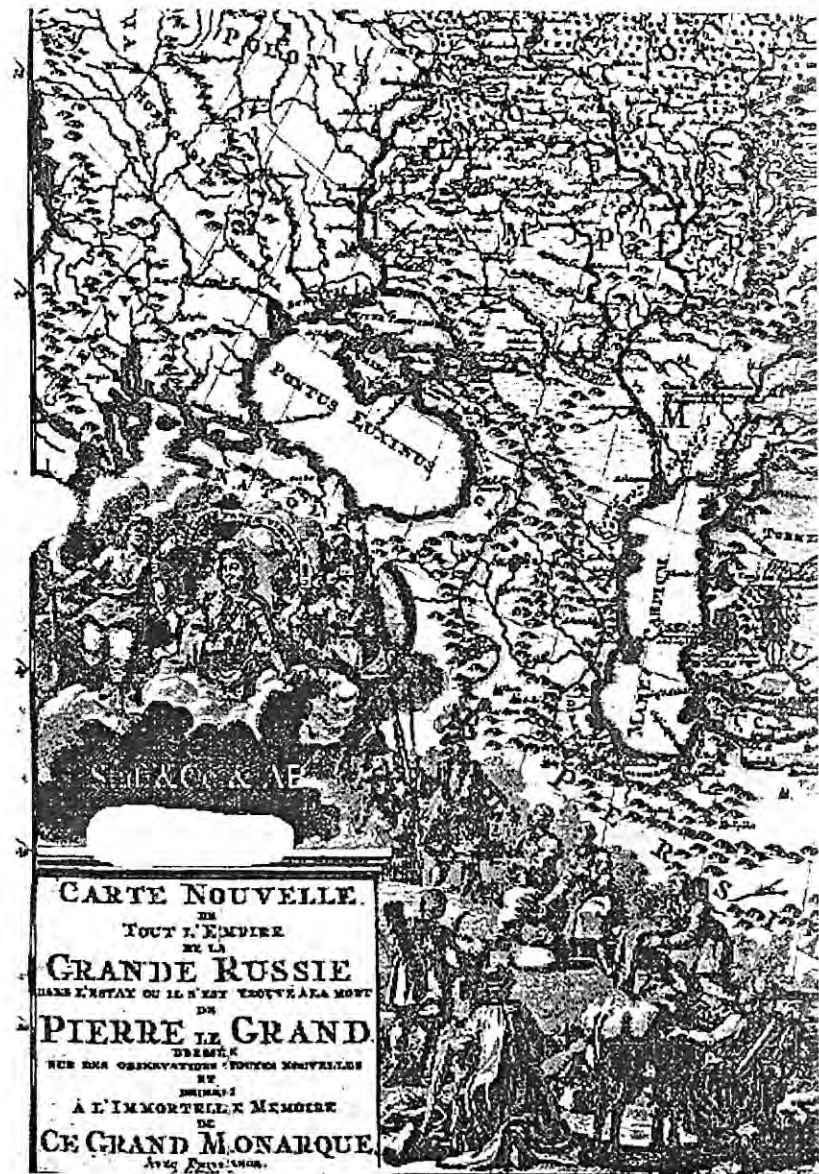

Рис. 6. Карта Росії, складена, ймовірно, поневоленими шведськими офіцерами в сибірському полоні в 1709—1722 рр.

нано «Географічну карту Імперії Великої Росії, яка широко розповсюдилася на нові території, точнішим образом накреслено... Маттеусом Зойтером, видано за дорученням Її Величності Цариці і правительниці Августом Вінделем». Гравюру виготовлено й опубліковано в Аусбурзі в 1739–1740 рр. [25]. Проте нашу увагу привернула маловідома карта України, де історична назва, виведена в заголовок картушу, утотожнюється з воєводствами Київським і Брацлавським (рис. 7).

Відмінністю цієї карти від багатьох синхронних їй чи віддаленіших у часі є надзвичайно чітке зображення поселень на лівобережній частині Дніпра. Розміщення Новобогородицької та Новосергіївської фортець, Царичанки і Китайгорода, Нехворощанського монастиря в цілому збігаються з їхніми реальними місцезрештуваннями. На дніпровському Правобережжі нанесені Кодак і Романкове; притоки Дніпра подані в реальних пропорціях і напрямках. Проте і на цій мапі відсутній Самарський монастир (рис. 8). Цілком імовірно, що основою для побудови даної карти слугувала робота Брюса – Менгдена, на якій запорозька обитель теж не нанесена. На середину XVIII ст. територія Вольностей Війська Запорозького низового ще не була належним чином картографована. Крім того, не слід виключати можливість відсутності на карті Пустинно-Микільського монастиря через незначні розміри будівлі або внаслідок невизнання його центрально-імперським церковним керівництвом.

На «Атласі Російської імперії 1745 р.» показана межа державного кордону із землями Оттоманської Порти, котрий проліг уздовж течії річки Оріль. Карта російськомовна, із позначеннями (без визначення загальних кордонів) назви Запорозької Січі. Уздовж узбережжя Самари немає жодних топонімів. Вище гирла Орілі розміщено містечко (?) Орел (Орлик) [27].

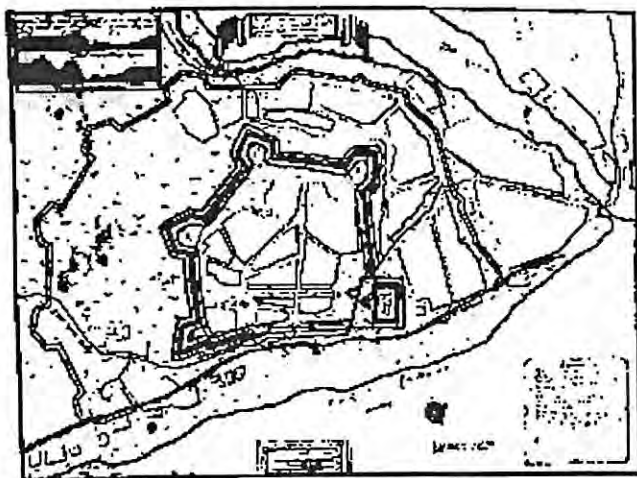
Серед матеріалів архіву коша Нової Запорозької Січі опубліковано план Старої Самари 1747 р. (рис. 9) із зображеною огорожею (валом ?) навколо нижнього міста [1, с. 26]. У матеріалах Російського державного військово-історичного архіву зберігся й опис позначок на карті, до яких належать: церква Покрови Пресвятої Богородиці, розташована в центрі Богородицької фортеці, ворота, ринок і старий вал навколо містечка [1, с. 19]. На підставі цієї карти О.В. Харлан здійснив комп'ютерне зіставлення старовинного плану із сучасною топоосновою. Археологічні розвідки експедиції ДНУ 2006 р. підтвердили наявність земляного валу часів гетьмана Івана Мазепи.

Рис. 7. Картуш карти України 1739–1740 рр.

Рис. 8. Фрагмент карти України Маттеуса Зойтера 1739–1740 рр.

План Старой Самары. 1747 г. (ФДБА, ф. БГА, ок. 56.22412)

Рис. 9. План Старої Самари 1747 р.

Карта французького інженера де Бексета (рис. 10), доповнена копія Генеральної карти 1751 р. і видрукувана А.А. Скальковським у хронологічному огляді історії Новоросійського краю [25, с. 113], з'явилася внаслідок спроби розмежування земель Гетьманщини і Війська Запорозького через велику кількість спірних питань землеволодіння і землекористування [7, с. 69]. Основою їй слугувала «Карта задніпрянських місць», складена і підписана 1745 р. інженером-полковником Данилом де Бексетом (Дебоскетом) [1, с. 18–19]. На ній правильно розташовані Стара Самара, Усть-Самарський ретраншемент та Піщана Самара, котра орієнтовно збігається із Катеринославом Кільченським [26, с. 85]. Крім того, на карті показані обидва Кодаци і Лоцманська Кам'янка. Враховуючи досить пізню редакцію Генеральної карти 1751 р. (оскільки на ній відзначено «с. Половиця, майб. Катеринослав»), здається дивним, що й на цій мапі відсутній Самарський монастир, котрий продовжував своє існування у 80–90-х рр. XVIII ст. [8, с. 84].

З інших цікавих і важливих картографічних матеріалів кінця XVIII ст. необхідно згадати план генерального межування землі Юзефстальської колонії 1799 р., знайдений і опублікований В. В. Титовим [11, с. 27]. На ньому подано обриси «Ново-Богородицької» фортеці (напис на плані), деталі навколишнього

Рис. 10. Карта де Бексета, доповнена копія Генеральної карти 1751 р.
(за В. В. Бінкевичем і В. Ф. Камеко)

рельєфу — рукави Самари і ставки на місці р. Кримки. Карта свідчить про збереження першої назви фортеці навіть у ті часи, коли припинилося існування Старосамарського ретраншементу.

Підсумовуючи вищезазначене, доходимо висновку, що картографічні матеріали посідають важливе, але не першорядне місце у вивченні історичних топонімів Нижнього Посамар'я й Оріль-Самарського межиріччя, оскільки мапи XVII ст. засвідчують, за незначним винятком, лише приблизну прив'язку топонімів до тогочасної місцевості. Наприкінці XVII ст. у зв'язку з конкретно-історичною необхідністю з'являються гідні наслідування за своєю якістю праці Г. Л. де Боплана. Упродовж XVIII ст. рівень картографічних досліджень зростає, і ближче до середини століття картографія в переважній більшості випадків може слугувати як репрезентативне джерело. Проте досить часто через ті чи інші причини в написах на мапах трапляється значна плутанина, зафіксована, наприклад, Г. К. Швидько [12]. Таким чином, археологічні розкопки і розвідки можуть бути єдиним способом підтвердження чи спростування картографічних матеріалів та історико-джерелознавчих студій, як це було зроблено Лабораторією археології Придніпров'я ДНУ [6].

Бібліографічні посилання

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775. — К., 2003. — Т. 3.
2. Бинкевич В. В. Городок старинный запорожский Самарь с перевозом / Бинкевич В. В., Камско В. Ф. — Днепропетровск, 2000.
3. Боплан Г. Опис України. — Львів, 1998.
4. Вавричин М. Показчик назв об'єктів, відображених на Спеціальній карті України Г. Боплана 1650 р. / Вавричин М., Голько О. // Боплан і Україна: 36. наук. праць. — Львів, 1998. — С. 155–229
5. Векленко В. О. До питання про рівень об'єктивності краєзнавчих досліджень // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. — Дніпропетровськ, 2006. — Вип. 3. — С. 215–227.
6. Векленко В. О. Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці / Векленко В. О., Ковальова І. Ф., Шалобудов В. М. // Український археографічний щорічник. — Київ — Нью-Йорк, 2004. — С. 190–221. — Вип. 8; 9.
7. Історія міста Дніпропетровська / За ред. А. Г. Болебруха. — Д., 2006.
8. Кузьмук О. С. «Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Ни-

зове і київські чоловічі монастирі в XVII–XVIII ст.: еволюція взаємодій. — К., 2006.

9. Ляскоронский В. Гильом Левассер де Боплан и его историко-географические труды. — К., 1901.

10. Мицук Ю. А. Царичанка козацька: До 400-ліття заснування Царичанки. — К., 2004.

11. Титов В. В. Фортеці на території м. Дніпропетровська // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. — К., 2000. — С. 26–31. — Вип. 9.

12. Швидько Г. К. Картографічні матеріали РДВІА як джерело до історії Південної України // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник: Матеріали Першої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції. — Д., 1998. — С. 92–96. — Вип. 1.

13. <http://old-rus-maps.edu.mhost.ru/7/7-15.htm>

14. <http://www.artantik.ru/item.phtml?id=8626>

15. http://www.ng.ru/style/2001-06-06/16_rossika.html

16. <http://www.oldheaven.ru/index.php?module=lib&mode=2d&print>

17. <http://www.oldheaven.ru/modules/lib/images/maps/1.gif>

18. <http://www.oldheaven.ru/modules/lib/images/maps/7.jpg>

19. <http://www.oldheaven.ru/modules/lib/images/maps/8.jpg>

20. <http://www.oldheaven.ru/modules/lib/images/maps/9.jpg>

21. <http://www.oldheaven.ru/modules/lib/images/maps/11.jpg>

22. <http://www.oldheaven.ru/modules/lib/images/maps/14.jpg>

23. <http://www.oldheaven.ru/modules/lib/images/maps/16.jpg>

24. <http://www.oldheaven.ru/modules/lib/images/maps/17.jpg>

25. <http://www.oldheaven.ru/modules/lib/images/maps/18.gif>

26. <http://www.rulex.ru/01020791.htm>

27. <http://www.rusbibliophile.ru/Book/>

[Geograficheskaya_karta_Imperii_](#)

28. http://www.rusbibliophile.ru/Book/Karta_stran_okruzhayuschih_

Надійшла до редколегії: 01.12.06.

НАШІ АВТОРИ

Буланова Наталія Миколаївна — директор Музею історії м. Дніпродзержинська, здобувач кафедри історії України ДНУ.

Васковський Ростислав Юрійович — кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Векленко Віктор Олексійович — науковий співробітник науково-дослідної лабораторії «Археологія Подніпров'я».

Врадій Єгор Андрійович — бакалавр історії, студент V курсу історичного факультету Дніпропетровського національного університету.

Голуб Анатолій Іванович — доктор історичних наук, професор кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету.

Джусов Анатолій Боніфатійович — краєзнавець м. Новомосковська.

Дояр Лариса Василівна — кандидат історичних наук, старший викладач Криворізького державного технічного університету.

Іваненко Валентин Васильович — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри російської історії, проректор Дніпропетровського національного університету.

Кавун Максим Едуардович — кандидат історичних наук, доцент кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету.

Кочергін Ігор Олександрович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету.

Перетокін Андрій Геннадійович — історик, аспірант кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету.

Поплавський Олег Олександрович — здобувач кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету.

Світленко Сергій Іванович — доктор історичних наук, професор, виконуючий обов'язки завідувача кафедри історії України, декан історичного факультету Дніпропетровського національного університету.

Сігалова Наталя Олександрівна — магістр історії, аспірантка кафедри історії України Дніпропетровського національного університету.

Стороженко Іван Сергійович — кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії «Історія Придніпровського регіону» Дніпропетровського національного університету.

Терновський Андрій Миколайович — магістр історії, викладач Дніпропетровського технікуму зварювання та електроніки імені Є.О. Патона.

Харлан Олександр Вікторович — архітектор, провідний спеціаліст ПП «САД», аспірант Київського національного університету будівництва та архітектури.

Швидько Ганна Кирилівна — доктор історичних наук, професор кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету.

Шляхов Олексій Борисович — доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету.

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА	3
<i>Стороженко І.С.</i> Методологічні аспекти дослідження Запорозької Січі кінця XVI — середини XVII ст.	3
ІСТОРІЯ МІСТ І СІА	19
<i>Світленко С.І.</i> Катеринослав у демократичній революції 1905—1907 років: 1. Початки революційної загрози.....	19
<i>Васковський Р.Ю.</i> Три епохи за один рік (Катеринослав за доби Гетьманату Скоропадського, Директорії УНР і радянської влади).....	37
<i>Голуб А.І.</i> Відлуння громадянської війни або епізод із соціальної Історії Сурсько-Михайлівської волості.....	52
<i>Джусов А.Б.</i> Історико-краєзнавче дослідження розвитку території міста Новомосковська.....	58
ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ	69
<i>Швидько І.К.</i> Катеринославські кореспонденти Михайла Комарова.....	69
<i>Кочергін І.О.</i> Доля однієї прибалтійської родини в історії катеринославського дворянства.....	84
<i>Шляхов О.Б.</i> Учасники повстання на броненосці «Потьомкін» — уроженці Катеринославщини.....	95
КУЛЬТУРНЕ ТА ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ	103
<i>Ветров Д.О.</i> Забута знахідка давнього мистецтва у Дніпровському Надпоріжжі.....	103
<i>Буланова Н.М.</i> Римо-католицькі громади Катеринославщини в контексті церковно-релігійного розвитку Центрально-Східної Європи (XIX ст. — початок XX ст.).....	111
<i>Харлан О.В.</i> Дерев'яна Покровська церква міста Нікополя: до питання локалізації місцезнаходження та архітектурно-містобудівні особливості.....	123
<i>Кавун М.Е.</i> Історія Севастопольського меморіального комплексу Катеринослава-Дніпропетровська в контексті культурних трансформацій міста XIX — поч. XXI ст.	135
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ РУХИ	153
<i>Сіталова Н.О.</i> Катеринославський комітет партії соціалістів-революціонерів напередодні першої російської революції: етапи діяльності.....	153

<i>Врадій Є.А.</i> Анархо-комунізм: до питання про соціальну базу руху (на прикладі Катеринославської губернії).....	164
<i>Іваненко В.В., Поплавський О.О.</i> Утворення Донецько-Криворізької радянської республіки: ілюзія прагматики чи сила риторики?.....	171
ПОДІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ ТА ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ПРИДНІПРОВ'І	180
<i>Терновський А.М.</i> Організація винищувальних батальйонів у Дніпропетровській області на початку Великої Вітчизняної війни (червень — жовтень 1941 р.).....	180
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК	189
<i>Перетокін А.Г.</i> Аналіз відображення стану фабрично-заводської промисловості Катеринославщини в галузевій пресі на початку XX століття.....	189
<i>Дояр А.В.</i> Будівництво Південного гірничо-збагачувального комбінату: маловідомі сторінки (1954—1955 рр.).....	195
ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ	206
<i>Векленко В.О.</i> Аналіз картографічних матеріалів до історичних топонімів Нижнього Посамар'я.....	206
НАШІ АВТОРИ	220

Наукове видання

ПРИДНІПРОВ'Я:
історико-краєзнавчі дослідження

Збірник наукових праць

Випуск 3

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації серія КВ № 10102 від 12.07.2005 р.

Редактор В. Д. Маловик
Технічний редактор В. А. Усенко
Коректор В. Д. Маловик

Підписано до друку 24.07.07. Формат 60х84^{1/16}. Папір офсетний. Ум. друк.
арк.12,55. Умовн. фарб.-відб. 13,03. Обл.-видавн. арк. 12,68 Тираж 200 прим.
Вид. № 1255. Зам. № 142.

Свідоцтво державної реєстрації № 289-ДК від 21.12.2000 р.

Видавництво Дніпропетровського національного університету,
пр. Гагаріна, 72, м. Дніпропетровськ, 49010

Друк ППДФ «Герда», пр. К. Маркса, 60, м. Дніпропетровськ, 49000
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК № 397 від 03.04.2001

ISBN 966-551-159-9